

Н. ОСТРОВСКИЙ

**БҮРОН
БОЛАЛАРИ**

РОМАН

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«ЁШ ГВАРДИЯ» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1977

ГИХЛ (МОСКВА)НИНГ 1958 ЙИЛГИ НАШРИДАН
МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ ТАРЖИМАСИ
ТЎРТИНЧИ НАШР

Асарда гражданлар уруши давридаги ўс-
мир болаларнинг жанговар ҳаёти ва уларнинг
Қизил Армияга яқиндан берган ёрдамлари,
садоқатлари тасвирланади.

0 $\frac{70302-557}{356 (06) - 77}$ 5-77

«Еш гвардия», Тошкент, 1965.

© «Еш гвардия», Тошкент, 1977.

Б И Р И Н Ч И К И Т О Б

Б и р и н ч и б о б

Эшик аста қоқилди. Людвиг кўзларини китобдан олиб, қулоқ солди. Юмшоқ, лекин жаҳл билан қоқиш такрорланди. Фақат Юзеф чолгина шундай қоқади; у безовта қилгани учун олдиндан кечирим сўраётгандек, эҳтиёт ва ҳалимлик билан қоқарди. Людвиг бейхтиёр қадимий соат тилларига қаради.

«Соат ўн иккидан ошган... Чолни бундай кеч келишга нима мажбур қилган экан?»

Жеромскийнинг китоби кўрпадан гиламга сирғаниб тушди. Яланғоч елкасига шойи кимоно ташлаганиданми ё ноаниқ ҳаяжониданми, ҳар нечук, аранг сезилиб турган совуқ Людвиганинг баданини жунжиктирди.

— Сенмисан, Юзеф?

— Менман, олинасабли пани.

Людвиг малай чолнинг ётоқхонага таъзимсизоқ кириб келганидан ва унинг паришон аҳволдан бирор корҳол юз берганлигини фаҳмлади.

— Пан граф Эдвард келдилар, графиня..

— Нима дединг?.. Эдвард?.. Қани? — қарийб шипши билан сўради Людвига. Лекин овози ўзига бақиргандай бўлиб туюлди.

Людвига ҳар нарсани кутса ҳам, лекин эрининг келишини кутмаган эди. Овозини ростлаб олишга у бир неча он ҳаракат қилиб кўрди, лекин бўлмади. Ўзини йўқотиб қўйиб, хонадан югуриб чиқди. Каттакон меҳмонхонага рояль устидаги шамдан хирагина ёруғ тушиб турарди. Солдатча кул ранг шинелли бир киши елкасидан қопчиғини олмоқда эди. У ғирчиллаб очилган эшик томонга ялт этиб ўгирилди. Людвига беихтиёр кимоносига ўралиб олди, қаршисида ғижим папоғини кўзига бостириб кийган нотаниш бир эркак ёруғни тўсиб турарди. Людвиганинг назари нотаниш киши соқолига келиб тақалди, у ҳайрон эди. Солдат Людвигани қўлидан тутиб, ўзига тортди. Людвига ўзини бир қадам орқага ташлади, лекин эркакнинг қўллари уни маҳкам ушлаб олган эди.

Бегона кишининг соқолли юзи Людвига кўзларига яқинлашганда қўрқув бунёдга келган тезлигида яна йўқолди. Энди уни на папоғи алдай оларди ва на бесўнақай соқоли. У Эдварднинг хиёл сузук кўзларини ва булар устидаги нозик қайрилма қошларини мингларча кўзлар орасидан ҳам таниб олган бўлур эди. Шундай бўлса ҳам бу унинг Эддисси, яъни ўзини ҳаммиша зебо тутиб, олтин эполетини товлатиб юрадиган гвардия полковниги эмасди.

Энди унинг соқол-мўйловларидан ва кирлаб кетган кийимларидан аччиқ махорка ҳиди, ҳўл шинелидан сасиқ буғ аңқиб турарди.

Могельницкий хотинининг аҳволини пайқади. Уни титраб турган лабларидан эмас, чаккасидаги майин сульфидан бир ўпиб, қўйиб юборди. Ҳозиргина кирган Юзеф бир чеккада турар эди.

Эдвард папоғини бошидан ола туриб, узр сўрагандек:

— Сен билан шундай аҳволда кўришганимга мана шу айбдор. Ювиниб, бошқа кийиниб олгунимча менинг келганлигимни сенга айтмай туриши керак эди. — деди секингина. Сўнгра чигаллашиб кетган сочларини қўли билан ҳорғин-толғин силади. Бу таниш ҳаракат Людвига эрига бўлган аввалги яқинлик ҳиссини уйғотди.

Людвиг азиз кишисининг кир кийимларидан ва кўримсиз ташқи қиёфасидан андак жирканганига энди ачинди. У Юзефнинг шу ердалигини унутиб, эрига ёпишди ва унинг бошини қўллари орасига олиб қадрдон, сира ҳам ўзгармаган кўзларидан чўлп-чўлп ўпди. Энди эса эри уни итарар, эҳтиёт ва қатъият билан ўзидан нари сурадди:

— Кейин, Людвис, кейин... Аввал мана бу ифлос кийимларини ечиб ташлашим, ҳаммадан ҳам ювиниб олишим керак. Назаримда, кир бадан-баданга сингиб кетганга ўхшайди: кейинги икки кунни паровозда ўтказдим, кўмир устида ухладим, рости-ку сира ҳам ухлаганим йўғ-а...

Бир соатдан кейин Эдвард хотинининг ётоқхонасига кирганда Людвиг яна ҳайрон қолди: соқолидан асар қолмаган, шу билан бирга қўнғироқ сочлари ҳам олинган эди. Каттакон, юмалоқ боши билан бурчаклари уриб чиққан манглайи жилолангандек кўринар эди. У яна ўзига ўхшамасди, чунки ўзига ярашмаганлигини билиб, авваллари сочини ҳеч қирдирмас эди. Эски граф жавонидан Юзеф олиб кийгизган кул ранг костюм Людвигга Ницце шаҳрида ўтказган келинчаклик ойларини хотирлатди. Графиня уни ўша ерда биринчи марта граждандан кийимида кўрган эди.

— Мана энди, қувончим, мендан кўрқмаслик, ҳатто ўпишлик ҳам мумкин,— деди Эдвард.

* * *

Пардалари жипс туширилмаган дераза ёнларидан ётоқхонага тонг биқиниб кирди-ю, кул ранг ёруғларини йўл-йўл қилиб ёйиб юборди. Людвиг уйғонди, лекин ухлаб ётган эрини уйғотиб қўйишдан қўрқиб, унга қимирламасдан қараб ётди. Эдвард чуқур-чуқур нафас оларди, шойи кўйлаги жун босган кенг кўкрагида нафасига ҳамоҳанг бўлиб гоҳ кўтарилади, гоҳ тушади. Бурчаклари тириш ўжар оғзи ярим очиқ. Уйқусиз ўтган тунлар, доимо ваҳм солиб турган хатарлар мана энди ўз ишини қилди. Кучли винодан, мўл таомдан ва хотинининг ғамзаларидан маст бўлган ҳорғин Эдвард, хотинига энг муҳим нарсани айтди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

У бу ерга хотини борлиги учун келган. У ҳеч вақт хотинини ёдидан чиқарган эмас. Париждан бошлаб икки фронт орқали ўтилган узоқ ва хатарли йўл ҳам яна хотинининг хоотири учун. Дуруст, унга баъзи топшириқлар ҳам берганлар.. Ажабо, уни бу ерда Польшанинг энг гўзал аёли кутиб турмаган бўлса, у Парижни, ҳарбий министрликдаги ишини ташлаб, ўзини шунча хавф-хатарга ва маҳрумиятга дучор қилган бўлармиди? У охирги сўзларини ухлаб кетаётиб айтди. Людвиг эри айтишга улгурган озгинагина нарсадан катта воқеалар етилиб келаётганлигини англади ва ўзи ҳам бутун тузумни, ҳаётининг бутун асосини емириб ташлаш хавфини туғдирувчи, вайрон қилувчи аллақандай мудҳиш бир таҳликанинг яқинлашиб келаётганлигини пайқади. Шундай бўлса ҳам у бахтиёр эди. Эри шу ерда экан, осмон ағдарилиб тушса ҳам қўрқмайди. Нимаики керак бўлса эри қилади, бурунгидай бажо келтиради. Людвиг биронта жиддий ва амалий масала қаршисидан чиқиб қолса, ўзи ҳал қилмас, балки эрига рўпара қилиб қўярди.

Эдвард қандай туйқусдан ухлаб кетган бўлса, яна шундай уйғонди. Икковларининг кўзлари тўқнашди, икковлари бир-бирига кулимсирашди.

— Менга қара, ўтмас пичоқ билан сўйиб турган пайтларида бирдан уйғониб кетсанг, қаршингда бандит эмас, сен турган бўлсанг, нима бўлади, а?.. Хайр энди, вақт кетди, туриш керак.

— Кўзингни беркитиб тур, Эдвард, кийиниб олай.

Эдвард кўнгилчанлик билан кулимсиради.

Гидамда ётган китобни олиб, ўзини ўқиётганга солди. Жеромский. «Садоқатли дарё». Исён, фидокорлик, садоқат романтикаси... Людвига ўзгармапти. Ҳали ҳам, кўзингни беркитиб тур, дейди! Катта гўдак! Ажойиб хилқат!..

* * *

Граф Могельницкийларнинг эски қасрида, унинг йигирма етти хонасининг ҳаммасида эртанги ҳаёт одатдаги қолипда бошланди. Бир қисми хизматчилар билан банд бўлган пастки қават аллақачон уйғонган. Ошхонада нонушта тайёрланмоқда. Икки оқсоч хотин ва бир

ёш малай ойнабанд даҳлиз билан катта меҳмонхонани йиғиштиряпти. Юқори қаватдагилар эса ҳамон уйқуда. Людвиганинг оқсочи — Юзеф чолнинг Хеля номли ўн олти яшар кўҳликкина невараси бекасининг уйини йиғиштиргани келса эшик қулф экан. Хеля буни бобосига айтган эди, бобоси: «Пани графиняни безовта қилма, бугун уларини йиғиштириб ҳам ўтирма», — деб тайинлади.

Эдвард хотинининг пардоз столидаги таниш қимматбаҳо ўйинчоқларни томоша қилиб, Людвиганинг киришини кутиб ўтирди. Людвигга ҳадемай Юзеф билан кириб келди. Чолнинг сочлари оқариб кетган боши қуйи солинди. Гўштсиз кураклари эгнидаги казакча камзули тагидан сезилиб турарди. Юзеф Эдвардга унинг болалигидан тортиб хизмат қилди. Бу чол граф Могельницкийлар оиласига жон-дили билан берилган, шу сабаб ундаги садоқат хўжайини уйига кирмоқчи бўлган ҳар қандай одамга ҳамла қилишга тайёр турган қари вафодорит садоқатига ўхшарди. Қасрни Юзефдан холи тасаввур этиб бўлмасди. Могельницкийлар унга худди ойнабанд даҳлиз кираверишида турган бир жуфт совутли ўрта аср рицарларига ўргангандек, ўрганиб қолган эдилар. Бу рицарлар тулуми ҳам, Юзефлар сингари, наслдан наслга мерос бўлиб ўтар эди.

Юзеф чол малай эди. Унинг ўғиллари ҳам, неваралари ҳам граф Могельницкийларга меросдай малай бўлиб ўтардилар. Юзеф Эдварднинг бобосига ўн беш ёшидан хизмат қила бошлаган. Эдвард Юзефга тўла-тўқис ишонади, шунинг учун ҳам у бу сарой малайига ўзини маълум даражада яқин тутди.

— Юзеф, мен айтган нарсаларнинг ҳаммасини қилдингми?

— Қилдим, олинасабли панимизнинг келганларини ҳеч ким билмайди. Графнинг уларини ўзим йиғиштираман. Мана бу калитни олсинлар, бу — кабинетдан олинасабли панининг ётоқхонасига кириладиган эшикники. Ўзлари кетганларидан бери у ерга мен-у, графинядан бошқа ҳеч ким оёқ босгани йўқ... Хеля уй ичларини йиғиштиришга келганда олинасабли пан ўз кабинетларига кириб турсинлар. Неварам-ку ҳеч кимга айтмайди-я, лекин шундай қилсак яхшироқ бўлади...

Юзеф кекса одамлар сингари хириллаб, секин-секин гапирарди. Эдвард чолнинг чаккасидан қўйилган

узун, оппоқ соқолли озгин юзига разм солиб, унинг кейинги уч йил мобайнида анча қариб қолганлигини сизди.

— Жуда соз, Юзеф. Энди мана бу немис майори тўғрисида гапир. Оти нима экан?

— Адольф Зонненбург, олинасабли пан. Майор мураббийнинг ҳужрасида туради. Бита хизматқори ҳам бор. У ялқов кун бўйи ошхонада ивирсиб юради, кечаси Адам билан малайхонада ётади. Пан майор дворян зотидан, унинг устига ўзи тузук одам — бунисини ҳам айтиб қўяй. Паррандалар ҳовлисида солдатларни бебошлик қилдирмай қўйди, бўлмаса роз, товуқларимизни сўйиб ейишар эди...

— Мулкда қанча немис бор? — деб Эдвард чолнинг сўзини бўлди.

— Бир эскадрон. Бир ойдан бери отлари бизнинг сулимиздан ейди. Падари бузрукворимиз олдин рухсат бермаган эдилар, немислар мудир жанобларини қамаб қўйганларидан кейин омборларни очиб беришга тўғри келди. Пан майор бизниқига тушгандан сўнг немислар, хайрият, пичанни қишлоқдан оладиган бўлишди, йўқса ҳамма нарса биздан эди...

— Солдатлар қаерда жойлашган?

— Қўрғонда.

— Тузук. Иероним ҳазратлариникига қачон борасан? У билан бугуноқ кўришсам дейман.

— Ҳозир бораман. Бошқа буйруқлари йўқми?

— Йўқ.

Юзеф эшик олдига келиб тўхтади.

— Олинасабли паннинг келганларини Иероним ҳазратларига айтсам бўладими?

Эдвард бир неча он иккиланиб турди, сўнгра «ҳа» дегандай қилиб калласини қимирлатди.

Могельницкийлар ўзлари қолишди. Эдвард хотинининг ёнига келди.

— Кечир мени, Эдди, мен ҳеч тушунолмаяман: Иероним ҳазратлари сенга нима учун керак бўлиб қолди? Қилган гуноҳларинг учун уни чақириб тавба қилмоқчи бўлганлигингга сира ҳам ишонмайман¹, — деб шарақлаб кулиб юборди Людвиг.

---

¹ Католик мазҳабидагилар ўз қилғиликларини ҳафтада, ойда ёки йилда (бир пешволарга айтиб, шу қилмишлари учун тавба қилиб турадилар. (Тарж.)

Эдвард уни суйиб қучоқлади.

— Ҳа, Иероним ҳазратлари сенга ёқмайдими?

— Ёқмайди эмас-у, бир оз ғалатироқ-да. Сенинг келганингни на отанг билади, на уканг ва на Стефания.

— Иероним ҳазратларини атайин чақиряпман. Бунга ажабланмасанг ҳам бўлади. Кечаси қандай қилиб ҳаммани бесаранжом қиламан? Ахир уйда немислар бор, мен эсам... француз офицериман. Ўзинг тушунасан-ку, Людвис? Эртага Варшавага жўнаб кетаман, шунинг учун менинг келганлигимни одамлар қанча оз билса шунча яхши.

— Нима, яна кетмоқчимисан?

— Тез қайтиб келаман, Людвис.

— Ана кўрдингми, қолган шу соатларингни мен билан ўтказиш ўрнига ўша жирканч иезуитни чақириб ўтирибсан.

Эдвард кулимсиради.

— Иероним ҳазратлари менга бир иш учун керак. Аммо бу сени қизиқтирадиган иш эмас. Кечирасан-да мени, ҳали Иероним ҳазратлари келганда биз у билан ҳоли ўтириб гаплашишимиз керак. У кардиналдан¹ бир нарса сўраган экан. Черковга оид ишлар... Бу нарса Иероним ҳазратларига хос сир бўлгани учун суҳбатда бошқа одамнинг ўтириши унга ёқмас. У келгунча, ижозат этсанг, сенга бир-иккита савол берсам.

— Қулоғим сенда, Эдди.

— Менга айт-чи, бу майор сизлар билан бирга овқат қиладими?

— Ҳа, даданг билан Стефания овқатга чақириб туришади. У ўзини жуда бетакаллуф тутади. Французча ҳам анча яхши гапирди... Гоҳи-гоҳида Шмультке деган бир обер-лейтенантни эргаштириб келади. У бавариялик, ўлгидай кўрс одам. Эҳ, унинг дағал ва хунук хушомадларини бир эшитсанг эди! Қара-я, бу ернинг хўжайинлари биз эмас, ўзлари эканлигини ҳамма вақт гапида ишора қилиб туради. Даданг: «Шмультке менга катта хизмат кўрсатяпти», дейди. Унга хизмат кўрсатаётган бўлса кўрсатаётгандир-у, лекин менга ҳеч бир ёқмайди.

Эдвард хотини айтган сўзларнинг замирида яна ҳам

---

¹ Кардинал — католик мазҳабида юқори руҳонийлик рутбаси. (Тарж).

кўпроқ нарсалар борлигини пайқади ва қошлари секин-секин жийирилди. Людвиг эрининг аҳвол-руҳиясини фаҳмлаб, бармоқларининг учини Эдварднинг қошларига тегизди. Бу ҳол-ҳаракат ҳамма вақт уларни сўзсиз яраштиради. Сўнгра у хотинининг узукли бармоқлари лабларига яқинлашганда узук кўзининг жилвасига беихтиёр қараб қолди.

— Людвис, қимматбаҳо буюмларингни қаерда сақлайсан?

Людвиганинг майин киприклари ҳайрат билан милтиллади.

— Ғалатисан-а, Эдди! Бу уч йилни қандай ўтказганимни сўрамайсан-у, бисотларимни...

— Еш боласан-да, Лю... Буни сўрашдан мақсадим: иккимизнинг нимамиз борлигини билиш эди. Билиш нимага кераклигини кейинча ўзим айтиб бераман сенга. Эсингдами, гавҳарларинг эски вақтда тилла пул билан неча сўм туради?

— Бир кунни ойим сепим қаторида берилган қимматбаҳо нарсаларимни бир юз етмиш минг сўм туради, дегандай бўлиб эди холамга. Сен ҳадя қилган гавҳарларининг неча пул туришини эса ўзинг биласан.

Эдвард миясида тез санаб чиқди: «Бир юз етмиш-у, бир юз йигирма—икки юз тўқсон минг. Ун сўмлик тиллалар солиниб, боққа кўмиб қўйилган хумчада яна икки юз минг. Француз банкида олти юз минг франк. Лондон банкида Людвиг исмига қўйилган ўн икки минг фунт. Ниҳоят, чўнтагимдаги етмиш минг немис маркази... Мана, пул билан санаш мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси шу. Тахминан, тилла пул билан бир миллион сўмга яқин. Бундан Людвиг билан менга фақат ярим миллионигина тегади, етти миллионлик хусусий давлатимдан бор-йўғи шу қолибди... Ахир тўққиз минг десатина ерни, чорвоқни, кўрани, буғ тегирмонни, кўн заводи ва бир минг олти юз десатина ўрмонни қўлдан чиқиб кетай деб турган бир пайтда сармоя қаторига киргизиш қийин-да. Булар учун ҳали курашиш керак... Ҳозир қўлимизда олтин ҳисоби билан ярим миллион сўм пулимиз бор экан, бошга қора кунлар тушганда қуруқ қўл билан ўтиргандан кўра, асқотиб қолар-ку».

Эшик орқасидан аллакимларнинг кулги овозлари эшитилди.

Бир аёл киши:

— Владек, ахир одобли бўлсанг-чи! — деб кимгадир танбеҳ қиларди.

Бунга жавобан қиқирлаб кулган товуш эшитилди.

— Булар Стефа билан Владислав, — деб бесаранжомлик билан шипшиди Людвиг.—Юзеф мени бетоб деган экан, шундай бўлса ҳам келишпти.

Эдвард хотинини эргаштириб унинг ётоқ хонасига кирди-да, жадал бориб, ўз кабинетининг эшигини очди.

— Ҳозирча уларга ҳеч нима дема, тезроқ чиқариб юбориш пайига туш.— деди Эдвард, эшикни бекита туриб.

Стефания уйга кириб келаётиб:

— Сенга нима бўлди, азизим? Тобинг йўқ дейишади-ми?—дея қақиллади.

Унинг орқасидан, худди конькида юргандек, Владислав Могельницкий отилиб кирди.

— Йўқ, йўқ, номусим билан қасамёд этаманки, у ҳамма вақтдагидай жозибали! — деб дудуқланди-да, Стефаниянинг ёнидан айланиб ўтиб, Людвиганинг пешанасига келди.

Унинг ёпишқоқ лаблари Людвиганинг қўлига текканда Людвига ҳар вақтдагидай жирканиб кетди. Бу оқдан келган йигитча болаликдан чиқиб каттайган сари Людвиганинг назарида тагин ҳам ёқимсизроқ бўлиб борар, бунинг сабабини билолмай Людвига ҳайрон эди.

— Кўриб турибсанки, Людвис, қайнимизни тарбиялаш учун сарф қилинган қучоқ-қучоқ пуллар бекорга кетди. У баайни пойгадаги чавандоз сингари ҳамма вақт олдинга ўтиб кетишга уринади! — деди.

Владек бўлса капалак галстугини ғурур билан тузата туриб:

— Тезлик ва тазйиқ буюк лашкарбошиларнинг шiori бўлган! — деди. Сўнгра кўнгилсиз суҳбатни бошқа ёққа буриб, Стефанияга ҳозиргина эридан олган хатини Людвигага кўрсатишни таклиф қилди.

— Станислав нималар ёзипти? — деди Людвига қизиқиб. Кейин Стефаниянинг елкасидан қучоқлаб, унинг ёнига, диванга ўтирди.

Владек уларнинг рўпарасига ўтириб, Стефаниянинг ипак пайпоқларга тиқилиб турган йўғон болдирларини ва Людвиганинг хушбичим оёқларини биларманд одам сингари томоша қила бошлади.

— «Севгилим Стефажон,— Людвиг кабинетдаги Эдвард ҳам эшитсин деб, хатни жўрттага баланд овоз билан ўқиди. — штабимиз ҳозир Киевда. Бу — катта ва анча маданий шаҳар, тузуккина операси ҳам бор. Масалан, кеча «Фауст» операсини эшитдик. Шунда бизнинг полковникимиз — ҳалвираб қолган Беклендорф чол: «Худди Мюнхендагидай қўйишди-я! Ҳолбуки бу ер бандалар қайнаб ётган ваҳший бир мамлакат», деб айтди. Мен аввалги хатимда Острог шаҳарини ишғол қилганимиздан сўнг икки ҳафталик отпуск олганлигимни ва Малие Боровици қишлоғидаги мулкимизга борганлигимни ёзган эдим. У ердаги аҳволни кўриб, қанчалик ғазабланганимни тасаввур этолмайсан. Уй бус-бутун таланган, хоналар бўш, дераза ойналари синдирилган. Ҳатто томининг тунукаси ҳам кўчириб олинган. Машиналарнинг бариси ўғирланган. Қўрғондаги отларни, қорамолларни деҳқонлар талаб кетганлар, ғалла омборлари бузилган. Хуллас, шип-шийдам қилинган иморатдан бошқа ҳеч нима йўқ. Мудир ўлдирилган, хизматчилар қочиб кетганлар. Боровицини ишғол қилиб турган франкфуртликлар взводининг ёрдами билан тергов ва тинтув ўтказдим. Мен Паисий ҳазратлари деган бир рус попининг уйига тушган эдим, мулкимизнинг қандай ва кимлар томонидан таланганини ана шу поп айтиб берди. Унинг маслаҳати билан қишлоқда ёппасига тинтув ўтказдик. Топган нарсаларимиз, албатта, дарёдан қатрадай. Ҳаммаси фақат учта хонага жойланди, холос. Франкфуртликлардан бизнинг уйимизга кўчиб келсанлар, деб илтимос қилдим. Гетманлар вартасининг бошлиғи ҳам бола-чақаси билан бизникига кўчиб келди. Майхоначи Мазуренконинг ўғли эсингдами, ўшани мулкимизга вақтинча мудир қилиб тайинладим. У жуда фойдали, сермулозамат бола чиқиб қолди. Таланган нарсаларнинг ҳаммасини, ҳатто бир чўпини ҳам қолдирмай топиб қўяман, деб қасам ичди. Ҳозирги пайтда ўттиз маркали ойликка кўнадиган дурустроқ мудирни топишим ҳам маҳол эди. Қишлоқдаги одамларнинг ҳаммасини билар экан, шунинг учун иложи борича нарсаларимизни топиб қўяди. Франкфуртликлар билан унинг қишлоқдан четроқда тургани тузук, чунки ҳаммалари бир турса, ҳужум бўлиб қолганда ўзларини мудофаа қилишлари осонлашади. Айтмоқчи, ҳозир бутун атроф партизан тўдалари билан тўлиб кетди. Афсуски, поп менга

кўрсатган одамларнинг бариси, биз келсак, ўрмонга қочиб кетиб қолибди. Фақат «қонгилларгина» қолипти. Бу ярамаслар яна қайтиб таланчилик қилмасин деб, уларнинг ичидан энг бадтаринларини тутдириб, Мазуренкога урдирдим. Жазолаш устида, албатта, ўзим турганим йўқ...»

Людвига хат ушлаган қўлини тиззасига тушира туриб:

— Вой ўлай, ёмон бўпти-ю! — деб шипшиди.

— Ростдан ҳам, Станислав билан Стефани хонавайрон қилишипти. Боровицидаги мулкдан-ку тузук иморатлар қолипти, лекин Галициядаги мулкни бутунлай ёқиб ташлашипти. Ҳайронман, Станислав ўзини нега бунчалик хор қиларкин-а? Унинг ўрнида мен бўлсам, қишлоқ халқининг ярмини дорга осардим, у ҳайвонларнинг ҳамма молини, отини, ғалласини тортиб олардим, — деб, Владислав Людвиганинг оғзидаги сўзини илиб кетган эди, Людвига ҳам ҳаяжонланиб унинг сўзини бўлиб қўйди:

— Мен, одамларни жазолаб кўп ёмон иш қилишипти, деяпман; эҳтимол у шўрликларнинг ҳеч қандай гуноҳлари йўқдир. Тағин бу ишни Станислав қилса-я! Ҳайронман... Бу — асл аристократга ярашмаган нарса.

Стефания тутақиб кетди.

— Айтаверасан-да сен! Эдвард икковингизнинг ҳамма нарсангиз бут турипти, энди Станислав билан мен гадоёйга ўхшаб қолдик. — деди у бўғилиб.

— «Асл аристократ» деган сўз билан нима демоқчи бўлганлигингни билгим келади, — деди Владислав қайнаб.— Бу шарафга наҳотки фақат сиз Чернецкийларгина лойиқ бўлсангиз?

Стефания қўл силтаб:

— Бас, Владек, бас энди! — деди.— Кўряпман, хагни эшитгингиз келмаяпти.

Стефания ёғоч саноатчисининг қизи эди, унинг миллион-миллион пуллари дворянлик мартабасининг ўрнини чакки босмас эди. Шу учун ҳам Владиславнинг Стефанияга ҳамма вақт кулгили кўринган гердайтиши ҳозир саноатчи қизининг жаҳлини чиқариб юборди.

Владислав тағин бир нарса демоқчи бўлиб турган эди, эшикни тақиллатиб қолдилар; ичкарига кириб келган барваста хизматкор: «Падари бузруклари олинасабли панини кўрмоқ истайдилар», деди-да, таъзим би-

лан ўзини четга олди. Йўғон, лўппи бир чол оёқларини зўрға-зўрға судраб, секин-аста кириб келди.

«Юзеф Иероним ҳазратлари билан ҳозир келиб қолади. Булар ҳам, худди ўчакишгандек шу ерга тўпланиб олишди, афтидан, ҳали-вери кетишмайдиганга ҳам ўхшашади. Юзефни огоҳлантириб қўйиш керак, Иероним ҳазратларини тўғри Эддининг кабинетига бошлаб кирсин. Ўзи ҳам жуда ғалати иш бўляпти-да: Эдди келган бўлсин-у, ҳеч ким билмасин! Наҳотки бу нарса Эдди учун шу қадар хавфли бўлса? Дард устига чипқондек яна манави боланинг бемазалиги ўлдириб бўлди-ю», — деб ўйланди Людвиг асабийланиб.

— Лаънати куз! Тагин ҳамма ёғим оғриб қолди, ўзим ҳам ҳадеб увишяпман. Ҳой, Адам, оёқларимни ёпиб қўй, чиқиб жойимни сол, — деб хириллади чол сўзларни кўп қийинчилик билан айтиб. Уни астма касали бўғар, шунинг учун чийиллаган товушлар чиқариб, зўрға-зўрға нафас оларди.

Адам чиқиб кетди.

Стефания чолнинг ёнига ўтира туриб:

— Стасянинг хатини ўқиётган эдик, дада, — деди.

Графнинг қутсиз кўзларига жон кирди:

— Хўш, нима гаплар бор эмиш? Қани, айтинглари-чи!

Хатнинг биринчи ярмини чолга бошқатдан ўқиб беришга тўғри келди. Кейин Стефания хатнинг давомини ўқиди:

— Хат ҳарбий почта билан юборилса ҳам, ҳар ҳолда, ҳамма нарсани ёзолмайман. Афсуски, таскин бергудлик ҳеч бир нарса деёлмайман. Украина инига бир қанча чўп суқилган ари уясига ўхшай бошлади. Шу чўплардан бири бизнинг немис армиямиз. Арилар борган сари кўп чақаётир. Пўлат тўр тутмасдан кўчага чиқиб бўлмай қолди. Қим билади дейсиз, эҳтимол, тез кунда сизлар билан кўришсам. Умид қиламизки, толе биз учун фожиалар тайёрламас, эсон-омон, соғ-саломат кўришармиз. Эдварддан хабар борми? Ҳаммангиз соғ-саломатмисиз? Ҳаммангизга, қимматли Людвигага, дадамга, ҳамда Владикка салом! Стефагинам, сени эса ўпаман ва...» Ҳай, бу ёғи менга тегишли, — деб Стефания кулиб юборди.—Станиславнинг келишини эшитиб бирам суюнпяпманки! Ўзим ҳам соғиниб ўлаёздим. Бу учи-кети йўқ уруш кейинги йилларда кўнгилга ҳам тега бошлади. Бутун бир фасл ичида бор-йўғи иккитагина бал ўтказ-

сак-а! Одамларнинг энг ажойиблари фронтда. Қаерга борсанг шу солдатлардан бошқасини кўрмайсан. Айниқса мана шу мужиклар Украинасида шундай. Чоғимда, Берлин билан Париждаги одамларнинг турмуши роҳатда ўтса керак бу ерда эса зерикиб жинни бўласан киши.

— Қайдам, суюнадиган ҳеч нима йўқ-ку, — деди чол ачитиб.

— Нега ҳеч нима йўқ? Стась келади-ку.

Қазимир Могельницкий Стефанияга норози бўлиб қаради.

— Келиш ҳам ҳар хил бўлади. Хатдан аниқ равшанки, немисларнинг аҳволи ҳозир жуда танг эмиш. Агар улар Украинани ташлаб чиқиб кетишса, нималар юз беришини тасаввур этиш қийин эмас. Ахир улар кетди дегунча большевиклар етиб келишади-ку!

Владислав нафратли қилиб пинғиллашни зарур топди.

— Сенга нима бўлди, дада! Украинада ҳозир уч юз мингта немис солдати бор. Бу дунёда энг яхши армия ҳисобланади, большевиклар бўлса — милтиқлар билан қурулланган бир тўда мужик, броневтомобилни бир кўришдаёқ тумтарақай бўлиб кетадиган бир пода, ҳалос. Бу подани Брест-Литовскдан Ростовгача қувиб боришганини Шмульткедан эшитдим. Лейтенант немисларнинг тез орада Бокуни, кейин Москвани ишғол қилишларига қаттиқ ишонади.

Чол қўлини силтади.

— Оббо, бўлди энди, ҳадеб пеш қилаверма Шмульткенгни! Тумшуғининг қоқ тагида турган мужикларни унда қилолмайди-ю! Зайнчковскийларнинг даладаги пичанини деҳқонлар босиб олганларида ўша Шмульткенг билан Зонненбургнинг нима қилди? Бир эскадрон аскар билан у ёққа бориш хатарли, деди. Хўш, Баранкевичнинг қанд заводида нима бўлди? Бунга кулгинг қистайди кишининг! Пулемётли бир тўда бола буларингни уч соатгача заводга яқин келтирмади. Сенга бу ҳазилдай кўринади! Ҳар кун олов ичида уйғонишимиз мумкин. Уйқуларим ҳаром бўлиб қолди: тинч ухлаёлмайман. У йиртқиқларнинг қўлидан нималар келишини биламан, улар одам ўлдиришга ўрганишиб олди. Уларни фақат кучгина ушлаб туриши мумкин. Агар шундай куч бизда топилмаса, нималар бўлишини ўйлаб юрагим орқамга

тортиб кетади. Немислар—бизнинг бирдан-бир таянчимиз. Агар кетиб қолишса биз ҳалок бўламиз!

Чолнинг нафаси бўғилиб қолди. Чаккасидаги кўк томирлари чувалчангдай бўртиб чиқди. У бутун гавдаси билан титраб, қаттиқ йўталди.

Ҳамма жим бўлди.

Людвига дераза олдига келди.

Кўча эшиги олдида коляска турарди.

Людвига эшик томон бораётиб:

—Кечирасизлар, мен ҳозир қайтиб кираман,—деди.

* * *

Людвига уларни холи қолдириб чиқиб кетгач:

— Хизматларига тайёрман, пан Эдвард!—деди секингина Иероним ҳазратлари.

Улар ёзув столи ёнидаги чуқур креслоларда рўбарў ўтирган эдилар. Иероним ҳазратларининг пирпираб турган кичкинагина қора кўзлари қисик киприклари орқасидан Могельницкийни эҳтиёт билан кузатиб турарди. Иероним ҳазратлари гарчи чарчаб, мудраб ўтиргандай кўринса ҳам, лекин буни Эдвард сезиб турган эди.

Эшма камарининг қора попугини ўйнаб ўтирган суҳбатдошининг чайир бармоқлари ҳаракатини кузатиб турган Эдвард:

— Иероним ҳазратлари, менинг келганимга пича ҳайрон кўринасизми?—деб сўради.

— Ҳайрон? Ҳм... Эҳтимол!

Кўзлари бир-бирига тушди. Бу атиги бир неча он давом этган сўзсиз тўқиниш эди; Эдвард устаранинг тиғига тегиб кетгандай бўлди.

— Мен ўйлайманки, ўзаро очиқчасига гаплашармиз ва дарҳол асл мақсадга кўчиб қўя қолармиз,—деб сукунатни бузди Эдвард. Иероним ҳазратлари унга синов назари билан қаради.

— Жаноб ҳазратлари кардинал Камарини сизга салом айтишимни ва кичкинагина бир мактубчани бериб қўйишимни илтимос этган эдилар. Мана мактубча.

Иероним ҳазратлари бир энлик қоғоздаги хатни қайта-қайта ўқиб чиқди: хатда рецептга ўхшатиб лотин тилида алланарсалар ёзилган эди.

Иероним ҳазратларини кузатиб турган Эдварднинг мясига: «Хўп боксёр бўладиган одам экан-да» деган

ўй келди. Ҳақиқатан ҳам, Иероним ҳазратларининг калласи катта, жағлари чор қирра, бўйни йўғон эди. Қора жуббаси тагидан семиз, бақувват бадани сезилиб турарди.

Ниҳоят, Иероним ҳазратлари:

— Менинг фаҳмимча, жаноб ҳазратлари сизга ёрдам қилишимни ва юклайдиган вазифаларингизни сиз айтгандан ҳам ортиқроқ қилиб бажо келтиришимни орзу этганлар,—деди.

— Тўғри тушунгансиз. Лекин, менга маълум бўлишича, Ватиканнинг¹ янги ҳатти-ҳаракатлари сизга уқадар равшан эмас кўринади. Бу ҳақда кейинча тўла изоҳот оласиз, ҳозир эса аҳволни сизга айтиб берай,—деб жавоб берди Эдвард.

— Ҳа, бу масала мени жуда қизиқтиради.

Эдвард шипшигандай қилиб сўз бошлади:

— Бўлмаса, гап шундай, Иероним ҳазратлари, сиз немис армиясининг турган жойини, албатта, билсангиз керак.

— Ҳа, асосан биламан...

Эдвард ён чўнтагидан география картасини олиб столга ёйди. Иккови ҳам карта устига энгашди. Эдварднинг бармоғи Қора денгиздан секин-секин Болтиқ денгизига қараб сурилди.

— Мана, тахминан, немислар ишғол этган жойларнинг чегараси: Ростов-Дон, Харьков, хуллас бутун Украина... сўнгра, Польша, Белоруссия, Литва, Латвия ва Эстонияга келиб тугайди. Бу Германиянинг ўз тупроғидан қарийб уч баравар катга. Мен фақат Германия тўғрисидагина гапиряпман,—деди Эдвард давом этиб,—чунки бу масалада Австро-Венгрия иккинчи даражали роль ўйнайди. Франция генерал штабининг аниқ маълумотига кўра, Австро-Германиянинг бу ерларда йигирма тўққизта пиёда ва учта отлиқ дивизияси бор. Армияларининг умумий адади—уч юз йигирма минг кишидан иборат.

Иероним ҳазратлари мийғида кулиб қўйди.

— Нима сабабдан кулаётганингизни биламан, Иероним ҳазратлари. Ҳозирча Франциянинг битта ҳам аскар бўлмаган тупроқда Германиянинг неча юз мингта аскар борлигини билгани атайин Париждан келиб ово-

¹ Ватикан — Рим папасининг саройи.

ра бўлишга арзимасди, деб ўйлайсиз. Мен ҳозирча деяпман, чунки ҳали уруш давом этяпти... Уруш эса, Иероним ҳазратлари, фақат янги чегараларгина эмас, ҳатто янги давлатлар ҳам барпо қилади. Ҳозир сизга бир ҳарбий сирни айтиб бераман. Менинг келишимга ҳам асосан ўша сабаб. Аввало, Германия урушни бой бериб қўйди.

— Урушни бой бериб қўйди? — деди ҳайратини яширмай Иероним ҳазратлари.— Наҳотки, Антанта Германияни ғарбий фронтда тор-мор этган бўлса?

— Йўқ, фронт ҳали мавжуд, аммо бу жон талвасаси, холос. Унинг ҳалокати ўз ичидан бошланаётир. Бизнинг ҳарбий разведкамиз Австрияда, шунингдек Берлин ва Гамбургда ҳам ишчилар билан солдатларнинг бир неча бор қўзғалганликларидан хабар бераётир. Броненослардан бирида исён ҳам кўтарилипти. Кун сайин ғалаёнлар ортиб бормоқда. Қайзер ҳукумати энди унинг эвини қиллолмайд доғда эмиш. Ҳеч қандай шубҳа йўқки, яқин кунлар Австрия билан Германияда революция бўлганлигидан хабар келтиради. Немисларда қўр қолмади. Уларнинг жонига ҳеч ким оро киролмай қолди: на Россиянинг улар босиб олган энг маҳсулдор областлари ва на ичидан қулаётган Германияга Украинадан олиб кетилаётган ғалла билан чорва; миллатнинг урушни давом этдиришга мадори қолмади, чунки унинг орқа томони ўт ичида. Австрия эса умуман Германияга суяниб яшайди. Кўриб турибсизки, Германиянинг бошига ҳам Россияникидай кунлар тушяпти. Россиядаги революция касали Европага юқмайди, деб ўйлаш ақлсизлик бўлар эди. Бу касал аллақачон юққан. Украинадан француз фронтига ўтказилаётган немис қисмлари большевизм касалига мубтало бўлиб, ҳарбий салоҳиятини йўқотганлар, ҳатто бошқаларни айнитаётганлари учун хавфли ҳам бўлиб қолган, деб Людендорфнинг ўзи иқроп бўлди...

— Пан Эдвард, қани айтинг-чи, бу нарса ёлғиз Германиягагина оидми?—деб унинг сўзини бўлди Иероним ҳазратлари.

Орага бир неча секунд жимлик тушди. Эдвард печкаси ёқилмаган кабинетнинг совуқлигини эндигина сездди. Людвиганинг рояль чалаётганлиги эшитилиб турарди. У ижирғанди, қош-қовоғи солинди ва музика уйғотган иссиқ, нозик ҳисларни ўзидан ҳайдаб, бўғиқ ва қаттиқ бир оҳангда гапира бошлади:

— Большевизм мурғаклигидаёқ қириб ташланмаса, бутун маданият дунёсини еб битириши мумкин.— Эдварднинг овозида мудҳиш бир қатъият ва унинг рўпарасида ўтирган иезуит аранг сеза олган даҳшат янграб кетди. У ўрнидан турди, бир неча одим босди, сўнгра Иероним ҳазратларининг олдида тўхтаб, сўзини давом этди: — Германия империясининг бутун биноси қуламоқда... Кейин нима бўлишини айтиш қийин. Агар Берлин Москванинг ишини қилиб совет тузса, у ҳолда даҳшатли хавф туғилади. Революция олови ловиллаб турган бир мамлакатга иттифоқчи қўшинларни олиб кириш немисларнинг Украинадаги кунига тушиш бўлади-ку. Агар социал-демократлар — ўнглаб тўғрисида гапиряпман — ҳокимиятни қўлда ушлаб қолсалар, у ҳолда император бургути ўрнига демократия товуги ўтиради-ю, Германия бир неча йилгача буюк давлатлик ролини ўйнашдан маҳрум бўлади.

Эдвард Иеронимнинг кўзларида ҳайрат аломатини уқди.

— Сиз нима учун келганлигимни ва немислар мени француз жосуси деб отиб қўйишлари мумкинлигини сўрайсиз-да?

— Мен бу ҳақда ҳеч нима демадим шекилли. Лекин иқрорман, бу масала мени қизиқтиради.

— Жуда соз. Узоқ муқаддимам учун кечирасиз. Шундай қилиб, нима учун келганлигимни сўрайсиз-да?.. Берлинга ўт тушди дегунча Украина билан Польшадаги немис армияси тарқалиб кетади. Бу — шубҳасиз. Немислар кетдими, улар эгаллаб турган жойларнинг ҳаммаси Қизил Армиянинг қўлига ўтади. Ана ундан кейин нима бўлишни кўз олдингизга келтира оласизми? Қизил Москва — қизил Берлин! Бу — Европа тамом деган сўз. Бунга Франция ҳам йўл қўёлмайди. Англия ҳам. Аҳвол ёмон ўзгаряпти. Бурун Австро-Германия армияси Европани коммунистик Россиядан ажратиб турувчи ғовлик вазифасини адо этарди. Энди бу ғов бузилаётир. Агар унинг ўрнига бошқа ғов солмасак, Советлар ҳамма нарсани ямлаб қўяди...

Қулоқларини динг қилиб эшитиб ўтирган Иероним ҳазратлари:

— Бунинг олдини олиб бўлармикин? — деб сўради. Эдвард картани қўлига олди.

— Миллий армияли Польша республикаси тузиш ке-

рак, қизилларнинг Ғарбга борадиган йўлини шу тўсиб қолади. Латвия билан Эстония «мустақиллик» олади ва Польша-ю, Руминия билан бирлашиб туриб, Россия билан Ғарб орасида қуроли буфер тузади; бу буфер Франция ҳимоясида бўлади. Англия бўлса Мурман ва Архангельск билан машғул бўлади. Иттифоқчилар десанти қизилларни шимолдан, флот эса Болтиқ денгизидан сиқа бошлайди. Инглизларнинг иккинчи зонаси — Шимолий Кавказ, Боку ва Урта Осиё бўлади. Француз флоти эса, имкон бўлди дегунча, Қора денгизга кирадида, Одесса ва бошқа портларни эгаллайди. Японлар Владивостокни босиб олишди, энди Сибирга қараб келишяпти. Рус оқ армияси билан чехословак корпуси ҳам шу йўлдан келаётир. Польша бу орада Украинанинг ўнг томонини, Литвани ҳамда Белоруссияни эгаллаб олишга уннаб кўради; агар бу нарсаларга муяссар бўлинмаса, у ҳолда у ерларда советларга қарши давлатлар тузади. Бу ҳалқада сиқилган Москва бўғилиб ўлади. Энди биз поляклар ҳам, юртимизда алғов-далғов бошланмасдан бурун, этагимизни йиғиштириб олайлик. Қуроли куч тўплайликки, бу куч немислар кетгандан сўнг Польшада советлар ёки шунга ўхшаш бирон нарсга тузмоқчи бўлганларни битта ҳам қўймай ўз оловида ёндирсин. Биз учун энг муҳим бўлган нарсга — вақтни бой бермаслик, куч тўплаш, уларни қуроллантириш, ҳокимият органлари, жандармерия тузиш. Франция бизга ҳарбий анжомлар, қурол-аслаҳа қарз бериб туради, бир ярим мингтача офицер юборади. Иннайкейин бошқача гаплашиб кўрамиз. Аммо ҳозир ҳаракатни бошлаш зарур, бу ҳаракат энг қатъий йўллар билан бориши керак. Бу масала фақат умумий сиёсатгагина оид бўлиб қолмасдан, балки ўз тақдиримизга ҳам алоқадор эканлиги бояги талабнинг аҳамиятини тағин ҳам ортдириб юборади, чунки поляк большевикларини биз қирмасак, улар бизни қиришади!

Эдвард тўхтаб, картага тикилиб қолди. Сўнгра бир нарсга эсига тушгандек, илова қилди:

— Айтмоқчи, жаноб ҳазратлари кардинал Камарини, агар Иероним ҳазратларининг ишлари муваффақиятли чиқса, бош викарий¹ вазифасига Волинда ундан

---

¹ Викарий — епископ ўринбосари. Пошдан юқориги мансаб, пошлар устидан турувчи лавозим. (Тарж).

мувофиқрқ одам топилмайди, шуни айтиб кўйинг, деган эдилар.

Иероним ҳазратларининг кўзчалари одатдаги ифодасини ўзгартмади.

— Буйруқларингизга мунтазирман, пане Эдвард.

— Жуда соз Иероним ҳазратлари! — Эдвард ўтирди.

— Шундай қилиб, ҳаракат қиламиз... Икки кунлардан кейин мен Варшавага — кенгашга жўнайман. Шунга қадар округдаги ҳамкасабаларингизни вазият билан таништиринг. Аммо эҳтиёт бўлиб иш кўринг.— Эдвард иезуит бармоғининг бесаранжом ҳаракатларини сезиб, кейинги жумлани айтиш керак эмаслигини англади.

— Менинг келганлигим ва ишим тўғрисида оғиз очманг. Уч ҳафтадан кейин хотинимнинг туғилган куни келади. Шу баҳона билан округдаги керакли одамларни ҳамда бизнинг ҳаракатимиздан манфаатдор бўлган бойларни йиғамиз. Айни фурсатда сиз ҳам ксёндзларнинг¹ кенгашмасини чақирасиз. Сўнгра бу ердаги сиёсатчилар билан шахсан кўришиб туришга ҳаракат қилинг. Уларнинг каттаси ким ҳозир?

— Пепеэсчи² адвокат Сладкевич.

— Дарров социалист бўлиб қолиптими? Жуда тез! Ичидан пишган тулки! Ундан эҳтиёт бўлинг, Иероним ҳазратлари! Аҳвол бир ёқлик бўлгунча бу одам бизни немисларга уч марта сотиб улгуради. Варшавадан бир неча офицер олиб келаман, уларни тузук-тузук оилаларга жойлаштириш керак. Одам танлашга киришамиз, секин-аста қуроллантираамиз... Ҳампешаларингиздан биронтаси ўз ваъзидида қавмларни ватан ва буюк Польша учун курашга чақирсин. Агар уни қамаб қўйишса, ҳеч бокиси йўқ, қутқазиб оламиз! Мен пул олиб келаман. Ҳозирча мана бу ўн беш минг маркани олиб туринг. Айтмоқчи, немис маркаси яқинда барбод бўлади, шу тўғрисида керакли одамларни огоҳлантириб ҳам қўйинг. Варшавада папа вакили билан кўришиб, келажак ишларингиз тўғрисида маслаҳат оламан. Ҳозир эса асосий вазифа— куч тўплаш... Мана, сизга айтмоқчи бўлган нарсаларимнинг барисини айтдим шекилли. Энди сиздан бир илтимос: князь Замойскиникига бориб, шу хатни бериб қўйсангиз.

Икковлари ҳам ўринларидан турдилар.

¹ Ксёндз — поляк католик попи.

² Поляк социалистлар партиясининг аъзоси.

Иккинчи боб

Франциска ўтин ёриб турган болага маҳлиё бўлиб қолди. Бола болтани баланд кўтариб тўнгахка бир урди, тўнгахнинг ярми нарёққа учиб кетди. Иккинчи марта урди, учинчи...

Палёнлар жадал уйилиб борди. Болтанинг енгил кўтарилиб туришидан ишонч ва ёш қувват сезилиб турарди.

Франциска қоқилган гиламни тахлаб туриб:

— Бир оз дамнингни олсанг-чи. Мунча шошилсан? — деди.

Йигит оқсочга таажжубланиб қаради. Йигитнинг кўм-кўк кўзлари ва уларнинг устида қалдирғоч қаноти каби, қора қошлари бор эди. Итоатсиз сочлари кўзларига тушиб турарди.

Франциска кўп нарсани кўриб кўзи пишиб қолган аёл. У ана шу тажрибакор кўзи билан болага қараб ўйларди: «Чиройли бола, гарчи бунга ҳали ўзи билмаса ҳам, шубҳасиз, чиройли. Лаблари ҳали маъсум, ўпилмаган».

Франциска болага қараб жилмайди. Барваста, бақувват бу йигитнинг нимасидир яхши, ифбатли кўринар эди. Тавба, товуши ҳам ёшларники сингари юмшоқ эмас, катталарники сингари йўғон, эркакча.

— Балки сизга халал бераётгандирман?

— Йўқ-эй — деб эътироз билдирди Франциска. — Ахир эрталабдан бери худди биров шошилтираётгандек дам олмасдан ишляяпсан. Овқат едингми?

— Овқат қилишга... ҳеч нарсам йўқ... Овқат егим ҳам келмаяпти.

— Гапини қаранг-у! Эсингни еб қўйибсан! Мана бу гиламни кўтаришиб боргин, кейин ошхонага кириб овқат еймиз. Мен ҳам овқат қилганим йўқ.

Йигит тарадудланиб қолди.

— Байимизда овқатни писанда қилганимиз йўқ эди... Мени ёллаган кўк кафтанли киши, иш бошингиз, овқат тўғрисида ҳеч нима демовди.

— У киши менинг қайнатам бўлади... Гиламни ол! Овқат топилади, у ерда овқат кўп, сенгагина эмас, тагин ўн кишига ҳам етади. Қўрқма, бу билан уларнинг давлатлари кам бўлиб қолмайди! — Франциска сабрсизлик билан фартуғини тузатди.

Йигит каттакон гиламни елкасига олиб, оқсоч хотин орқасидан қасрга кириб кетди.

* * *

Франциска ошхонага кириб:

— Барбара, бизга бирон овқатинг бўлса бергин. Кўпроқ бўлсин! Бу йигитчанинг қорнини тўйгазиб қўйиш керак, ўзимнинг ҳам қорним очиб қолди,— деди-да, йигитни Барбара карам шўрва келтириб қўйган стол ёнига ўтқиза туриб, ўзича гапира кетди: — Бу байрамни деб уй ҳам ўлгидай ивирсиб кетди. Байрам куни нима бўларкин-а... Юзта меҳмон, шаҳардан созандалар келишармиш... Вой худо! Бундақасини кўрмаганимизга ҳам анча бўлиб қолди.

Франциска йигитнинг тарелкасига иккинчи марта овқат қуя туриб:

— Отинг нима? — деб сўради.

— Раймонд.

— Фамилиянг-чи?

— Раевский.

— Шаҳарликмисан? Ота-онанг борми?

— Бор.

— Бундай ишларни қилиб юришингдан тирикчилигингиз ёмонга ўхшайди-а? Отанг урушга кетганми?

— Йўқ.

— Йўқса қаерда? — деди Франциска тийилавермай.

Йигит индамади.

Франциска гапнинг тагига етгандек хўрсинди.

— Сизларни ташлаб кетгандир-да?

Ошхонага Хеля югуриб кирди. Нотаниш йигитга кўз қири билан бир қараб қўйгач, бидирлай кетди:

— Хўжайинлар Замойскийларникига кетишяпти...

Графиня коляскада, ёш граф эса отлиқ борадилар. Ҳозир Анеля графиня Стефаниянинг сочларини жингалак-лаяпти, мен эсам отхонага чопиб кетяпман, айтиб қўяй, бир соатдан кейин отни тайёрлаб келтиришсин!

Эшик яна очилди. Юзеф кирди.

— Ошхонага тагин ёт одам кирдими? Мен нима деган эдим, Франциска? Менга қара, овқатингни тезроқ еб юқорига чиқ, чақиришяпти,— деди аччиғланиб чол.

Франциска гудурлаб берди:

— Бу нима деган гап? Овқатингни ҳам тинчроқ

егизишмайди-я! Эртадан қора кечгача сак-сак югурсанг ҳам оз! Ҳамиша бир нарса топиб туришади!

— Бас-бас, тилингни тий,— деб ўшқирди Юзеф.— Ҳай бола, менга қара, аввал ишингни битир, кейин хоҳлаганингча дамингни олаверасан. Бу ерда нима бор сенга! Утинни обориб орқа ҳовлидаги саройга тахла. Кейин қўрани супур-да, келиб пулингни ол. Қани, дарров ишларингга борларинг! — деди Юзеф хитоб қилиб.

Иигит шу қадар шиддат билан турдики, чолнинг қути ўчиб кетди.

Раймонд босиқ бир товуш билан:

— Меҳмондорчилигингиз учун раҳмат,— деди, лекин бу сўзларни на Францискага қараб айтди ва на Юзефга: кейин эшик томон тез-тез юриб кетди.

Энг сўнгги палёнлар тахланиб, қўра супурилиб бўлгач, Раймонд фуфайкасини кийди-да, болтасини қўлтиғига қистириб, кўча эшиги томон кетди.

Қаср бир ёнидан сой оқиб турган тепаликда эди. Сойга гранит тошлардан қилинган иккита кенг зинапоя туширилган. Тик жар ёқасини айлантириб, камалак шаклида гулшанлар қилинган ва бир метр баландликда сим тўр билан тўсиб қўйилган. Зинапоя ёнида қаровсиз ётган фонтаннинг юмалоқ ҳовузи ҳам бор. Қадим замонлар бу ерда граф Могельницкийларнинг мустаҳкам қалъаси бўлган экан. Бу қалъанинг қолдиқлари ҳали ҳам сэй томонидан кўриниб туради.

Қасрнинг юз томони каттакон боққа қараган. Ташқи эшикларнинг олдилари бетонланган ярим юмалоқ майдонча. Қизил қум сепилган кенг хиёбон боғнинг катта дарвозасига қараб кетган. Ён ҳужраларни, отхоналарни ва қолган ишхоналарни мева боғи қасрдан паналаб туради.

Эшик олдида турган усти очиқ коляскадаги норғил извошчи ўйноқи отларни зўрға-зўрға ушлаб турарди. Туриб қолган кўркам айғир тоқатсизланиб ер тепинарди. Яқинлашган Раймондга у бир хўмрайиб қаради-ю, даҳшат билан пишқирди.

Извошчи жиловни тортиб, айғирга ўшқирди:

— Шўхлик қилма, шайтон!

Оҳиста қадамлар эшитилди. Раймонд қайрилиб Людвиганинг кўзлари билан учрашди. Унинг кўзлари Раймондга фақат бир зумгина тушиб ўтди. Лекин у кўз-

ларини узмади, худди болалар сингари Людвигага ажабланиб қараб қолди.

Людвига коляскага эпчилгина чиқди.

Раймонднинг орқасида аллаким дудуқланиб сўзлай бошлади:

— Стефания қани? Менинг отим-чи? Ян, чоп отхонага, дарров Ласкани келтиришсин. Неча марта буюришим керак экан буларга-я!

Извошчи зўрға ўрнидан тушди.

— Отларни биров ушлаб турса бўларди, олинасабли пан.

Отлиқ аскарларга хос махсус нимча ва чарм қўнж кийган ёш йигит қўлидаги хивичини ўйнатиб ва қалин лабларини такаббуруна дўрдайтириб Раймондга амируна қичқирди:

— Ҳой бола! Отинг нима эди? Бу ёққа кел, отларни ушлаб тур!

У ҳали муртсиз, калта оёқ, пўрдоқ ўсмир эди.

Раймонд:

— Мен сизнинг малайингиз эмасман!..— деб юборди.

Владислав бир зумгина шошиб турди. Сўнгра жаҳл билан хивичини кўтарди, лекин урмади. Агар урса, бола қўлидаги болта билан бошини ёришдан ҳам тоймаслигини сезиб қолди.

Ҳазоби қайнаб кетган Владислав извошчи қўлидан тизгинни тортиб олиб, қичқирди:

— Бўлмаса йўқол бу ердан! Сени ким киргизди бу ерга? Ҳой Юзеф, биронтанг бормисан ўша ёқда! Қайси гўрда қолдиларинг!

Раймонд секингина эшикдан узоқлашиб, иш ҳақини олгани ошхона томонга кета бошлади.

Шу аснода Стефания чиқиб қолди.

Текис ерни жарликдан ажратиб турган панжарадан бир неча қадам нарида Раймонд тўхтади. Унинг диққатини хиёбонда учиб келаётган мотоцикл жалб қилди; мотоциклни елкасига калта карабин осиб олган бир немис солдати миниб келмоқда эди. Мотоцикл худди коляска ёнидан чиқиб қолди, шунда моторнинг тарсиллашидан ҳуркиб, отлар бир ёнбошга ташланди. Айғир олдинги оёқларини осмонга кўтарди, колясканинг шотиси қирсиллаб кетди. Владик тизгинни ташлади-да, от текисидан сақланиш учун ўзини эшикка урди. Солдат тўқинишдан чўчиб, моторга тўла газ берди-ю, мотоцикл-

ни шартта бошқа ёққа буриб юборди. Бундан ҳурккан отлар коляскани жар томонга олиб қочди. Стефаниянинг қўрқиб қичқириши отларга яна бир қамчи бўлиб тушди. Яна бир неча қадам босилса — ҳаммаси жарга ағдарилади. Буталар тўсиб турган жарни отлар сезмасди. Раймонд опқочиб кетаётган отларни ушлаб қолиш учун рўпарадан кесиб чиққан бўлса-да, лекин ўша топда ҳуркиб, ўтакалари ёрилган жониворларни тўхтатиб бўлмаслигини тушунди. Бир нарса қилишга улгурмай, ўзини отлар янчиб ташлашади. У фақат энг сўнгги лаҳзадагина қўлида болта борлигини сезиб қолди. Мана, ёввойи айғирнинг тумшуғи болага яқин келди... Зарб билан калласига туширилган болта отни йиқитди. Шу онда боланинг ўзи ҳам арава шотисидан зарб еб йиқилди. Қоқиниб кетган иккинчи от унинг устига келиб ағдарилди.

Шовқин-суронга бутун хизматчилар югуриб чиқишди. Ранги оқариб кетган Людвигани коляскадан тортиб олдилар; ана шундан кейингина ерда типирчилаб ётган от остидаги Раймондга қараб югуришди. Раймондни от тагидан суғириб олганларида ҳаёт асари уни тарк эгган эди. Ерга ётқизиб қўйдилар. Юзида қатра қон қолмаган Раймонд қаттиқ ухлаб ётгандек кўринарди.

Эркаклар отлар ёнида уринишиб юрардилар. Боши ёрилган айғир ҳам унинг бошини ёрган киши сингари ҳаракатсиз ётар эди.

Нихоят Владислав ўзига келиб, тилга кирди:

— Ийе, отнинг бошини ёриб қўйипти-ку! Шундай қимматбаҳо отнинг бошига етибсизлар-а!

Юзеф ҳаяжонидан қуриган лабларини зўрға қимирлатиб:

— Худога шукурки, графиняга шикаст етмади! Оҳ, ҳазрати Исо! Йўқса ҳолимиз нима бўларди-я! Граф Эдвард ҳам келиб қолган эдилар,— деди.

Владиславнинг бояги қўрқуви энди ғазабга айланди, энди у атрофидаги хизматкорларга ўшқира бошлади:

— Сен текинхўр касофатларнинг дастидан шундай бўлди! Хушёқмаслик қилдинглар, аблаҳлар! Коляскани келтиришганда қайси гўрда эдинглар? Қаёқдаги бир солдатнинг бу ерда мотоциклини тарсиллатиб юришга қандай ҳадди бор?

Бу гап ҳозиргина уйдан чиққан Зонненбургга тааллуқли эди. Майор бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеа учун

Людвигадан узр сўради. Владислав унинг ёнига жадал етиб келди.

У чала-чулпа немисча қилиб гапира бошлади:

— Майор жаноблари, графиняни сал бўлмаса ўлдираёзган хумпарнинг қамалишини талаб этаман... Бундан ташқари, от бир неча минг марка туради, бунча пулни сизнинг аблаҳ солдатингиз умр бўйи ишлаб ҳам тополмайди. Ундан кейин, сиз солдатингизга тушунириб қўйишингиз керак, бу ҳовли — карвон сарой эмас.

Баланд бўйли, қотган балиқ сингари қотма майор Людвигага ҳурмат билан честь бергач, Владиславга ўгирилди.

— Мендан нима истайдилар, йигитча?

— Мен сизга йигитча эмасман, граф Могельницкий бўламан! Эсингизда маҳкам сақлашингизни ўтинаман, фон Зонненбург жаноблари!

Зонненбург унинг сўзини бўлиб:

— Жуда соз. Агар сиз шу тахлитда гапираверсангиз, мен гапингизга қулоқ солишдан воз кечаман. Мотоциклчи ўз вазифасини бажарди, сиз жиловни қўйиб юбориб, графиняни тақдир ихтиёрига ташлаб кетган экансиз, бунинг учун у жавобгар эмас,— деди-да, солдати билан уйга кириб кетаверди. Йўлда «Мутлақо махфий, жуда шошилишч, шахсан очилсин» деб ёзилган конвертни йиртди.

Бу ғала-говур ичида Раймондни унутдилар. Бу ҳодисани дастлаб пайқаган Людвигга бўлди.

— Вой худо-ей, нега ҳеч бирингиз унга қарамай-сиз-а! — деб қичқирди у.— Дарров уни уйга олиб кинринглар! Стефа, майордан сўра, фельдшерга киши юборсин...

Майор ўз хонасида хатни ўқимоқда эди:

«... Шифрланган радиограмmani юбораман — қўш нуқта... Австро-Венгрияда қаттиқ ғалаён... Император ва қирол аъзамлари тахтдан воз кечдилар... Ташвиқотчиларни отиб ўлдиришдан ҳам тоймасдан, қўшинда интизомни сақлаш учун бутун чораларни кўришни буюраман... нуқта... Фақат олий қўмондонликнинг буйруқларигагина итоат этилсин.

Людендорф..

Қўшимча кўрсатмалар юборилади.. Уқиб бўлгандан сўнг ёқиб ташлансин...»

— деди Зонненбург пичирлаб.

Мундирининг енгига Қизил Крест лентаси боғлаган немис фельдшер:

— Жуда қаттиқ беҳуш бўлиб қолипти. Зарб еган холос, синган жойи йўқ. Ҳозирча кийинтирмай тура туринглар. Ҳозир камфора юборамиз,— деди.

Раймонд чекув хонасидаги кенг диванда иссиқ кўрпага ўралиб ётар эди. Унга хизматкор Адам билан Франциска қараб турди. Стефания ҳам жонсараклик кўрбатишда улардан қолишмади.

Раймонд ўзига кела бошлаганда хонага Людвиг киб келди.

— Мана... Томири равшанроқ ура бошлади... Йигитчанинг аҳволи жойида. Ҳозир унга тўла тинчлик керак... Хўпми? Энди мен кетишим керак. Бир соатдан кейин келаман. Лекин уни ёлғиз қолдирманглар,— деди фельдшер дивандан тураётиб.

Стефания Франциска билан Адамга қараб:

— Кетаверинглар сизлар, биз графиня билан пича ўтириб турамыз,— деди ва улар чиқиб кетгандан сўнг Людвиганинг сўзсиз саволига секингина жавоб берди: — Аҳволи яхши, ўзи ҳам ҳушига кела бошлади. Людвиг, буни қара, жуда ҳам сўлим йигит эканми?

— Вой-эй, Стефа, уялмайсанми шундай дейишга?

Раймонд оғирлашган қовоқларини зўрға кўтарди. Бош томонида ўтирган Стефания унга меҳр билан эгилди. Йигит ўзининг қаерда эканлигини ва нима бўлганлигини била олмасди, қоронғу тўлган кўзлари билан ясанган нотаниш хотинга, унинг айёр кўзларига, элик қўйиб қизартирган лабларига узоқ тикилиб қолди.

Стефания унга бутун воқеани босиғи билан сўзлаб берди. Раймонд ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Стефания тўхтатиб қолди:

— Тек ётинг!

Людвига унинг қимирлаганини сезиб, диван ёнига келди-да, Раймондни қўлидан ушлади.

— Сизга қандай миннатдорчилик билдирсам экан? — деди секингина Людвиг.

Майорни олиб кетаётган мотоциклнинг дераза орқасидан яна тарсиллаган овози эшитилди. Ана шундан кейингина Раймонд бутун воқеани эслади. Бадани жумжикди, бесаранжомланди.

— Кийимларим қани? Қетаман,— деди у пичирлаб. Стефания Людвигга кетидан уйдан чиқа туриб:

— Ҳозир кийимларингизни келтириб, ўзлари кийгизиб қўйишади. Бироқ дармонга кирмагунингизча бу ердан жилмаслигингиз керак,— деди.

Боши айланиб гандираклаган Раймонд кийимларини йиқилай-йиқилай деб зўрға кийди. Юзеф мовут костюм, этик ва овчилар киядиган куртка кўтариб уйга кирганда, Раймонд аллақачон кийиниб бўлган эди.

— Мана бу кийимларни сенга олинасабли пани бериб юбордилар,— Юзеф шу сўзларни айтди-ю, келтирган нарсаларини курсига қўйди.— Бундан ташқари, пани сенга икки юз марка пул беришни буюрдилар,— дея туриб, унга бир тахлам пул узатди.— Иннайкейин қорнини тўйғазиб, шаҳарга элтиб қўйинглар, дедилар.

Уй ичи Раймонднинг кўз олдида аста-секин айлана бошлади. У посангисини йўқотмаслик учун қўли билан енгил ҳаракатлар қиларди.

— Ўтин ёрганим учун ўзи неча пул тегиши керак менга? — деб сўради у.

— Баймизга кўра — уч марка. Икки юз марка бердилар-ку, тагин нима дейсан?

Раймонд тахлоқли пулдан уч маркани суғуриб олиб, қолганини стол устига қўйди-да, индамасдан чиқиб кетди.

У боғ дарвозасидан чиқиб, орқасига ўгирилди-да, чорвоқдан кўзини узолмай узоқ турди. Кейин шаҳар томон секин-секин юриб кетди. Шамол юзига келиб урилар, ичига кириб кетарди. У эса ҳамон маст каби тайтанглаб, оёқлари чалишиб борарди...

* * *

Паканагина вахмистр честь бериб туриб:

— Обер-лейтенант жаноблари, мана бу икки кишининг пропускази чатоқ экан. Нима қилайлик? — деб рапорт берди.

Шмультке ушланган кишиларга қаради. Улардан соқол-мўйловлари тикандек ўсиб, эгнидаги Австрия солдатига хос кийимлари титилиб кетгани офицер чекиб турган папирос тутуни ачиштираётгандек кўзларини пирпиратиб, Шмульткега хўмрайиб қараб турарди. Сигара кулидай оқ, узун мўйловли, қора бурма кийим ва

солдатча калта этик кийган новча бўйлиси эса вагондан тушаётган йўловчиларга бепарво қараб турарди.

— Пропускангизда нега виза¹ йўқ?— деб Шмультке даҳшат билан сўради.

— Бир эмас, учта виза бор, тўртинчисини қўйишга одам топилмади-да. Ҳамма уйига кетиш билан овора-ю, виза қўйишга қўллари тегармиди,— деб ғижинди биринчиси.

Шмультке эскадрони Австро-Венгрия армиясидан қочиб кетаётган дезертирларни поездлардан ушлашга чиқарилган эди. Шу муносабат билан уч кундан бери станцияда тинимсиз навбатчилик қилиб келаётган Шмультке аламини оладиган одамлар топилганидан ўшқира бошлади:

— Бу қандай туриш? Қотиб тур! Офицер билан қандай туриб гаплашиш кераклигини ўргатиб қўяман сен ифлосга! Қайси полкдансан? Нега погоннинг билан белгинг йўқ? Дезертирлик қиялсанми, аблаҳ?

Солдат товушини пасайтириб:

— Мен қандақасига дезертир бўлай? Россияга асир бўлиб тушган эдим, энди юртимга келялман,— деди.

Шмультке ушланганларнинг ҳужжатларини текшириб чиқди. Ҳарбий асир Мечислав Пшигодскийнинг титилиб, моғорлаб кетган гувоҳномасига Киев комендатурасининг штампси босилган ва қисқача қилиб: «Текширилди. Инвалид. Юртига кетиш учун рухсат этилди» деб ёзилган эди. Иккинчи гувоҳнома Варшава водопроводи монтери Сигизмунд Раевскийники бўлиб, бунга ҳам юртига кетиш учун рухсат берилган эди.

— Ун еттинчи йилдан кейин Россияда нима қилдинг?

— Қартошка қовладим, обер-лейтенант жаноблари.

Шмультке солдатнинг жавобида яширин бир мазах борлигини сезди.

— Бўпти, ишингни текшириб бир ёқли қилганимизча ўтириб турасан,— деди. Кейин новча бўйлисига қараб, ихтиёрсиз сизлаб юборди: — Хўш, нима учун сизнинг визангиз йўқ?

Новча киши:

— Мен немисча билмайман,— деб полякча жавоб қилди.

---

¹ Виза — ижозат.

— Бу киши поляк, сизнинг тилингизга тушунмаяпти,— деб солдат таржима қилди.— Биз бу киши билан бирга келганмиз. Бу ҳам комендатурага виза олгани борувди, лекин у ерда ҳеч ким йўқ экан. Икковимиз ҳам шу ерлик, ҳамшаҳармиз.

Солдат берган изоҳ кор қилмади. Шмультке кейинги кунлар ичида шу қадар хуноб бўлиб кетган эдики, бирон қалтисроқ иш қилиб қўйишдан ўзини зўрға-зўрға тутиб турарди. Ҳозир ҳам бир ҳафта бурун ҳар қандай офицер олдида дир-дир титраб турадиган бу аблаҳ, мана энди, аҳмоқона Австро-Венгрияда пиширилган бўтқанинг исини сезиб, шундай оҳангда гапира бошлаганда, Шмультке унинг жигини эзиб юборгиси келди... Охири нима бўларкин-да? Бугун поезддан эллик еттита дезертир ушлади, буларнинг ўн биттаси яроғ-аслаҳали. Аскарлар ёппасига қочиб кетишяпти, деб телеграммалар келиб турипти. Агар бу тўлқин шу ерга ҳам етиб келса... Ҳаҳ, қуриб кетсин-а!

— Комендатурага юборинг буларни! Ҳақиқатан шу шаҳарда туриш-турмасликларини эртага текшириб кўрамиз.

* * *

Бўш авахтага келтириб қамалган Пшигодский тугунчасини газаб билан сўрига отиб урди-да, тишларини ғижирлатиб дўнғиллади:

— Ана холос, юртга келиш деб шуни айтади! Бу тахта каналари ичида кечаси билан қандингни уриб чиқавер энди... Ишимизни эрта билан текширар эмиш!.. Бутун бир ой йўл юриб, энди уйимга келдим деганингда остонангдан тутиб қамаб қўйишса-я! Ишқилиб, худо биронта қоронғу жойда уни қўлимга туширмасин-да!

— Ўзингда ҳам пича айб бор, ошна. У билан бир оз юмшоқроқ муомала қилиш керак эди. Шошма, ўзинг асли қаерда турасан?

— Шу ерда, шаҳарга яқин, Могельницкийлар мулкида.

— У ерда киминг бор!

— Хотиним бор, отам, акам... Хуллас, одам кўп. Мен сенга айтсам, турмушлари ҳам тотувликкина! Бизнинг уруғ умр бўйи Могельницкийларга малай бўлиб ўтади. Отам саройбон, акам малай, хотиним эса оқсоч. Мен

уларда отбоқар эдим. Малайликка олишмади — хунуклик қилиб қолдим. Узим ҳам-ку малай бўлишни хоҳламас эдим-а. Ит касби! Хўжайиннинг бурнингга чертганда олдинги оёқларингни кўтариб, думингни жилпанглатиб туришинг керак. От боқиш қаёқда-ю, малайлик қаёқда.

Раевский камзулини сўрига солиб, шапкасини ечди, сўнгра солдатга қараб узанди. У эса мўйсафид қўшнисининг кумуш сочларига маҳлиё бўлиб қолди.

— Нечага кирдингиз, пане Раевский?

— Қирқ бешга. Ҳа?

— Мўйсафид бўлиб қолганлигингизни кўриб, шунчаки сўрадим-да. Нега бундай бўлди?

Раевскийнинг сипоҳ, ўсиқ қошлари жийрилди.

— Йигирма ёшида соч-соқоли оқариб кетганлар ҳам бўлади.

Бир неча минут жим қолишди.

— Ичингизда кўп гап бор-да сизнинг, пане Раевский, — деди ниҳоят Пшигодский. — Кўпдан бери разм солиб келаман. Боя ҳам немисга тилиннга тушунмайман дедингиз, ҳолбуки тўғри эмасиди ўша гапингиз!

Раевский унга тикилиб қаради. Пшигодский тасаллидор қилиб жилмайди:

— Хотиржам бўлаверинг, пане Раевский! Менинг тагим паст бўлса ҳам, лекин дилим тоза. Менинг ҳам ўйлаб юрган нарсаларим бор. Агар бояги немис қовоқ менинг шу йил бўйи қандай «картошка ковлаганлигим»ни билсайди, мен билан бошқача гаплашган бўлур эди. Агар қизиқсангиз, ўз ҳаётимдан баъзи нарсаларни айтиб беришим мумкин. Барибир, қиладиган ишимиз йўқ. Гаплашиб ўтирсак вақт тез ўтади...

Раевский солдатнинг бесаранжом ҳаракатларини кузатиб ётар эди.

— Пшигодский, биласизми, мен сизга нима демоқчиман? — деб бир оздан сўнг жавоб берди у. — Одам айтгиси келган нарчасини ҳар кимга ҳам айтавермаслиги керак. Узингиз тузук одам кўринасиз. Лекин ҳозир гапирилмаса ҳам бўладиган жойларда ортиқча гап сотадиган замон эмас. Масалан, мана бугун агар немиснинг ғашига тегмаганингизда аллақачон уйимизда ўтирган бўлур эдик...

Солдат сўрига келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Гапингиз тўғри, бунга бир нима деб бўлмайди!

Лекин, мен сизга айтсам, шундай вақтлар бўладики, одамнинг юраги жудаям сиқилиб кетади. Ана шундай кезларда юрагингни бўшатиш учун дардлашгинг келадди. Айниқса дардлашадиган кишининг масалага одамларча қарайдиганлигини сезсанг, яна ҳам юрагингни очиб солгинг келиб кетади. Мана ҳозир уйимга келиб қолаёздим, лекин бунинг учун қани суюнсам-чи...

— Нима сабабдан?

— Бунинг сабабини айтиш учун сўзни анча узокдан бошлаш керак... Узим уруш бошланиш олдида уйландим. Қишлоқдан яхшигина, хушрўйгина, лекин пича шўхроқ бир қизни топган эдим. Биз қайлигим Франциска билан граф чорвоғининг ёнидаги қўрғонда турардик... Уруш бошланди. Графларнинг тақдири ҳар хил бўлиб чиқди: графнинг катта ўғли Эдвард (бунинг мулки Варшавага яқин жойда) рус гвардиясида хизмат қилар эди, ўртанча ўғли Станислав эса (унинг мулки Галиция билан Украинада) сафарбар қилинганда Австрия офицери бўлиб қолди. Немислар биз ёқларни босиб олишганда шу ердаги гарнизон бошлиғининг адъютанти бўлди. Урушда қайси томон ютиб чиқса ҳам барибир — Могельницкийлар ютқизмайди. Граф Станислав отасининг илтимоси билан мени ўзига хизматкор қилиб олди. Бу ҳам гўрга эди-я, лекин хўжайинларнинг кўзи Францискага тушиб қолди. Францискани ёқтириб, ўзларига оқсоч қилиб олишди. У қаср ёнидаги ҳужрага кўчиб борди. Уни қари графнинг хизматига қўйишди. Чол эса йил ўн икки ой касал. Кечаси билан унга қараб чиқиш керак. Ана шундан кейин хотинимдан аллақандай хунук нарсалар сеза бошладим. Ўзи менга ҳеч нима демайди-ю, лекин ичидан эзилади. Мен кунда кечқурун унинг олдига шаҳардан келиб турардим. Бир кун эрталаб қарасам (ўзи ухлаб ётган эди), худди биров тишлагандай, кўкраги моматалоқ бўлиб кетипти. Юрагим ёрилиб кетай деди. Бўғиб ўлдиришимга сал қолди! Шунда хотиним қари графнинг осилиб юрганлигини бўйнига олди. Ҳамма ёғини кўкартириб юборипти. Чолнинг дастидан қутулолмас эмиш. Хотиним ўзини ҳимоя қила бошлаган экан, чол эртагаёқ эрингни урушга ҳайдаб, ўзингни саройдан қуваман деб дўқ урипти... Хотиним менга шундай нарсаларни айтиб бердики, тепа сочим тикка бўлиб кетди. У қари газанданинг аллақачон ўлиши керак эди! Ахир бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда! Ҳеч нарсага

ярамайди... Ярамаса ҳам хотинларга осилади. Тишлайди... Кун бўйи жинни бўлиб юрдим. Кечаси келсам хотиним йўқ. Графнинг уйига қараб югурдим. Чолнинг эшигига суқула бошладим. Кейин нима бўлганлигини ўзим ҳам билмайман! Эсимда йўқ... Ҳаммаси дув йиғилиб келипти, жинниларча муштлашишимга қарамасдан ичкарига киргизишмапти! Граф Станислав тўппонча билан бошимга шундай урибдики, мени ўлди деб ҳовлига чиқариб ташлашпти. «Маст бўлиб келиб тўполон қилганим» учун қамашди. Эртасига бўлса эшелонга солиб тўғри фронтга жўнатишди. Фронтда-чи, пайтини топиб туриб, русларга таслим бўлиб қўя қолдим. Бизни Сибирдаги концентрацион лагерларга олиб келдилар. Бу воқеа ўн бешинчи йилнинг охирида бўлди. У ерда бошимизга қандай балолар тушмади! Кунда солдат бошига ўттиз беш тийиндан пул беришади! Офицерларга эса етти сўмдан. Солдатлар терламадан, очликдан роса қирилишди, офицерларнинг эса бир мўйи ҳам кам бўлмади... Бироқ шундан кейин революция бўлиб қолди. Ун еттинчи йилда на у ёққа ўта олдик ва на бу ёққа. Большевиклар одамини топиб кекирдагидан бўға бошлаганда биз асирларга ҳам жон кирди. Офицерлар ичида лейтенант Шайно деган бир венгер йигит бор экан. У бизга қараб: «Оғайнилар, омборларни таланглар, озиқ-овқат ва ҳарбий анжомларни олинглар!» деди. Биз ҳам шундай қилдик. Лекин большевиклар революцияси ҳали у ерга етиб келмаган эди. Бизни ўққа тутиб, тумтарақай қилишди. Кейин Шайно билан бизни солдатлардан ажратиб, турмага тиқишди, ишимизни ҳарбий-дала судида кўрмоқчи бўлиб туришган эди, бирдан алғов-далғов бошланиб қолди. Большевиклар бизнинг лагерларга ҳам етиб келишиб, ҳаммани бўшатиб юборишди. Митинглар ўтказилди. Шундай қилиб, асирларнинг бир қисми большевикларга ёрдам бермоқчи бўлди. Агар ортиқ бўлмаса, венгриялик ва галицияликлардан бўлиб бир ярим минг киши тўпландик. Кўпчилиги отлик аскарлар. Қуролландик, отлар топдик. Шаҳарни қўлга олиб, турмани очдик; Шайнони топиб, масалани кўндаланг қўйдик: «Агар чинакам тузук одам бўлсанг, оддий халққа ачинсанг, командирликни удданга ол-у, ҳаракат бошла», дедик. Лейтенант узоқ ўйлаб турмади, жон-дили билан: «Қани менга бир от билан иккита маузер беринглар!» деди. Ана шундан кейин жаноб рус офицерларини чунонам

солиб кетдикки! Менга бу нарса жуда ҳам ёқиб қолган эканми, қаранг-а, ярим йилгача отдан тушмапман. Лейтенант Шайно ҳарбий асирлар билан Узоқ Шарқда партизанлик қилиб қолди, менинг кўнглим эса уйимга яқинроқ жойни қўмсай бошлади. Шундай қилиб, Украинага келиб олдим. Бу ерда ҳам ўзимга яраша иш топилди. Немисларнинг чангалига тушгунча урушдим. Қишлоққа разведкага юборишувди, душманга тўғри келиб қолдим. Яхши ҳамки ёнимда қуролим йўқ экан. Ҳарбий асирман, дедим — эски ҳужжатларим жонга аро кирди. Ўзлари ҳам мени роса сарсон қилишди, минг чиғириқдан ўтказишди, ахири уйимга жавоб беришди...

Пшигодский тўхтади ва бошини ҳорғин солинтириб, қимирламасдан ўтирди.

— Нима учун большевиклар билан қилган ишларингни менга айтасан? Мен сенга ёт одам бўлсам, фақат уч кундан бери бирга келяпмиз холос. Бирдамас-бирда шундай гапларинг билан биронта аблахнинг қўлига тушасан-у, ўзингни ўзинг ўлимга тутиб берасан, — деди секингина Раевский.

— Ёмон қараманг деб айтдим-да сизга...

— Мен билан нима ишинг бор? Ғалатисан. Худди йўлнинг терсидан келаётган одамга ўхшайсан. Гапни қўй энди, ухлайлик.

Авахтага ола қоронғи тушди. Девор орқасидан келиб турган одам товушлари тинди. Дераза ойнаклари-га урилаётган ёмғир шарпаси эшитилиб турарди...

— Ўртоқ Раевский, шапкангизни олганингиздан кейин энди танидим сизни. Уч кундан бери, қаерда кўрган эканман, деб ўйлайман. Худди интернационал бригаданинг комиссарига ўхшайсиз. Фақат бу жой сизга муносиб эмас, холос. Фамилиянгиз ҳам бошқа — уни ўртоқ Хмурий деб атар эдик. Сизга тикилиброқ разм солинса — ўша одамнинг ўзи бўлиб чиқасиз... Шунинг учун ҳам, менга ёмон кўз билан қараб юрманг, деб айтиб бердим. Қаранг, биз унчалик бегона одамлар эмас эканмиз.

Раевский оқ муйловлари тагидан кулимсираб қўйди.

— Одамларда шунақа ўхшашлик бўлади! Лекин буниси хавфли. Бекордан-бекорга дорга осиб қўйишлари мумкин...

Пшигодский қўлини Раевскийнинг елкасига ташлади.

— Хотиржам бўлишингиз мумкин, ўртоқ Хмурий...

кечирасиз, ўртоқ... яъни пане Раевский. Ярим йиллик умримни Қизил Армияда бекорга ўтказганим йўқ—баъзи нарсаларни ўрганиб олдим...

Девор орқасидан яқинлашаётган поезднинг гуриллаган овози эшитилди. Яна одамлар шовқинлаша бошладилар. Биров эшикни очди. Йўлакдан қаттиқ командалар эшитилди. Авахтага Австрия солдатларининг ҳар хилдан бир тўдасини олиб кирдилар. Хона улар билан лиқ тўлгандан кейин немис драгунлари¹ эшикни беркитдилар. Хона ичи торайди, шовқинга тўлди. Солдатлар сўрига, полга, дераза токчасига, стол ўрнига қўйилган яшикларга жойлашдилар.

Кўкрагига Темир крест ордени таққан бир жангари сувори Пшигодскийга кўзини қисиб қўйди.

— Сен ҳам чекиняпсанми, камарад?² Ҳа, погонларингни ўзинг опташладингми ё анави ит эмган оберми?

— Мен ҳарбий асирман. Хўш, ўзларингиз-чи, йигитлар, уйга кетяпсизларми? — деб сўради Пшигодский, беихтиёр кулимсираб.

Енгига ефрейторлик аломати тақилган бир миқти асир сувори ўрнига жавоб берди:

— Ҳа, муҳлатсиз отпускага.

Ҳамма кулиб юборди.

— Уйга бориб балиқ овлагани.

— Хотинларимиз ультиматум юборишипти: агар уйга тез етиб бормасак, истеъфога чиқар эмишмиз. Мана шунинг учун шошиляпмиз.

Хонанинг бурчагидан кимдир норози бўлиб гудурлади:

— Шошилганимиз кўриниб турипти. Полк кенгаши полк ҳолича йўлга тушиш керак, деган эди. Ана шундай қилганимиздами, бу драгунларга сичқоннинг ини минг тилла бўларди!

— Ғам ема! Бизникилар ҳам келиб қолади—қутқазиб олади.

— Сув ўпириб кетган тўғонни шапка билан беркитиб бўлмайди...

— Урушиб бўлдик. бас энди!

Хона ичи қоп-қоронғи бўлиб кетди. Солдатлар шам ёқдилар, халталарини очиб, овқатлана бошладилар.

¹ Драгун — отлич аскарларнинг бир хили.

² Камарад — ўртоқ.

Сувори консерва банкасини пичоқ билан оча туриб, Раевский билан Пшигодскийни овқатга таклиф қилди:

— Қани, марҳамат, камарадлар! Қоринларинг ҳам очдир?

Раевский ташаккур билдирди. Пшигодский бўлса жон-дили билан рози бўлди: икки кундан бери оғзига овқат олмаган эди.

— Сен Россиядан келдингми, камарад? Хўш, у ерда аҳвол қандай? Турмуш жуда ёмон бўлиб кетган дейишади, тўғрими шу? — деб сўради ундан бир кекса пиёда аскар.

— У ерда ҳақиқатан ҳам баъзиларга дунё тор бўлиб қолди; масалан, фабрикантларга, помешчикларга ва оқ подшо вақтида сен билан биздақаларни эшак қилиб миниб юрганларга ёмон бўлди. Уларни большевиклар чунонам қисиб қўйишдиларки, нафасларини ҳам зўрғазўрға олишяпти. Ишчилар билан деҳқонлар эса жон куйдириб уришяпти. Ўзинг биласан, уларга ҳар ёқдан ҳужум қилишмоқда,—деди Пшигодский, турган жойини унутиб.

— Большевиклар помешчикларнинг ер-сувини тортиб олиб, деҳқонларга бўлиб берган эмиш, шу гап тўғрими?

— Бўлмаса-чи, агар шундай қилишмаса, деҳқонлар Совет ҳокимиятини ёқлаб урушармиди?

— Большевиклар асирларни қийнашар эмиш, ростми?

— Бе-е, хотинларнинг ғийбатига ўхшаган гап! Бундай гапларни офицерлар тўқийди. Большевикларда асирлардан тузилган бутун-бутун интернационал бригадалар борлигини-ку айтишмагандир-а?

— Ҳар хил хоинлар тўғрисида гапириб беришувди. Бизларни ҳам анави обер хоин деб атади.

— Нима дейсизлар, бизга ҳам Венгрияда ер беришармикан?

— Оласан-а... икки метр чуқурликдан...

— Ҳа, нимага олмас эканман? Бўлмаса нима учун урушдим?

— Ҳарбий уставни дарров эсингдан чиқарибсан-да! «Император учун...»

Сувори каттагина бурда нонни оғзига тикаётди:

— Ҳе-е, императорингни ҳам нўшадиллаб қўйдик! — деди очиқ юз билан хихиллаб.

Пшигодский ундан қолишмас, солдатларнинг гапи наша қилганда, у ҳам овқат еб туриб кулимсирашини қўймас эди. Банка бўшагандан кейин Пшигодский мўйловини енги билан артиб, суворига раҳмат айтди, сўнгра ҳеч кимга қарамасданоқ сўради:

— Ҳой камарадлар, нима учун уйингизга қуролсиз кетяпсизлар? Бу аҳволда ҳаммангизни жандармлар тутиб олишади-ку! Бир неча эшелон бирлашиб туриб, офицерсиз йўлга чиқиш керак эди. Бир камарад бу ҳақда ҳали гапирувдй. Милтиқ уйда турса, биронтасини уриш керак бўлганда асқотиб қоларди-да. Бўлмаса мана...

Раевский бошқаларга сездирмай секин уни енгидан тортди.

— Кўп қаттиқ кетма,—деди у поляк тилида шипшиб.

* * *

Саҳарда уларни милтиқ отишмаси уйғотди. Ҳамма даст ўрнидан турди, ҳаяжон ичида бир-биридан сўрашди.

— Нима бўлди?—деб сўради Пшигодский Раевскийдан.

Раевский, билмайман, дегандай кифт қоқди. Йигирма минутчадан кейин масала ойдин бўлди. Қўндоқ билан уриб пачақланган эшикка бир неча солдат келиб суқилди; ҳар ёқдан шодлик қичқириқлари кўтарилди:

— А-а-а! Бизникилар-ку бу, ўттиз еттинчи ўқчи полк!

Белига ханжар тақиб олган ғўлабир тўпчи йўғон овоз билан ғўнғиллади:

— Йиғ халталарингни, камарадлар! Тез бўл! Қетамиз. Драгунларнинг пича суробини бериб қўйдик... Утиб кетишимизга сал қопти, ҳайриятки сизларнинг шу ерда эканлигингизни билиб қолдик. Қани, тезроқ бўлинглар!

* * *

Улар шаҳар майдонида айрилишди. Пшигодский ҳамроҳининг қўлини маҳкам сиқди.

— Яхши қолинг! Агар мен керак бўлиб қолсам, қаерда туришлигимни биласиз. Яхши қолинг, пане Раевский!

Пшигодский бир неча қадам юргандан кейин орқасига ўгирилиб, хайрлашиб қўл силтади.

Раевский бош ирғатиб, жавоб қилди...

Раевский ертўланинг таниш эшиги олдига келиб тўхтади. Юраги ўйнаётганлигини сезарди. Ун бир йил

муқаддам бу ердан уни уч нафар жандарм олиб чиққан эди. Ядвига Раймонднинг митти қўлчасидан ушлаб, ма-на шу зинапояда турганда тўртинчи жандарм унинг олдини тўсиб олган эди... Нима бўлдийкин улар? Тирикмикин? Ғалати-я, пастга тушиб эшикни қоқишга юраги бетламайди.

Ана, эшик ҳам очилди. Оддийгина тўр жакет кийган бир қиз зинапоядан юқорига тез чиқа бошлади. Эшик тагин очилиб, бир боланинг боши кўринди.

— Сарра хола, конфет опкеласанми?

— Албатта олиб келаман, маллавоийм! Ёп эшикни. Раевский хотиржам гапиришга тиришиб:

— Шу ерда Ядвига Раевская деган турадимми? — деб сўради.

Қиз тўхтади.

— Раевская? Йўқ... Дарвоқе, у бир неча йил бурун шу ерда турарди. Ҳозир бу ерда этикдўз Михельсон туради. Раевскийлар эса Краков тор кўчасида туришади.

— Демак, у билан ўгли тирик экан-да?

— Ядвига Богдановна билан Раймондми? Албатта тирик. Ҳа, уларни кўрмаганингизга кўп вақт бўлдими?

— Ҳа, кўп вақт бўлди... Уйларининг номерини биларсиз?

— Агар ўшаларникига борадиган бўлсангиз, юринг мен билан. Мен доим эрталаб Ядвига Богдановнаникига кириб ўтаман—икковимиз бир ишхонада ишлаймиз. Юринг.

* * *

Раевский ёнида тақ-туқ босилаётган пошна товушини эшитиб борди.

Қизга қарамасдан борса ҳам, лекин кўзининг қири билан қизнинг қизиқсинувчи қарашларини сезиб қолди. У одамларни дарров эслай олар эди, айниқса бояги кичкина бола Сарра деб атаган бу қиз ҳаммадан ҳам равшанроқ эсига тушди. Унинг кичкина бола билан гаплашган соати совуқ бепарволик ифодасини йўқотган катта-катта қора кўзлари айниқса тез гавдаланди. Агар қиз шу қадар ёш бўлмаганда (ёши ўн еттидан ошмагандир), уни бояги миттининг онаси дейиш мумкин эди.

У Ядвига билан ўгли тўғрисида шу қиз айтгандан кўра кўпроқ нарса билгисин келса-да, лекин одатидаги эҳтиёткорлиги суриштиришга йўл қўймасди. Гарчи эзиб

турган тоғ устидан қулаган, яъни бола-чақасининг тириклигини билгани қувонтирса ҳам, келажак учрашиш қаршисида бунёдга келган ҳаяжон ҳамон ошиб борарди. Ўғли қандай бўлиб қолдйкин? Ахир ўн саккизга кирди-ку. Чинакам эркак деган сўз-ку бу... Ядвига-чи? Бошқа эр қилган бўлса-я? Ахир орадан ўн бир йил ўтди! Бу орада қанча-қанча толлар кесилиб кетди! Соқсоқолларнинг оқаришидан қутулиш мумкин бўлмаганидек, бу узоқ ҳижрон йиллари юкини елкадан қулатишнинг ҳам иложи йўқ эди.

— Мана келдик!

Қиз товуши хушоҳанг эди.

У қизга яна бир қаради: бошида ранги жакетига уйғун, ишвасизгина кийилган кул ранг тўр шапкача, хушбичим бурун, тўғри чизиқли гўзал оғиз.

Қиз ниманидир элас-элас пайқагандек жилмаярди.

* * *

— Ҳа, Сарражон! Ҳозир чиқаман...

— Елғиз эмасман, Ядвига Богдановна, меҳмон ҳам бор. Салом, Раймонд!

Раевскийнинг боши кичкинагина пастак уйнинг шипига тегиб қолаёзди. Бирдан-бир деразасини ҳам олдида аллақандай сарой девори бор эди. Уй ичи тор ва қоронғи.

Ядвига пальтосини кийиб турган еридан ўгирилиб қаради.

Сигизмунд оғирлашиб кетган қўли билан шапкасини олиб, секингина:

— Салом, Ядзя! — деди.

Ядвига чақчайган кўзлари билан бир неча секунд қараб қолди:

— Зигмунд!..

У эрини девоналарча қучоқлаб, ҳўнг-ҳўнг йиғлар, гўё яна ажраб қолаётгандек қўрқарди.

— Нега йиғлайсан, нега? Мана тагин топишдик. Йиғлама, Ядзя...— деб унга тасалли берарди Раевский.

Раймонд отасидан кўзини узмай қараб турар эди. Узун кечаларда муҳаббат ва латофат билан онаси ҳикоя этиб юрган киши шу эди. Раймонднинг хаёлида отасининг ботир, кучли, одил ва номусли гўзал бир образи яшарди.

Боланинг қалбида отасига бўлган муҳаббати билан бирга, уни таъқиб этган, кишанлаб, каторгага юборган кишиларга нафрати оша борди.

Бола «каторга»нинг нима эканлигини аниқ тасаввур қилолмас эди.

У фақат каторгани раҳмсиз, нажотсиз бир нарса дебгина тушунарди. Онаси унга дунёнинг бир бурчида бўлган узоқ Сибирь деган юртни, ундаги даҳшатли совуқни, одам ўтиб бўлмайдиган ўрмонларни ёки қор босиб ётган жонсиз далаларни айтиб берган эди. Юз километрлаб йўл юрсанг ҳам ақалли зоғ учрамайди. Ана шу даҳшатли юртда оёқлари кишанли одамлар чуқур ер остида подшо учун олтин қазийдилар. Уларни солдатлар қоровуллаб турадилар. Каторга деб шунга айтилади. Унинг отаси ана ўша ерда.

Бола онасидан фақат бир нарсанигина — фақир ва ҳақирларга бахтли ҳаёт бахш этишнигина хоҳлаган киши тўғрисидаги қайғули қиссаларни эшитиб қанчалар ёш тўкди...

Она ўзининг битмас-туганмас қайғуларини, хазон этилган ёш умрини, ўзи севишдан чарчамаган ва шу узоқ йиллар бўйи кутган кишисини ўғлига айтмаса, ахир кимга айтсин? Онаси сарф этилмаган меҳрини бутунлай ўғлига берди.

Бола ўзгалар қайғуси ва изтиробига тушунадиган, куядиган бўлиб етишди. У онаси учун ягона бир қувонч эди, онаси фақат шу қувонч билангина яшарди. Йиллар ўтди. Бола ўсиб, бақувват киши бўлди. Ўғлига қараб, онаси ўзининг ёшлигини, Сигизмунднинг ҳам шундай ёш ва гўзал ҳолда кўришишга келиб юрган кезларини эсларди. Уни ҳаёт нақадар масхара этдики...

Ҳаётнинг энг гўзал йилларини дўстсиз ўтказиш, дўстнинг азоб чекаётган ҳар бир соатини билиб туриш... Мана энди у қайтиб келди. Соч-соқоллари оқарган, даҳшатли бир сурат олган. Пешанасида қилич изидек чуқур икки ажин...

Отаси ўғлидан новчароқ. Кучли. Раймонд буни ўз елкасидан қучоқлаган қўллардан сизди.

— Тато, азизим!—деб секин шипшиди у.

* * *

Сарра бу ҳодисага уялиниқраб қараб турди. У ихтиёрсиз иштирокидан ўнгайсизланарди. «Ҳа-а, Раймонд-

нинг сирли отаси шу экан-да! Мен ҳам боя пайқагандай бўлган эдим»,—деб ўйланарди дўстлари учун шодланган Сарра.

— Ядвига Богдановна, мен борай. сиз қола қолинг. Касал бўлиб қолипти, деб қўярман,—деди қиз секингина.

Ядвига ҳушига келди.

— Ҳа-я, ишхона... Шошмай гур, Сарражон! Қололмайман—Шпильман бугун икковимизга Могельницкийларникига борасизлар деб буюрган эди-ку. Бормасам нақ ишдан ҳайдайди...—деди у; сўнгра эрига қараб, ўзини оқлаётгандек пичирлади:—Кечир, Зигмунд, боришим керак. Қимматли буюртмани ўзим ўлчаб, ўзим топширишим керак. Эртaroқ келишга тиришаман... Хўп... Раймонд айтиб берар сенга ҳамма гапни... Парвардигор! Наҳотки келганинг рост бўлса?

Остонада эрини яна бир қучоқлади-да, кейин эшикни ёпиб чиқиб кетди.

Сигизмунд апил-тапил ўғлидан сўради:

— Бу қиз сизларга яқин одам бўладими?

— Ҳа, дада.

— Югур орқаларидан, онанига бориб айт: менинг келганлигимни онанг ҳам, ҳалиги қиз ҳам оғизларидан чиқаришмасин.

Раймонд тушуниб, уйдан югуриб чиқиб кетди.

У қайтиб келганда, отаси сочлари оқариб кетган бошини қўлига суяб, стол ёнида ўй суриб ўтирар эди. У ўғлига қаради-да, шиддатли бир малоҳат билан жилмайиб қўйди. Раймонд рўпарада гапиришга сўз тополмай турарди.

Ниҳоят, паст овоз билан:

— Қорнингиз очдир?—деб сўради у.

— Ҳа, лекин мени «сиз»лама.

Орага яна сукунат тушди. Улар бир-бирларига қараб-қараб қўйишар эди. Ўғли отаси тўғрисида кўп нарса билар, отаси эса ўғли тўғрисида ҳеч нарса билмас эди. Сигизмунд Раевскийни мана шу билмаслик ташвишга соларди. Бу қоматдор йигит нима билан яшаб, нимага интилиб келган экан? Ота-боланинг муносабати қандай бўларкин? У отасининг дўсти ва сирдоши бўлармикин ё боқи беғам қўшнилар сингарин, ундан ҳам беркинниб юришга тўғри келадиган бегона, чет киши бўлиб қолармикин? Раевский ҳар вақтдагидай, хатар сари юз ўгирди.

— Утир, ўғлим, қани айт-чи. турмушларингиз қалай кечди?..

Раймонд уялинқираб кулимсиради-ю, стол ёнига келиб ўтирди. Отаси унинг қизларникига ўхшаш нозик, чиройли юзига қараб хўмраярди. У бу юздан ботирлик изларди, истаган нарсаси фақат кўк кўзларидагина бир йилт этиб кўринди.

— Нимадан бошлай, дада?

— Уқийсанми?

— Йўқ, уч йилдан бери ўқимайман, шаҳар мактабини битирганимдан кейин ўқишни йнгиштириб қўйдим. Пул бўлмади. Ойим хоҳласа ҳам. лекин ойимни кунда йнгирма соат кийим тикгириб ўқишга рози бўлолмас эдим. Шундан кейин Баранкевичнинг қанд заводида ишлай бошладим...

Уй ичи жимжит. Фақат соатнинг ўлчаб босган қадамларигина эшитилиб туради.

— Бугун мен туфайлимдан заводга бормадингми?

— Йўқ... Бир неча ойдан бери у ерда ишламаяпман..

— Нега?

Раймонд бесаранжомлик билан қимирлади.

— Заводдан ҳайдаб юборишди.

— Нима сабабдан?

Раймонднинг кўзлари қисилди.

— Улар менга, омборни талашда иштирок этгани учун бўшатишди, деган гувоҳнома беришди...

Раймонд отасининг кескин жийрилган қошларини кўриб тўхтади.

— Лекин бу тўғри эмас, дада! Утакетган ёлгон! Биз фақат олти ойлик иш ҳақимизнинг тўланишини талаб этган эдик, холос. Ишчилар Баранкевич ҳузурига юбориш учун делегация сайлашди, ёшлар мени юборишди. Баранкевич бизни худди итга бақиргандек бақириб қувиб чиқарди. Бизни контора олдида бутун завод ишчилари кутиб турган эди. Хўжайин бизни қандай қабул қилганлигини айтиб бердик. Ана шундай қилиб, бутун гап шу ердан бошланиб кетди. Немис кўрнқчилари бизни ҳайдай бошловди, биз уларни қуролсизлантириб, пулемётини тортиб олдик. Кассирни рўйхат билан ойлик тўлашга мажбур этдик. Кассадаги пул етмагандан кейин, омборни очиб, омборчига пул етмай қолганларнинг ҳар бирига уч қопдан қанд беришни буюрдик. Ҳеч қандай талончилик қилингани йўқ! Биз қари солдатлар би-

лан кўчани немис драгунларидан сақлаб турдик. Баранкевич уларни дарров телефон билан шаҳардан чақирган экан. Бор ўқимизни отиб бўлганимиздан кейин қочиб кетдик. Лекин пулемётни немисларга бермай, ишончли жойга беркитиб қўйдик...

Раймонд жимиди. Отаси ўй суриб ўтириб, оппоқ мўйловларини бурар, кулимсирар эди.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин немислар ҳамманинг қандини тортиб олди. Кўпларини қамашди, қолганларини Баранкевич бир тийин ҳам тўламасдан ҳайдаб юборди. Менга ва делегациянинг бошқа аъзоларига завод маъмурияти бўри патта берди. Лекин мен бир қадоқ ҳам қанд олганим йўқ, дада! Баранкевич менинг юз етмиш маркамни бермади. Бу ярим йиллик иш ҳақим эди.

— Майли, ўғлим. Уша пулемётчиларинг билан мени бир таништириб қўясан-да. Агар бўлса, кел, энди бир овқат қилиб олайлик.

— Кечир, тато, фақат шўр балиқ бор, холос...

Учинчи боб

Боғнинг ланг очилган каттакон чўян дарвозасидан бирин-кетин извошлар кириб турар, Могельницкийларнинг жуда равшан қилиб ёритилган қасри даромадида ҳаракат тинмас, чақирилган меҳмонларнинг кети узилмас, ойнаванд даҳлиздаги малайлар уларнинг уст кийимларини ечиб олар эдилар.

Меҳмонларни Стефания билан Владислав меҳмонхона кираверишида туриб кутиб оларди. Стефаниянинг балда киядиган қора кўйлаги тўлиқ гавдасига силлиқ ўтирган, ёлғиз елкаси билан қўлларигина очиқ қолган, чехраси эса шодиёна бир ҳаяжон ичига фарқ бўлган эди. У меҳмонларни шу қадар меҳрибон табассумлар ва шу қадар юмшоқ муомалалар билан кутиб олардики, кирган замоноқ граф уйининг ҳашамати ва олий насаб жамоат қаршисида ҳуркиб турган майда шляхтазодаларда журъат ва эътимод туғиларди.

Владислав асл аристократ таассуроти қолдириш истаги ва ҳаяжони билан қип-қизариб кетган эди; у истардики, бу ерга сиёсий мулоҳазалар билан киритилган бу инсон қасанғилари граф Могельницкийнинг нимали-

гини дарров сезсинлар. Владислав кам ерли дворянларга наридан-бери икки бармогини узагар, катта помешчикларга эса бир неча табрик сўзлари ҳам айтар эди. Князь Замойский оиласи билан кўринди дегунча улар истиқболига югурди.

Катта залдан соزلанаётган чолғулар товуши эшитилиб турар эди.

Владислав Стефанияга қараб шипшиди:

— Ана, пан Баранкевич ҳам рафиқалари билан келдилар!

Булар томон жуда ҳам йўғон бир киши яқинлашиб келди; бу одам қўлтиқлаб келаётган хотини аксига жуда ҳам ориқ эди. Оҳорли гор ёқасидан жирли бағбақалари осилиб турарди. Унинг қизил томирли бақа кўзлари Стефанияга тушди.

— О-о-о! Олинасабли пани, бугун хўп ҳам офати жон бўлибдилар-э! Аттанг, ўн ёшгина кичик бўлганимда... ҳе.. ум.. ҳа!..— деб ҳ-ҳслади йўғон овози билан.

Унинг хотини пани Анеля қовоқ-луижини осилтириб жилмайди. Владиславга қанд заводи эгасининг эғнидаги жилет тугмалари ниҳоятда йўғон қорнининг сиқувига туриш бермай мана ҳозир узилиб кетадигандай кўринарди.

Баранкевичлар меҳмонхонага кириб кетишди. Малайлардан бири автомобилда жаноб немис офицерлари келганлигини Стефанияга хабар этди. Владислав Стефанияга маъноли қилиб бир қаради-ю, кейин шошиб-пишиб:

— Эдварднинг, немисларни кўздан қочирмаслик керак, деган сўзи эсингдан чиққани йўқми, Стефа?— деб сўради.— Уларни кичик меҳмонхонага ўтқозиш керак. Бунинг давоси: немисча гапирадиган ойимқизларни ўша ерга тўплаш-у, винони тўкиб қўйиш-да.

— Эсимда... Ана келишди. Мен ўзим кутиб оламан, сен юқорига чиқиб, буларнинг келганлигидан Эдвардни хабардор қилиб қўй... Иннайкейин, Людвиггага айт, тушиб менга ёрдам берсин. Ҳамма одамлар сўрашяпти уни...

Владислав кетди. Стефания немисларни мафтункор табассум билан кутиб олди. Зонненбург ёнида ҳали у қадар қаримаган бир полковник, шаҳар гарнизонининг бошлиғи келарди. Улар орқасида уч офицер, булар жумласида Шмультке ҳам бор эди. Зонненбург уларни Стефанияга таништирди.

Полковник ялтиллаган мўйловлари билан унинг қўлига тақинди:

— Илтифотли даъватлари учун фавқулодда миннатдорман. Немис қўшини офицерларидан бирининг сиздай хотини билан учрашганим учун ғоят шодман, графина,— деди у.

— Полковник жаноблари биз билан зерикиб қолмаслар деб умид қиламан.

— Йўқ-э! Йўқ-э!—деб эътироз этди.

Офицерлар ўровида қолган Стефания залга қараб йўлланди.

Зонненбург Шмульткени ушлаб қолди.

— Лейтенант жаноблари, чарвоқ атрофига қоровул қўйдингизми?

— Қўйдим, майор жаноблари!

* * *

Эдварднинг кабинетида бир неча киши ўтирар эди. Бу ерда кеча Варшавадан қайтиб келган Эдвард, Иероним ҳазратлари, князь Замоийский, Баранкевич, епископ муовини Бенедикт ва граждан кийимли тагин уч йигит бор эди.

Людвиганинг ҳашаматли уйи олдида Юзеф ўтирган эди.

Малай суяб келаётган қари князь Могельницкийни кўриш биланоқ Юзеф эҳтиром билан эшикни очиб берди; кейин малайнинг қоқ тумшуғи олдида уни тагин ёпиб қўйди.

— Кетавер, керак бўлсанг чақираман.

Ўғли ҳайрон қолиб, елкаларини қисди, сўнг зинаподдан пастга туша бошлади.

— Ҳой, ҳалиги саёқ Мечислав қаёқда? Унга қараб юр, Адам. Худой бошимизга бир бало қилди-да!

Адам тўхтаб, отасига ҳўмрайиб қаради.

— Кеча кечқурун Францискани урганидан бери кўрганим йўқ. Қўрғондаги солдатлар ёнига кетган эмиш.

Отаси кириши биланоқ Эдвард ўрнидан турди.

— Энди ҳамма йиғилди шекилли. Пастдагилар вақти чоғлик қилиб тургунларича биз баъзи нарсалар тўғрисида гаплашиб оламиз,— деди ва Казимир Могельницкий унинг истиқболига қўзгалган нотаниш йигитлар олдига келиб тўхтаганда:— Булар билан танишинг, ота,— деб илова этди Эдвард.

Кўзлари яллиғланган, қони қочган бири:

— Капитан Врона.—деб ўзини танитди.

— Лейтенант Варнери,—деди иккинчиси; бу сарв-қомат, кўк кўз йигит эди.

Мўйловларини калта қилиб олдирган, йўғондан келган учинчиси хўмрайиб:

— Поручик Заремба, — деди йўғон овоз билан.

Хонага шошилиб Владислав кириб келди.

— Эдвард, немислар келди — полковник, бир неча офицер... Людвиг пастга тушди. Эшитяпсанми, туш¹ чалишяпти? Буйруқларинг батамом бажарилди. Энди шу ерда қолишимга рухсат берасанми?

Эдвард қуруққина қилиб жавоб берди:

— Йўқ. Бор. пастга тушиб, меҳмонларга қара. Ярим соатдан кейин келасан.

Владислав чеҳраси билан норозилик билдирган бўлса ҳам, лекин ҳарбийларча ўгирилиб, чиқиб кетди. У бугун эрталаб подпоручик мартабасига «кўтарилган» ва Эдвард томонидан тузилаётган поляк легионига взвод командири қилиб тайинланган эди.

Ҳамма ўтиргандан кейин:

— Шундай қилиб, агар панлар ижозат берсалар, бошлайман, — деди Эдвард.

Пастдан музика эшитилиб турарди.

— Индинга бош кўтармоқчи бўлдик. Ортиқ пайсалга солиб бўлмайди. Австрияликлар ҳамма нарсани ташлаб юртларига қочиб кетишяпти. Германияда революция бўлипти, бугун эшитдик. Аҳволимиз жудаям мушкул. Юртига кетаётган немисларни партизан отрядлари таъқиб қилмоқдалар. Улар ҳадемай бу ерга ҳам етиб келишади. Пан Зайончковскийнинг айтишларига қараганда, уларнинг қишлоғида аллақачон бошланибди... Ўзларингизга маълумки, еттинчи ноябрь куни Люблинда пепеэсчи Дашинский бошчилигида поляк ҳукумати тузилди...

Баранкевич қўлини силтаб ташлади.

— Бу-ку у қадар қўрқинчли эмас. — деди Эдвард унга тасалли бериб. — Рост, Дашинский ўз декларацияларида кўп нарса ваъда қилган: умумий, тўғри, яширин ва тенг сайлов ҳуқуқи, саккиз соатли иш куни ва ҳатто ерларни деҳқонларга беришни ҳам, — деб Эдвард истеҳзо билан сўзида давом этди, — лекин буларнинг ҳамма-

¹ Туш — табрик, қутлаш марши. (Тарж),

си шу бугун учун зарур бўлган декорациялар. Куч тўплаганимиздан кейин буларни осонлик билан улоқтириб ташлаймиз. Ҳозирча, Дашинскийнинг бояги декларацияларига учган мужиклар мулкларни ўзлари қўриқлаётирлар: ахир халқ бойлиги-да, нима қилсин бўлмаса! Энг муҳими: бизнинг қўлимизда қуролли куч бўлсин. Ҳозирча юз чоқлик одамимиз бор. Шаҳарни эгаллашга шунинг ўзи етади. Австрияликларнинг шаҳар гарнизони тарқалиб кетди. Энди биттагина куч қолди, у ҳам бўлса немис драгунлари эскадрони... Лекин немислар билан келишсак бўларди. Барибир, яқинда уларнинг битта ҳам солдати қолмайди.

Мурда каби қуриб кетган қари епископ тасбеҳини беихтиёр ўгира туриб, қизиқсинди:

— Бу юз кишини қаердан топдингиз?

Бу чол шу вақтга қадар немислар таъсирида эди, энди эса ўзига Иероним ҳазратлари зўр бериб ташвиқ этаётган бу ишнинг қанчалик реал эканлигини билгиси келар эди.

— Бу Австрия армиясидан тарқалиб кетган поляк легионининг бир қисми билан маҳаллий поляк ҳарбий ташкилотининг аъзолари. Иннайкейин, булар ичида тузук-тузук оилаларга муносиб ёшлардан ҳам бор... Шаҳарни эгаллаган кунимизнинг эртасигаёқ кучимиз уч баравар ортади... Агар зарур бўлиб қолса, пан Дашинский ўзи ташкил этган халқ милициясидан бир отряд юборишни ваъда қилди.

Баранкевич дўқ аралаш йўталди:

— Ҳе... ум-ҳа! Мен на бу социалистларни кўроламан ва на худо урган мазурваччаларни! «Халқ милицияси» эмиш! Шу ҳам гап бўлипти-ю! Менга қолса «жандарм» сўзидан яхшиси йўқ.

— Пичинглари учун ташаккур, — деди бурчакда ўтирган ва табассум ўрнида юзини буриштирган капитан Врона.

Вронанинг юзи билан хира кўзлари шу қадар ҳаракатсиз эдики, кулимсираганда худди ўлик иржаётгандек бўлиб кетарди. Ўзгаришдан сўнг у жандармлар бошлиғи бўларди.

— Шаҳар бошлиғи ким бўлади? — деб епископ сўраган эди, Эдвард тавозе билан кулимсираб қўйди.

— Ҳокимият бизнинг қўлимизда, округ штабида бўлади. Магистратда эса адвокат Сладкевичга ўхшаган

қўғирчоқлар ўтиради... Уч ҳафтадан кейин солдатларимиз бир ярим-икки мингга етиб қолади. Шунинг ўзи кичкина бир армия бўлади...

Епископ мулойимгина қилиб унинг сўзини бўлди:

— Сиз шуни кифоя деб ўйлайсизми?

Капитан Врона Варнерининг қулоғига:

— Бу қуриган гижжа у қадар эси паст кўринмайди...— деб висирди.

Қари Зайончковский ўрнидан сакраб турди.

— Назаримда, епископ ҳазратлари ҳозирги аҳволнинг нозиклигини тушунмайдилар. Сиз шаҳарликлар ҳамма вақт шаҳарда гарнизон бўлгани учун ўзингизни анча таҳликасиз ҳис этсаларингиз, биз ўз мулкларимизда кечаси билан ухламай чиқамиз! Ахир бутун атрофимиз мужик. Ўнлаб украинга битта поляк тўғри келади... Бу баччағарларнинг кўзлари уйқуда бўлса ҳам, хаёллари қандай қилиб партизанларга қўшилишда...

— Ростини айтганда, гап миллий масаладагина эмас, ерларимизни тортиб олишда,— деб Замойский қўшиб қўйди.

— Ер — деҳқонларга, заводлар — ишчиларга, панлар — девор тагига, ксёндзлар эса дорга... Уларнинг нияти шу бўлса керак? — деди хотиржам бир оҳангда Врона.

— Бошқа масалаларга алахсимайлик панлар! — деди Эдвард, уни тўхтатиб.— Шундай қилиб, индинга шаҳар комендатурасини, идорасини ва вокзални эгаллаймиз. Ҳарбий ҳолат эълон қилиб, кўнгиллилар ола бошлаймиз. Кейин ишнинг боришига қараб бир нарса қилармиз.

Епископ заҳарханда қилди.

— Сўзларини бўлиб турганим учун пан граф мени афв этсинлар. Лекин мен баъзи масалаларни аниқлаб олмақчиман,— деди у секингина; кейин тасбеҳини бир ёнга қўйиб, каламушниги сингари кўзлари билан Эдвардга тикилди,— ҳозиргина пан Зайончковский айтдилар, гўё мен аҳволнинг нозиклигини ҳисобга олмас эмишман...— Бу сўзлар айтилган зикна оҳангда заҳар ошиб-тошиб ётарди.— Лекин бунга мен айбдор эмасман, деб ўйлайман. Мана бу мамлакатда ўттиз беш йилдан бери худо йўлида хизмат қилиб келаман, шу сабабдан масаланинг ҳақиқий аҳволи билан таниш бўлишим керак. Мен ҳарбий эмасман, фақат худонинг тўғри сўзларини тарғиб этувчи бир мўминман, холос. Ҳатто бу мас-

лаҳат мажлиси ҳам мен билан Иероним ҳазратлари келадиган жой эмас. Лекин черков аъёнлари қизғин лашкар бошиларни ният этган юришларида юз берадиган хавфхатарлардан огоҳлантириш учун баъзан ҳарбий кенгашларда ҳам қатнашганлар... Ҳаммангиз ҳам кунчи католиксизлар. Мен сизларнинг руҳонийларингиз бўлганидан, бу ҳақда ўйлаётган нарсаларимни айтишга мажбурман.— Епископ маънодор қилиб пича тўхтади.— Панлар, эсларингиздан чиқарманглар, сиз билан биз рус-австрия чегарасининг қоқ ўзида яшаймиз. Ҳозирги пайтда бу чегара ўчирилган. Россияда бўлган украинлар революция нималигини аллақачон билиб олишди. Ишонаманки, уларнинг ўз помешчикларини нақадар куйдирганликлари эсларингизда бўлса керак? Немислар ишғоли уларни вақтинча босиб қўйди. Манави ёнгинамиздаги Галицияда яшовчи украинларнинг ҳам Россиядаги украинлар сингари иш кўрмаганликларига сабаб фақат шу бўлдики, худонинг марҳамати билан бу ерда Австрия императори ҳукм суриб турди ва унинг тартибни сақловчи армияси бор эди. Энди на император қолди ва на армияси. Сизлар аҳолисининг ўндан тўққизи украинлардан иборат бўлган мамлакатни ўз қўлларингизга олмоқчи бўласизлар. Пан Эдвард граф Потоцкий билан князь Радзивиллнинг хатларини менга ўқиб берди. Уларнинг ер-сувлари ва заводлари нуқул Волинь билан Подолияда. Улар ҳам ўзларича отряд тузишяпти, улар ҳам ҳокимиятни қўлга олишмоқчи. Улар сизларнинг ёрдамингизга мунтазир... Бу нима деган гап, панлар? Бу шу деган гапки, поляк давлати ҳали дунёга келмай туриб, Украина ва Белоруссия билан урушишни ўйлайди. Ахир у ерда бутун аҳоли билан урушмогингиз керак бўлади, илло улар сизларни чет эллик босқинчилар ўрнида, помешчиклар ўрнида кўриб курашурлар. Энди ўзларингиз муҳокама қилиб кўринглар: давлат жувонмард бўлиб кетишни уддалай олмай туриб, қаттиқ таъбирим учун кечиргайлар, мана шу авантюрага кириша оладими? Агар Польшада москаллар¹ ва қулваччалардан ўз ватанимизни ҳимоя этиш учун «оёқлантириш» мумкин бўлган миллий аксариятга эга эканмиз, бу ҳолда поляк помешчикларининг манфаати учун украин ва белорусларни қандай

---

¹ Москал — москвалик сўзининг масхара билан айтилгани; бу ерда великорус маъносида. (Тарж),

қилиб украин ва белорусларга қарши оёқлантира оласиз? Худой таоло кўриб тургандир, менинг дилимда биргина орзу бор, у ҳам бўлса — бутун дунёда католик динининг ғалаба қилишидир! Лекин, панлар, биз ёш болалар эмасмиз. Шунинг учун билишимиз керакки, Украина ни ишғол қилиш учун немисларга уч юз йигирма мингта солдат керак бўлди! Сизлар бўлсангиз фақат бир ойдан кейингина аскарларингизнинг икки мингга етишини умид қиласиз... Панлар, мен Потоцкийлар, Радзивиллар, Сангушколар ва бошқа беш-олтита магнатларнинг манфаатини қурбон бериб, Польша қироллигини таянчимиз бор жойда мустақкамласак дейман...

Епископ томонидан исми магнатлар қаторида дипломатларча зикр этилмаган князь Замойский жаҳл билан лабини тишлади.

Баранкевич ўз тиззасига бир мушт тушириб:

— Ҳе... ум... ҳа..! — деб хириллади (у ғазабидан ўзини зўрға-зўрға тутиб турарди), Баранкевич ўз суҳбатдошларини одатда қаттиқ йўталиш билан чўчитар ва бу йўталини албатта «ҳа» нидоси билан тугатарди.— Афв этсинлар, епископ ҳазратлари! Демак, заводимни ташлаб Варшавага қараб қочишимни маслаҳат кўрадилар-да? Бу маслаҳат шу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига ҳам тааллуқли-да, шундайми? Бутун мулкни, рўзгор-анжомларни ташлаб, Варшавага гадоё бўлиб борар эканмиз-у, у ерда Польша қироллигини «мустақкам»лар эканмиз-да? Раҳмат! Лекин биз бошқача ўйлаймиз! Биз охирги нафасимизга қадар курашамиз... Бутун бор-бурдимизни бир тўда қутурган ҳайвонларга ўз ихтиёримизча бериб қўяр эмишимиз-а! Бизни ким деб ўйлайдилар ўзлари?

Епископ нафратланиб лабларини қисди.

— Пан Баранкевич аҳволга ўз заводининг мўрисидан туриб қарайди, ҳолбуки унинг устидан фақат беш километр атрофгина кўринади. Польшанинг бир миллат сифатидаги манфаатлари эса у кишига ёт.

— Ийе, денгиздан-денгизгача чўзилган буюк Польша ҳар бир шляхтазоданинг идеали эмасми? — деб қичқирди Заремба.

Епископ у томонга қарамади ҳам.

— Ёмон мисол бу, поручик жаноблари! Украинанинг бир қисмини, Литва ва Белоруссияни эгаллаган буюк Польша бир минг етти юз етмиш иккинчи йилда

(Польшанинг чегаралари ўша маҳалларда ҳам Қора денгиздан анча йироқда эди) шу сабабдан ҳалок бўлдики, ўша кезларда ҳар бир уезд ёлғиз ўзинигина ўйлар, ҳар бир ҳоким ўз мулкига қўшиб олиш учун иложи борича ерни кўпроқ босиб олишга тиришар, чунки ҳеч бир магнат давлат ғамини емас, балки фақат шахсий манфаатинигина ўйлар эди... Сизлар ҳам шунга ўхшаш бир нарсани такрорламоқчи бўласизлар,— деб совуққина жавоб берди Зарембага епископ.

Князь Замойский зарда қилиб пинғиллади:

— Ғалати гап, Украинани немислар ишғол қилганда епископ ҳазратлари ҳеч қаршилиқ кўрсатмаган эдилар-ку!

— У реал куч эди... Ҳозир эса империялар емирил-япти, тожлар қулаяпти!.. Россия ўт ичида. Агар ўзимизни ҳалок этгимиз келмаса, эҳтиёт бўлишимиз керак. Мен таянч бор жойда мустаҳкамланиш тарафдориман! Мен эҳтиёт бўлиш тарафдориман! Худо ўзи кўриб тургандир, агар сизларда ҳам куч бўлганда, мен лавнати большевикларни қиришга фатво берган бўлардим, бу фатвом фақат Польша учунгина эмас, балки... Бўлди, мен кетаман энди, лекин панлар унутмасинларки, шу ернинг ўзида, ўз юртимизда бизга гўр қазийётганлар ҳам кам эмас. Эсларингизда бўлсин, ҳатто Польшада ҳам Дашинский ҳукуматидан ташқари у ер-бу ерларда советлар вужудга келган.

Епископ ўрнидан турди, умумий таъзимдан сўнг хонадан чиқди. Ҳалига қадар чурқ этмай ўтирган Иероним ҳазратлари ҳам туриб, епископ кетидан чиқди. Улар бировга сездирмаслик учун орқа томондаги зинапоядан тушиб кетишди. Шарпа чиқармай боққа ўтишди-да, епископнинг у ерда турган соябонли коляскасига жимгина ўтиришди. Фақат шаҳарга яқинлашиб келганларидагина епископ Иероним ҳазратларига ўгирилиб, секингина деди:

— У ерга яна қайтиб борасиз, албатта, Иероним ҳазратлари? Борсангиз, эртага менинг олдимга келиб, бугун бўлган гапларни айтиб берасиз. Графга таъсир қилишга тиришинг, у ҳадеб Замойский билан Потоцкийларнинг таклифига берилавермасин. У тузган отрядларининг ҳаммаси шу ерда қолиши керак, Украинанинг ичкари-сига бормасин. Кейин, қулоғимга чалиниб қолди: кеча сизникига маҳаллий ксёндзлар келган экан... Энди кела-

си сафар йиғилишганда менга ҳам айтарсизлар, деб ўйлайман. Шаҳарда ўн кунча турсам керак. Менинг Краков епископлигига кўчирилаётганимни, албатта, биларсиз? Бироқ ҳали-ҳозир мен шу ерда эканман, илтимос, менсиз ҳеч нима қилинмасин... Эсингизда бўлсин, Иероним ҳазратлари, агар бу иш барбод бўлса, бир умр епископ муовини бўла олмайсиз. Шунинг учун менинг ёрдамимга, маслаҳатларимга парвосиз бўлманг... Эсингизда бўлсин, эҳтиёткорлик донолик ҳамшираси демакдир!

Иероним ҳазратлари лабларини тишлар эди. У ўзини жинояти устида тутилиб, қулоқларидан чўзилган мактаб боласидай ҳис этарди. «Бу қари тулки қаердан биларкин буларнинг ҳаммасини? Ҳа, бу жуббали шайтондан эҳтиёт бўлиш керак!»

Қоляска шу ерлик бир ксёндзнинг уйи олдида тўхтади. Иероним ҳазратлари арава эшигини очиб, епископнинг тушишига ёрдам берди.

Епископ хайрлаша туриб:

— Худо паноҳингиз бўлсин! Извошчи элтиб қўяди сизни,— деди.

* * *

Емакхонада эса винолар қуйилар, қадаҳлар жарангларди.

Бу ерда ичилган ичкиликларнинг, ейилган овқатларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ эди. Бир-бирларининг сўзларига қулоқ солишмасдан ҳаммалари бирдан гапиришар эди. Қизишар, талашар, даъволарини исбот этишга тиришардилар.

Малайларнинг оёқларида оёқ қолмади.

Юзеф граф Эдвард берган ўн беш минг марканинг ейилиб кетаётганига юраги ачишиб қараб турарди.

Ешлари ўтиб қолган хонимлар меҳмонхоналардаги диванларда ўтиришиб, яқинларининг гийбати билан машғул бўлдилар.

Еш йигитлар Владислав билан бирга спорт бўлимига тўпландилар. Поручик Заремба ватанпарварлик даъватлари билан тўлиқ нутқидан кейин кўнгиллиларни ёзишга киришди. Кандидатларнинг ҳаммаси олдиндан белгилаб қўйилган эди. Олинганларнинг ҳар бирига вазифа ва йўл-йўриқ берилиб борди. Яшикларда қуроллар келтириб қўйилди, улар эртага кечқурун тарқатилади-

ган бўлди. Баъзи бирлари зимдан қўрқса ҳам, лекин сир бой бермасди. Владислав офицерлик белгиси тикилган мундиринани жавондан олиб, ҳадеб мақтанарди; буни унга акасининг мундиридан бўйига муносиб қилиб тикиб берган эдилар. Кўнгиллилар ёзиб битирилгандан сўнг, руҳни кўтариш учун «Ешче Польска не сгинева» гимнини айтиб, ҳаммалари залга ёпирилиб кирдилар.

Немислар қари графнинг кабинетига қарта ўйнашар, уларни зўр бериб вино билан меҳмон қилишарди. Стефания тез-тез келиб, столдаги виноларнинг етарлими-йўқлигини, офицерларнинг боягидай қарта ўйини билан машғулми-эмаслигини текшириб турди. У винонинг оз қолганини кўриб:

— Айт, кабинетга Бургунд виносидан олиб келишин,— деди Владиславга.

Владислав жуда кўп ичиб қўйиб, ўлгидай безовта бўлган эди. Унинг кўзига дуч келган биринчи оқсоч қиз Хеля бўлди.

— Югур, тез бориб ертўладан бир сават Бургунд виноси олиб кел! Тез бўл!

— Мен винонинг хилларини билмайман, олинасабли пан. Отамга айтаман, ўзи олиб келади.

Владислав кўзларини қиз гавдасида бир неча секунд сайр этгирди.

— Дарров олиб келиш керак! Юр бўлмаса, ўзим олиб бераман.

Ертўлага тушишгандан сўнг, Владислав секингина эшикни беркитиб қўйди. Олдинда шам кўтариб кетаётган Хеля буни сезмай қолди.

Хеля саватни шишалар билан тўлғазгач энгашиб кўтармоқчи бўлди. Шу аснода Владислав бир туртиб қизни ерга йиқитди.

Юқорида айши-ишрат давом этарди...

Владек ертўла эшигини секингина очди — ҳеч ким йўқ. Шишали саватни зинапояга олиб чиқди-да, апилтапил эшикни ёпди, кейин қўрқоқ кўзлари билан жаланглаб, эшикни қулфлай бошлади. Шу пайт юқоридан аллакимнинг оёқ товушлари эшитилгандай бўлди. У калитни қулфда қолдириб, ён томонги эшикдан лип эгиб ҳовлига ўтиб кетди. Чўллаган итдай буфетхонага кирди, бир стакан портвейнни бир шимириб ичиб юборди.

Буфетхонанинг бурчагида икки меҳмон бугунги кечага ўзларининг ёт эканлигини сезиб ўтирардилар.

Уларнинг бири тикув устахонасининг эгаси Шпильман бўлиб, жуссаси кичкинагина, чаққонгина одам эди. Иккинчиси эса тижорат банкининг директори Абрамахер эди, бу киши дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган парвосиз, пўрдоқ ва анчагина тез эди. Улар Владиславнинг келганлигини сезмасдан, суҳбатни давом эттиравердилар.

— Мен сизга айтсам, Абрамахер жаноблари, бу нарса иззати нафсимга жуда ёмон тегди! Менинг Исааким ҳам ёзилмоқчи бўлган эди, «жуҳудлар» қабул қилинмайди, дейиштипти! Биласизми, у поляк армияси эмиш.

— Хўш, иннайкейин нима бўлди?

— Исаакнинг жаҳли чиқди. Бир вақт Баранкевични тутиб олиб, тиккасига: «Менга қаранг, дедим, мен-ку бу ишга ўн минг марка бердим, тагин уч юз сидра ҳарбий кийим ҳам бераман! Наҳотки Исаакни каптенармусми¹ ёки хўжалик қисмининг биронта офицерлик вазифасигами жойлаштириш мумкин бўлмаса? Худога шукур, у тижорат мактабини битирган, ундан ташқари, чўнтагида ақалли бир пул ҳам бўлмаган бу панваччалардан эслироқ! Ие, ўз иттифоқчиларига, сен яҳудийсан, деб шундай муомала қилиш яхшими?» дедим.

— Хўш, иннайкейин нима бўлди?

— Иннайкейин, Баранкевич тўғрилади. Исаакни хўжалик қисмига олдилар. Лекин, барибир, офицерлик унвони бермадилар. Ҳозирча — сержант. Майли, ҳечқиси йўқ! Исаак — ақлли бола, агар иши юришиб кетса, охири бориб офицер бўлади. Агар бу нарса мен учун тагин ўн мингга тушса ҳам, сатқан сар!

Абрамахер Владиславни кўриб, Шпильманнинг биқинига туртиб қўйди. Энди пичирлаб гаплашиша бошлашди.

— Менга қаранг, Шпильман жаноблари, улар ҳокимиятни қўлга олишади, деб ўйлайсизми?

— Бўлмаса-чи, йўқса бу ишлардан нима фойда?

— Хўш, бунга сиз қандай қарайсиз?

— Қани ўзингиз айтинг-чи, Абрамахер жаноблари, қандай қарайин? Чамамда, ўзингиз ҳам Совет ҳокимиятидан кўра панларни афзал кўрсангиз керак. Яланг оёқлар панларни енггудай бўлса борми — улар на сиз-

¹ Каптенармус — аскарларнинг кийим-бошларини бошқарувчи. (Тарж).

нинг бирон нарсангизни қўйишади ва на меникини. Ин-
найкейин, ким билади дейсиз, эҳтимол бошимизни ҳам
қўйишмас... Мен ҳамма гапни эшитдим: кеча ишчиларим
орасида шундай гаплар бўлибди: «Ишқилиб, Совет ҳо-
кимияти бўлсин, иннайкейин бу қонхўр Шпильманнинг
кўзини мошдай очиб қўямиз...» дейиштипти. Туф-э, ифлос-
лар! Мен бу гадоїваччаларни боқайин-да, миннатдор-
чилик эшитиш ўрнига «қонхўр» бўлайин! Айтинг ахир,
дунёда инсоф деган нарса борми?!

— Бу сўзларни ким айтганлигини биласизми? — деб
сўради Абрамахер.

— Бўлмасам-чи! Менинг ҳам одамларим бор. Бу гап-
ни этикдўз Михельсоннинг қизи Сарка айтипти. Михель-
сон сизнинг уйингизда турса керак? Бу шанқи қизни эр-
тагаёқ ишдан ҳайдаманку-я! Лекин у ёлғиз дейсизми?
Бу бўтқани пиширишнинг австрияликлар учун нима
кераги боридийкин-а! Ўзи тузук халққа ўхшайди-ю, ре-
волюция қилиб ўтиргани қизиқ!

Абрамахер чидамай унинг сўзини бўлди.

— Шундай қилиб, эртага ўз ҳисобингиздан чет эл
пулларини мендан олиб кетасиз, а? Уни олиб узоқроқ
жойга беркитиб қўйиш керак, дейман. Ҳозирча, афсуски,
у пулларни бирон ерга кўчириш ҳам мумкин эмас, олиб
кетиш ҳам... Ҳар ҳолда тезроқ қимирланг, ким билади
дейсиз, тагин нималар бўларкин! Бохабар бўлинг, бу
Могельницкий чангалини бизнинг банкка ҳам ташлаши
мумкин. Нега ташламасин ҳам?

— Олтин одамсиз-да, Абрамахер жаноблари! Ернинг
тагида илон қимирлаётганини ҳам биласиз. Ишонинг,
агар ишхонам билан уйларимни оладиган биронта аҳ-
моқ топилса, сира ҳаял қилмасдан, шу бугуноқ сотар-
дим! Худо ҳаққи, ярим қимматига бўлса ҳам сотардим!
Аҳвол шу қадар разилки!..

* * *

Иероним ҳазратлари қасрга яна ўша орқа йўл билан
қайтиб келаётиб, ертўла эшиги орқасидан бўғиқ бир
инграшни эшитди-ю, тўхтади.

— Очинг! Худо ҳақи! Қўрқаяпман.

У овоз хотин кишиники эди. Калит қулфда эди. Ие-
роним ҳазратлари калитни буради. Телбалаган Хеля-
нинг кўзига қоронғиликда шайтон кўрингандай бўлиб
кетди.

— Ё ҳазрат Исо! Муқаддас Марям! Раҳм қилинглар! — деб чинқириб юборди у.

— Сенга нима бўлди, болам? Қўрқма! Иероним ҳазратларингни танимаяпсанми?

Хелянинг қовушмаган сўзлари бўлган воқеани тўла баён қилди. Иероним ҳазратлари қизни қўлидан тутди.

— Юр мен билан...

Юқори қаватнинг эшигини тақиллатишди; эшикни шу ерда турган Стефания очди.

Стефания Хелянинг расво этилган юзини кўриб қўрқди-ю:

— Нима гап, Иероним ҳазратлари? — деб сўради.

— Кечиринг, графиня, мен бу болам билан танҳо гаплашишим керак. Ижозат берсангиз, сизнинг бўлмангизга кирсак.

— Марҳамат, лекин нима гап ўзи?

Иероним ҳазратлари унга қўли билан: «Дамингизни чиқарманг» деган ишорани қилди-ю, Хеляни бўлмага опкириб кетди. Қизни диванга ўтқизди, кейин эшикни ёпиб, Стефаниянинг олдига чиқди.

Иероним ҳазратлари шошиб пичирлади.

— Жуда хунук бир ҳодиса бўпти. Бир иш қилиш керакки, бу нарса енг ичида қолиб кетсин. Сиз ётоғингизга кириб қулоқ солинг. Кейин менга керак бўласиз.

— Тўғри, болам, агар рост гапирган бўлсанг, сен айтган нарсалар ҳақиқатан ҳам даҳшатли. Энди менинг сўзларимга қулоқ сол, қизим. Сен буни ота-онангга айтмоқчисан. Зинҳор айта кўрма! Ўзингни ўзинг ҳалок қилиб қўясан! Хўжайинларинг ота-онангни кўчага ҳайдаб чиқаришади-ю, туҳмат қилди деб, ўзингни турмага солишади. Ахир ўзинг айтдинг-ку, икковимизни ҳеч ким кўргани йўқ, деб. Сен менинг, ўз руҳоний отангинг сўзига кир. Душманинг етказган озорларини худонинг ўзи «кечир» деган! Агар шуларнинг ҳаммасини эсингдан чиқариб юборсанг, бу христианлик ишинг учун савобинг анча ортади... Агар оғзингдан чиқармасликка ваъда берсанг, сенга етган озорни графиня Стефанияга айтаман. У жуда мўмин католик жувон, шу сабабдан, сенга озор берган кишининг гуноҳини худойи таоло олдида озгина бўлса ҳам ювиш учун олтинни зямайди. Бу нарсани ҳеч кимга оғзингдан чиқармайман деб, Биби Марям ҳаққи қасамёд қил, болам! Ишонгил, мен сенга фақат яхшиликни тилайман. Гуноҳингни худодан ўзим сўраб ола-

ман. Номуссиз одам ҳеч вақт худонинг жазосидан қочиб қутулолмайди!

Иероним ҳазратларининг кўзлари билан гипнозланган Хеля эшитилар-эшитилмас қилиб шипшиди:

— Айтмайман.

Иероним ҳазратлари оғир қўлини қиз бошига эркалатиб қўйди, кейин пичирлаб дуо ўқиди.

Стефания қўшни хонада туриб, Иероним ҳазратларининг марҳамати билан бу воқеада икки хил роль ўйнаш мажбурияти қаршисида уялганидан қизарар, қутичасидан майда тилла буюмлар танларди...

* * *

Бутун кеча бўйи Людвиганинг чеҳраси очиқ, кайфи чоғ бўлди. Умумий эътибор, ҳайрат, ўз гўзаллигини англаш, Эдварднинг яқинлигидан бунёдга келган бахт, бу сершовқин жамоатда тўлқинлантираётган афзаллик ҳиссининг бошини айлантирарди. Энг яхши оилаларга мансуб ёш йигитлар уни мазуркага ё краковякка таклиф қилишни шараф деб билардилар. У ҳам жўшқин миллий танцаларга то боши айлангунча тушар, мўйсафид чолларнинг ҳам, ёшларнинг ҳам дилларини шод этарди.

Варнери танца тушаётган Людвигадан ҳайратли кўзларини узмасдан:

— Жудаям ажойиб нарса экан-да! — деди у, оғзи очилиб.

У Эдвардни князь Замойский билан қолдириб, капитан Врона билан залга тушар, зинапояннинг пастки поғоналаридан зал кафтдай кўриниб турарди.

Врона француз тилининг пес-моховини чиқариб:

— Хотин киши менинг мижозимга тўғри келмайди, мосье Варнери! Менга бу паттали гўзаллардан кўра бир чимдим кокаин кўпроқ нашъа беради,— деб жавоб қилди.

Варнери жирканиб юзини тириштирди.

— Дид масаласида талашмайдилар... Нима дейсиз, агар уни вальсга таклиф қилсам, ўнғайсиз бўлмасми-кан? Рост гапни айтсам, графиняни яхши кўриб қолдим!

— Агар бетоқат бўлиб кетаётган бўлсангиз таклиф қилиш мумкин, дейман. Лекин эсингиздан чиқмасин: бошқалар кўзида сиз Замойскийнинг кичик ўғлига му-

раббийсиз... Муваффақият тилайман! Гарчи умид бўл-
маса ҳам,— деди бўшашиб Врона.

* * *

Пакана вахмистр, лейтенант Шмультикени чақириб берасан, деб Юзефни ҳоли-жонига қўймади. Чол вахмистрнинг рухсатсиз ҳам кириб кетаверадиган важоҳатини кўриб, хабар қилгани кетди.

Бир неча минутдан кейин Шмультике Стефания билан кўлтиқлашиб чиқди. Обер-лейтенантнинг кайфи бор эди. Вахмистрни кўриб, император Вильгельмникига ўхшаш мўйловини жаҳл билан ўйнатди.

— Нима гап, Зуппе? Ҳар қандай беҳуда гап билан безовта қилиб юрма мени, деб айтмовдимми!

Шмультике Стефаниянинг қўлини қўйиб юбормас, у ҳам кетишга шошилмас эди. Вахмистр Стефаниянинг олдида гапиришга ботинолмай турди, сўнгра лейтенантнинг даҳшат билан қимирлаган мўйловларини кўриб, шошиб-пишиб рапорт бера бошлади:

— Журъат билан арз этаманки, обер-лейтенант жаноблари, кўрғонда мен томондан Мечислав Пшигодский деган кўлга олинди, бу одам бир марта жаноблари томонидан ҳибс этилган ва ўзини ҳарбий асир деб атаб, сўнгра дезертирларнинг вокзалга қилган ҳужумлари вақтида бошқа маҳбуслар билан қочиб кетган эди...

— Кўлга олибсан — жуда соз! Буни эртага айтсанг ҳам бўлаверарди.

Вахмистр нима қиларини билмасдан, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига қўйди.

— Лекин бу одам солдатлар ўртасига гулгула солди... Ундан ташқари, жаноб майорнинг хизматкори аллақаердан бир сават вино билан кўрғонга маст бўлиб келди. У солдатларга шундай нарсаларни айта бошладик, гўё Германияда...— вахмистр шу ерга келганда ҳиққа тутиб қолди-ю, даҳшатли сўзни айтолмади.

Шмультике Стефаниянинг қўлини бўшатди.

— Нима-нима?

— Шундан кейин бояги ҳарбий асир: жаноб офицерларни қамаш керак, деб солдатларни йўлдан ура бошлади.

— Бўлди! Ўзинг қаерда эдинг? Кечиринг, графиня, мен кетишим керак.

Ҳаяжонга тушган Стефания шошиб-пишиб юқорига, Эдвард ёнига чиқди. Эшик олдида ўтирган Юзефга ўглининг қамалганлигини наридан-бери қилиб айтди. Чол дарҳол пастга тушди.

Эдвард Стефаниянинг сўзини эшитиб, шу он уйга кириб келган Вронадан сўради:

— Юзефнинг иккинчи ўглини аскарликка олганми-сиз?

— Йўқ. Жуда ғалати одам экан... Эрталаб менинг таклифимга: «Урушиб бўлдим, менга кифоя шу», деб жавоб берди.

Ҳамон ўглининг кабинетида ўтирган Қазимир Могельницкийнинг мудраб кетган кўзлари очилди.

— У ҳаромини Шмультке қўлидан чиқармаслиги керак... Қҳа-қҳа-қҳа... Қаердан келганлиги умуман шубҳали.— Чол тагин йўталди.— Ахир бу нусха ҳар қандай жиноятдан тоймайди... Унинг шу ердалигини фақат бугунгина билдим. Францискани урипти... Эдвард, ўтинанман сендан, чорасини кўр!

— Хотиржам бўл, ота, немислар бизсиз ҳам керакли жойга тикиб қўйишади. Ахир бу ҳодиса оқибат эътибори билан бизнинг фойдамиз... Хизматкор, афтидан, майорнинг махфий хатларини ўқиб юрса керак; солдатларнинг революцияни эшитганлари яхши бўлипти. Майла, Стефа, буларнинг ҳаммаси аҳамиятсиз нарсалар! Қани князь, болохона айвонига чиқайлик, ёшларнинг ўйинкулгисини томоша қиламиз, у ердан ҳамма нарса кафтдагидай кўриниб туради.

* * *

Бутун кеча бўйи Франциска ошхонада ишлади. Бетида иккита каттакон моматалоги бўлгани учун уни меҳмонларнинг хизматига қўймадилар. Юзеф келинига эрининг қамалганини айтганда, даставвал саросима бўлиб қолди, кейин эса жаҳл билан тарелкаларни шарақлата бошлади.

— Қамалса қамалар! Менинг нима ишим бор? У менинг эрим эмас! Бундай турмушни худо кўтарсин! Менга қолса тутиб дорга осишсин; тирноқча ҳам ачинмайман.

Кўз ёшлари гапиришга халал берарди. У ўзига, ўзининг хазон бўлган ёшлигига ачинарди. Бу уйда тортган барча жабру жафолари, эшитган ҳақоратлари эсига

тушди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ Мечиславдан койирди, у келган куниёқ Францискани урган эди. Оҳ, қандай хунук сўзлар билан сўкмади бечорани! Кўз ёшлари тагин ҳам кўпроқ оқа бошлади. Энди ўзига ҳам, эрига ҳам ачинир эди. Нима қилиб қўйдийкин у? Бунинг оқибати нима бўларкин? Мечиславнинг бошига тушадиган кулфатлар уни ташвишга соларди. У эрининг тақдири учун еяётган ваҳмасини, ҳамон эрининг ўзи учун қимматли эканлигини бўйнига олгиси келмасди.

* * *

Стефания Францискага юраги ачишиб қаради. У эса кўз ёшларини аранг тутган, уялган ҳолда фартугининг пешини ёғимлаб турарди.

— Қайдам, қўлимдан бирон нарса келадими-йўқми. Қари граф эрингни жуда ёмон кўради. Ундан ташқари ҳозир замон ўзи шундақа...

Франциска ёлвориб пичирлади:

— Сизнинг қўлингиздан ҳамма нарса келади, олина-сабли пани. Утинаман сиздан! Офицер жаноблари билан бир гаплашсангиз, қўйиб юборарди.

Стефания «бўлмайди» дегандай ишора қилди.

— Йўқ, ҳозир бу ҳақда лейтенант билан гаплашолмайман! Иннайкейин, мен ҳайронман, у сени урса-ю, сен...

— Урса нима! Ургани севгани-да...

— Ҳа, ҳали шундақами!— деди Стефания ва бу ишда қари граф ўйнаган ролнинг маъносини пайқаб, сўзини чўрт кесиб қўя қолди. Оқсочни номаълум ваъдалар билан ишонтириб, йўлакдан залга қайтиб кириб кетди.

* * *

...Хеля кўрпа ичида дир-дир титраб ётарди.

Ваҳм босган онаси ёнида ўтирар эди.

— Ё докторга одам юборайликми, а, жон болам?

— Йўқ, онажон, ўтиб кетади. Бир оз совқотдим, холос. Мени холи қўй...

* * *

— Ҳа-а, қўлимдан қочиб қутулиб бўпсан энди, хум-пар! Офицерларни қамаш керак, деган сенмисан? Ҳали сенинг итлик кунингни қисқартиш қўлимиздан келади... Қани, саволларимга жавоб бер, йўқса...— Шмультке тўп-

пончанинг оғзи билан столга бир урди. — Отинг, фамилиянг?

— Мечислав Пшигодский.

* * *

Катта залда мазуркага рақс этмоқда эдилар. Панлар пошналарини полга уриб шўх ўйнар, аёллар майин-майин сирғанишарди.

— Сизга мафтун бўлдим, графиня!

Людвига жилмаярди. У Варнерининг елкаси оша болохона айвонига қаради, у ерда мағрур ва оғир Эдвард турар эди. Лейтенант бўлса, Людвиг менга жилмаяпти, деб ўйларди...

Вино ичавериб бошидан айрилган Владислав:

— Яшасин денгиздан денгизгача чўзилган буюк Польша! Яшасин буюк поляк дворянлиги! Душманларимизга ўлим!— деб қичқирар, залдагилар оркестр овозини бир зумгина босиб, унга:

— Виват¹,— деб жавоб қиларди.

Тўртинчи боб

— Татэ, қара қуёш меҳмон бўлиб келди!— Мойше ифлос полга тушиб турган олтин нурларни митти қўллари билан тутлади.— Татэ! Сенга озгина қуёш опкелиб бераман... Қочиб кетяпти, унамаяпти...

Мойше кўзларини қисди. Унинг юзига бир нур келиб тушди. У билади: ҳозир қуёш ухлагани кетади, кейин ҳамма ёқ қоп-қоронғи бўлиб қолади. Ҳозир бобоси билан татэси болгаларини тез-тез тақиллатиб ура бошлашади. Кун ботаётганда ҳамиша шундай қилишади, чунки чироқ ёққани керосинлари йўқ. Улар эса этик тикишлари керак. Эртага белига каттакон пичоқ таққан, жуда жаҳлдор амаки келиб бобосига ўшқира бошлайди. Мойше у амакининг бобосига нималар гапирганлигини билмайди, бобоси эса билади, у ҳам Мойше тушунмайдиган аллақандай нарсаларни гапиради. Бобоси ҳамма нарсани билади. Мойше нимаики сўраса, у ҳамма вақт айгиб беради... Ана бувиси темир ўчоққа тараша ёқяпти. Ҳадемай овқат еймиз. Мойше қачонлари қорни очганлигини эслайди. Кўпдан бери ширинроқ овқат егани йўқ. Ҳамма вақт ейдиган овқатлари сувда пиширилган ловия.

¹ Виват — яшасин. (Тарж).

Бу овқатни пиширавериш қачон бувисининг жонига те- гаркин? Эҳтимол, Сарра аммаси олмами, конфетми олиб келар? Мойше конфетни ҳам яхши кўради. Сарра амма- сини ҳам. Сарра аммаси меҳрибон, яхши. Сарра амма- си тикишдан қўли бўшаган вақтларда ҳамиша Мойшени ўйнатиб ўтирарди. Мойше кўпгина аммалар алланима- лар тикаётган уйни кўрган... Сарра аммасининг кўзлари катта-катта! Худди мўмдай қоп-қора. Мойше қараса ўзини ҳам кўради. Мойшенинг ҳам ўз бурчаги бор, унинг бурчаги стол тагида. Унинг бутун бойлиги: скамейкаси, чарм резгилари, отаси ҳадя қилган болғачаси, миҳ чўп- лари шу ерда. Мойше ҳам этик тикади, лекин у тиккан этиклар қўғирчоқнинг оёқларигагина тўғри келади.

Мойше столнинг тагида яйрайди. У бу ерда ҳеч кимга халақит бермайди, онаси ҳам оёқ остида ивирсима деб бақирмайди. Отаси билан бобоси уйнинг иккинчи бур- чагида ўтириб ишлашади, булар ўтирган бурчакнинг шипида туйнук бор. У ердан офтоб жуда кам тушади, тушганда ҳам лип этибгина ўтиб кетади. Мойше офтоб билан ўйнашгунча бўлмай, у дарров кетиб қолади.

Печка бор бурчак онаси билан бувисиники. Учинчи бурчакда каравот туради. Бувиси печка устида, Сарра аммаси сандиқ устида ётади. Бобоси чарм солинган яшик устида, онаси билан отаси каравотда ётишади. Мой- ше бўлса навбатма-навбат ҳаммаси билан ётади. Уйнинг бурчаги тўртта. Мойшенинг ҳам ёши тўртта. Отаси кеча бобосига айтган эди. Отаси айтган сўзларини эсда олиб қололмади. Эшик гижирлади. Ҳа-а-а! Сарра аммаси кел- япти-ку! Мойше суюнганидан ирғишлай кетди.

Мойше югуриб келиб Сарра аммасининг тиззасини қучоқлади. Мойшега ширинликлар опкелганми-йўқми, мана ҳозир билади... Мойше кечқурунлари қаерда ўти- риш яхшилигини билади, Сарра аммасининг тиззасида! Аммасининг сочлари узун, ўримлари йўғон. Соч ўрим- ларининг учи майингина, бурнига тегизиб қитиқлашга жуда боп-да.

Болғалар тез-тез тақирлай бошлади... Оқшом ҳаде- май қора дўпписи билан деразани ёпиб қўяди. Фақат темир ўчоқ остидаги хира ёруққина уйни ёритиб туради.

Онаси нон кесади. Отаси билан бобоси қўлларини ювадилар.

— Нега индамай ўтирибсан, Сарражон? — деб отаси сўради.

— Шпильман мени ишдан ҳайдаб юборди.

— Нима учун? — деб ҳаммаси бақриб юборди. Фақат Мойшегина жим қолди.

— Уни қонхўр деганим учун.

Мойше «қонхўр» деган сўзнинг нималигини билмаса ҳам, лекин қўрқинчли нарса бўлса керак, деб ўйлади.

— Ҳа, нима деб ўйлаб эдинг, шу сўзинг учун ойлигингни ошириб қўярмиди бўлмаса? — деб онаси зарда қилди. У Сарра амманн ёмон кўради.

— Сенга қолса индамаслигим керак экан-да, а Фира? Ойдан ойга иш ҳақимизни камайтириб борди, кунига ўн тўрт соатдан ишлатди. Узи бойиди, биздан эса ҳадеб юлиб қолди. Жонингни олгур газанда!

— Энди нима қиламиз-а? Сенинг ойлигингни уй ижараси учун келаси ойда Абрамахерга тўламоқчи бўлиб турган эдик, — деди бобоси ваҳм босиб.

— Бу билан Сарранинг неча пуллик иши бор? У ўз биллигича яшайди, думоғи осмонда... Бу киши олинасабли пани бўлишга сал қолганлар! Хўжайинга қаттиқ гапиришдан тоймайди, эртага ейишга овқати йўқлигини билмайди. Ёки акам билан отам боқиб олади деб умид қиласанми? — Мойшенинг онаси ана шунақа деб бақира берди.

Мойше онасига қўрқиб қараб турди. Онаси ориқ, кирғий бурун. Онаси касал, ҳамиша заҳар сочиб юради.

— Жанжал қилма, Фира. Агар уйда бирон бахтсизлик юз берган бўлса, минг жанжал қилганинг билан кзмаймайди.

Бу сўзларни бобоси айтди. У Сарра аммаси билан Мойшени яхши кўради. Бобоси қариб қолган. Соқоллари узун, оппоқ. Қошлари хўмрайган, кўзлари эса меҳрибон. У ҳамма вақт эгилиб ўтиради, шунинг учун елкаси букчайиб қолган.

Биров эшикни тақиллатди. Ана эшик очилди. Мойше керилиб кириб келаётган Абрамахер амакини кўрди. Бошқалар ҳам унга қараб жим турди.

Охири бобоси гапирди:

— Оқшомлари хайрли бўлсин, Абрамахер жаноблари! Марҳамат, ўтирсинлар. Фира, шамни ёқ.

Мойше бобосидан: «Ийи, бугун шанбами?» деб сўрагиси келди-ю, лекин керик амакидан қўрқди.

— Мен билгани келдим. Михельсон, ижара ҳақини

тўлашни ўйлайсизларми ё бошқача чора кўрайми? — деб сўради керик амаки.

— Энди пича шошмай турсинлар, Абрамахер жаноблари. Албатта тўлаймиз! Фақат ҳозир пулимиз йўқ, холос. Ақалли бир маркамиз ҳам йўқ! Ўзингизга маълум, ҳозирги кунда камбағал одамнинг тирикчилиги қийин бўлиб қолди. Топганинг овқатдан ошмайди. Биз, Сарра ойлик олар, деб ўйлаган эдик, лекин Шпильман жаноблари уни ҳайдаб юборипти... — деб бобоси секингина жавоб қилди.

Керик амаки Сарра аммага қараб қўйди. У девор устида биқиниб, чумчуқларни пойлаб ўтирган семиз мушукка ўхшайди. Айёр мушук! Ўзи ухлаганга ўхшаса ҳам кўзи ҳамма нарсани кўриб туради. Биронта чумчуқ деворга қўнди дегунча таппа босади!.. Бу амакининг мўйловлари ҳам ўша мушукникига ўхшар экан.

— Бу билан менинг ишим йўқ. Мен сендан, ижара ҳақини қачон тўлайсиз, деб сўраяпман.

У шапкасини кийди. Оҳ, тезроқ чиқиб кетсайди!

— Агар эртага ўтган тўрт ойнинг ҳаммаси учун олтиш марка тўламасангиз, индинга ўзингизни кўчада кўрасиз.

— Қандай қилиб кўчада кўрамиз? Ахир қиш кириб қолди-ку! Худодан қўрқсинлар! Сиз ҳам яҳудийсиз-ку ахир! — деб бувиси йиғлади.

— Мен даставвал — уйнинг хўжайиниман. Худо учун ва гадей яҳудийлар учун ҳар ой сизларнинг менга бўлган қарзингиздан кўра кўпроқ хайр қилиб тураман. Агар яҳудий яҳудийга ижара ҳақи тўламаслиги керак, деб ўйласангиз, жуда катта хато қилган бўласиз, — деди амаки.

— Шу ҳам уй бўлиптими? Гўр-ку! — деб отаси шу қадар бақариб юбордики, Мойшенинг капалаги учиб кетди.

— Ҳа-ҳа! Ҳали гўр денг? Бўлмаса ўн беш маркага қасрда тургингиз бормиди?.. Бўлди, гап битди. Эртага пул тайёр бўлсин! Иннайкейин, ўзларингизга бошқа жой изланглар. Мен шарм-ҳаёси йўқ одамларни уйимда сақлай деб ўлиб турганим йўқ, — деди-да, эшикка қараб ўгирилди.

Мойшенинг онаси унинг орқасидан югурди.

— Шошманг, Абрамахер жаноблари! Эримнинг сўзига аччиғингиз келмасин. Биз ўқимаган, билимсиз одамлармиз, эҳтимол, тузукроқ қилиб гапиришни билмасмиз. Кечиринг бизни, Абрамахер жаноблари! Албатта

тўлаймиз!.. Қарзимизнинг бир қисми учун биронта ишингиз бўлса қилиб берсак, қандай бўларкин? Масалан кирчи ёллаб турасиз-ку? Мен жон-дилим билан кирларингизни ювиб берардим... Ё бўлмаса Абрамахер хоним учунми, қизлари учунми, ишқилиб тикиладиган бирон ишлари чиқиб қолар? Сарра қилиб берарди,— деб керик амакига ёлворди онаси.

Амаки Саррага яна бир қур қараб олгач:

— Хўп бўлмаса, яна бир неча кун кутаман,— деди-ю, кейин Сарра аммани бармоғи билан кўрсатди.— Хайр, эртага конторамга келсин, ажаб эмас, унга лойиқ иш топилиб қолса... Лекин пулни ҳар нима қилиб бўлса ҳам топиб қўйинглар...— деб керик амаки чиқиб кетди.

Мойше унинг орқасидан тилини чиқариб бир эрмак қилгиси келди-ю, лекин эрталаб мушукнинг думига миҳ қутисини боғлаб қўйганда онаси тутиб олиб, қулоғидан чўзгани эсига тушди-да, онам кўриб қолиб тағин қулоғимдан чўзиб юрмасин, деб тилини чиқармади.

* * *

Сигизмунд Раевский кичкинагина ҳужрасига фақат ярим кечадагина қайтиб келарди. Ядвига уни ваҳима билан кузатиб юрди. Кечаси эрини қучоқлаб, пичирлади:

— Сени жуда кам кўряпман... Тағин ўша вақтдагидай қиялсан, Зигмунд! Юрагимда тинчлик йўқ — сенинг ғамингни еб кўрқаман! Асли пешонам шўр, экан-да... Келган вақтингда бахтимга ишонмаган эдим. Ахир тушунсанг-чи, Зигмунд, неча-неча йиллар сенсиз ўтди! Ёлғиз қолдим...

Сигизмунд йўғон қўлини жимгина унинг елкасига ташлади. Бу нарса Ядвига учун ҳар қандай ширин сўздан ҳам қимматли эди. Бурунлари ҳам эри шундай сўзларни айтишни билмас эди. Лекин унинг нақадар оташин, нақадар ширин сева олишлигини Ядвига биларди, Варшавада бўлган яширин мажлисда биринчи марта учрашганлари Ядвиганинг хотирасида гавдаланди. Сигизмунднинг ўша вақтдаёқ, ўртоқ Хмурий, деган партиз лақаби бор эди. Ядвига бу мажлисдан Польша социал-демократик ишчилар партиясининг аъзоси бўлиб кетган эди. Водопроводда слесарлик қилувчи узун бўйли бир киши бу янги ўртоқни то уйигача кузатиб қўйган эди; у комитет аъзоси ўртоқ Хмурий эди. Ана шу кечадан дўстликлари бошланди, сўнгра эса севги-муҳаббат...

— Сигмунд, сизлардан ажралиб қолишни ўйласам юрагим орқамга тортиб кетади. «Сизлардан» деяпман, негаки ўғлинг ҳам сенинг соянг бўлиб қолди. У сендан сира кўз узмайди... Биламан, бундан бошқача ҳам бўлиши мумкин эмас. Лекин, тушунасанми, бу нарсалар менинг қалбимга қанчалик таъсир қилади? Қаердаки бўлмайин, нимаики қилмайин — хаёлим сизларда! Мен шу қадар қийналдим, шу қадар азоб-уқубатлар тордимки, энди бу айрилиққа чидаш беролмайман.

Сигизмунд уни тўхтатмоқчи бўлгандек, елкасини чапгаллаб қисди.

— Ундай қилмагин-да, Ядзя! Барини тушунаман. Дарднинг нималигини мен ҳам биламан. Онада бу, албатта, кучли бўлади. Айрилиқ ёмон нарса. Ахир қандай чора бор бошқа? Сен ҳам партиядо бўлгансан-ку. Узинг яхши биласан, модомики кураш бошланган экан, ҳаммамизнинг мақсадимиз битта бўлиши — ҳеч нимани, ҳатто азиз жонни аямасдан душманини тор-мор келтириш бўлиши керак.— У кўкрагига хотинининг боши ва кўз ёшлари ивитган бети қўйилганини сезди. Ядвига паршон, ожиз бир ҳолда эрининг сўзларини тингларди.

— Мен сени, партиядан ажралиб қолдинг, деб қораламоқчи эмасман. Бундай ҳодисалар бўлади, кучсиз-заиф одамлар кураш оғирлигига чидай олмайдилар. Бу йиллар ичида ҳамма ҳам партия байроғини қўлда тутиб қололгани йўқ. Баъзилар партиядан узоқлашиб, бутун фикри-зикри билан оиласининг ғамини ейишга киришиб кетди. Ундайлар учун оиласининг ҳалокати — ўз ҳалокати деган гап. Аммо бутун ҳаётни шу кулбада ўтказиш мумкинми? Узинг ўйлаб кўр, Ядзя. Бизга қайтиб келасан, азизим, ана унда яна бахт-саодат топасан. . Бизнинг бошимизга нима тушса, тушсин, ҳаммиша сенда фақат инсониятгагина маълум бўлган энг чиройли, энг олижаноб ҳаёт мақсади қолади.

Ядвиганинг лаблари секингина эрининг юраги уриб турган жойга тегди. Буюк инсон назокатига фарқ бўлган Сигизмунд хотинини ўзига тортди...

Уйнинг иккинчи томонида ўғли оғир-оғир нафас олиб ётар, қаттиқ уйқуда қўлларини ёзиб юбориб туш кўрар эди. Тушида отаси билан баланд бир қўрғонда туришган эмиш. Атрофи учи-кети кўринмайдиган дашти-биёбон эмиш, тун... Шарқ томондан равшан шафақ кўриниб турар, гўё бепоён саҳро ёнаётгандай бўлар эмиш. Шамол

бошланаётган бўроннинг даҳшатли гулдуросини келтирар, кўз илғаган олисларда одамлар тўлқини силжиб борар эмиш. Ёруғ нур тушиб турган байроқлар алаңгадан ҳам равшанроқ ловиллар, пўлат товланар эмиш. Ер от туёқлари остида титрармиш. Буларнинг устида қудратли ашула янграр, дунёни тўлдирар эмиш. «Ўғлим, бизникилар келишяпти. Юр, пешвоз чиқайлик»,— деб отаси уни қўлидан ушлар эмиш.

Раевскийлар жуда эрта туришди. Якшанба эди. Бугун водокачка машинистининг уйида революцион ишчилар йиғилишади; машинистнинг уйи станциядан ярим километр келадиган дарё бўйидаги жарликда эди. Раевский бир вақтлар золимларга қарши биргаликда курашган одамларда сақланиб қоладиган биродарлик алоқалари туфайли буларни мана шу ўтган кунлар ва кечалар ичида ҳар ёқдан излаб юриб топган эди. Курашлардан вақтинча четлашиб кетган эски яширин ияқилобчиларни ҳам қидириб топди. У қаергаки оёқ босмасин, ҳар ерда орқасидан тўрт кўз бўлиб юрган ўғли борлигини сезиб турарди. Мана ҳозир, ишчилар машинистнинг кенггина уйига тўпланганларида ҳам Раймонд депога бурилиб кетадиган баланд муюлишдаги стрелкачининг бўш будкасида ўтирипти. Бу ердан унга ҳамма ёқ кўриниб туради. Пастда — дарё бўйида водокачка. Будканинг ўнг томонидаги ойнадан баланд кўтарилган темир йўл билан шимолга қараб чўзилган пўлат рельслар кўриниб туради. Чап ёқдаги ойнакдан поездлар келиб кирадиган излар, депо ва унинг орқасидан вокзал кўзга чалинади.

Машинист Ковалло кўприкни тузатаётган киши бўлиб, шу атрофда ивирсиб юрарди. Дарё бўйидаги сўқмоқдан тўртинчи одам ўтиб кетгандан сўнг, у болтасини қўлтигига қисиб, будка томон кетди.

Раймондга қуруққина қилиб:

— Кўзингни катта оч энди, бола,— деди у.— Энди келадиган ҳеч ким қолмади. Агар битта-яримта одам тўғрига ўтса, майли, қўйиб юборавер. Башарти пастга қараб тушгудай бўлса, дарров шапкангни силжит. Қизимни чиқараман, менга келиб айтади,

У ҳам пастга тушиб кетди.

* * *

Ковалло уйга кириб кела туриб қизига:

— Олеся, бор, майда-чуйда ишларга қара. Лекиң

мен айтган нарса эсингдан чиқмасин,— деди.— Ҳамма тўпланди шекилли? Энди гапни бошласак ҳам бўлар.— Ковалло ўтирганларга савол назари ташлаб чиқди. У оқариб кетган дағал соқоли ва калта қилиб тарашланган сочлари билан кипритиконга ўхшарди. Коваллонинг ақлли кул ранг кўзлари Раевскийга келиб тўхтади, кейин у стол ёнига ўтира туриб:— Демак, сўз сенга берилади, Зигмунд. Бошлайвер, қулогимиз сенда,— деди.

Кейин бошқаларга қараб:

— Айтмоқчи, танишмисизлар? — деб сўради.— Биз ку эски ошнаимиз. Ўзларинг биласизлар, уни бу ерга тиниб қолган сувни чайқатгани юборишган. Нафсамбирга, биз халқдан жуда орқада қолиб кетдик. Шаҳарда гулгула бўляпти, биз ҳам буни ўйлаб кўрайлик-да.

Григорий Ковалло украинча сўзларди.

— Ўртоқлар! — дея Раевский сўз бошлади.— Маҳаллий революцион комитет менга сизлар билан баъзи масалаларни муҳокама қилишни топширган эди.

Уйнинг бир бурчагига жўнгина жойлашиб олган ориққина Воробейко соддадиллик билан:

— У комитетда кимлар бор ўзи? — деб сўради. У ўтирганлар орасида энг ёши эди. Раевский унга қараб бир кулимсираб қўйди.

— Қўнглингиз тўқ бўлаверсин, ишончли одамлар..

Воробейко изза бўлиб қолди.

Раевский сўзини давом эттирди.

— Бизда ҳозир партия ташкилоти бор. Лекин ҳали озмиз — фақат ўттиз етти кишигина. Аммо булар синалган кишилар. Шаҳарда ўзгариш бўлаётганга ўхшайди. Немислар кетишяпти, панлар эса ҳокимиятни қўлларига олишяпти. Ана шу қўлларга урайлик десак, ҳозир бизда ҳеч нима йўқ. Демак, ҳаракат қилиш, темирйўлчиларни, қанд заводи ишчиларини оёққа тургазиш керак! Агар бу гўнқарғалар маҳкам ўрнашиб олишса, сўнгра уларни қувиш анча қийин бўлиб қолади.

Раевскийнинг рўпарасида ўтирган Данило Чобот оғиргина қимирлади, шунда тагидаги эски табуретка зорлангандай ғижирлаб кетди; бу бичилиши тузук бўлмаса ҳам, лекин тикилиши пишиққина, паровозининг овқати, яъни, тошкўмир сингари қоп-қора одам эди.

— Масала ойдин... Хўш, панларни нима билан урамиз? Халқни қўзғотишимиз-ку турган гап-а! Қуrol йўқ-

да! Ёлғиз мушт билан мурод ҳосил бўлмас,— деб йўғон овоз билан гудунглади у.

Ҳамма ялт этиб унинг катта муштира қаради.

— Агар иш қуролга қараб қолган бўлса, узоққа бориб юрмаймиз — еттинчи йўлнинг охирида муҳрланган бир вагон турипти. Унинг ичида милтиқлар солинган яшиқлар бор. Юклаётганларида ўзим кўрганман,— деди Воробейко жонланиб.— Ўқ бўлса, станция ёнидаги тўл омборида тўлиб ётипти — ит емайди! Агар иш шундай бўлса, бугун кечасиёқ вагонни шу ерга — водокачанинг олдига келтириб, яроғларни бир зумда туширамиз-у, запас камерага киритиб қўямиз. Водокачка хилват жой, бу ерда ҳеч ким сезмайди... Фақат оғзимизни очиб қолмасак бўлгани.

* * *

Раймонд будка томонга келаётган йигитга қараб қолди. Йигит тепаликдан тўғри шу ёққа қараб келмоқда, шамол эса ашуласидан парчалар учириб келтирмоқда эди:

Мангу сен меникисан, э севгилим,
Ажратур иккимизни ёлғиз ўлим!

Ҳаво совуқ бўлса ҳам, лекин гуппи нимчасининг олди очиқ эди. Афтидан, кайфи чоғ бўлса керак. Малла шапкаси бошининг орқасига суриб қўйилган, етилган жавдар рангли қўнғироқ сочи эса шамолга эрмак бўлган. У қўлларини чўнтагига солиб, ашулани ванг қўйган ҳолда келар эди.

Раймонд таниди. У қанд заводининг қозон бўлимида ўтёқар бўлиб ишловчи Андрей Птаха эди.

Энди Раймондни Птаханинг қайси томонга бориши ташвишга сола бошлади. Агар қишлоққа борадиган бўлса, чорраҳадан ўтиб, ўнг томонга қараб кетади. Ана чорраҳага келди... Йўқ, шу ёққа бурилди! Демак, водокачкага борар экан! Бу ёқдан фақат водокачкага борилади. Раймонд будкадан чиқди.

— Ҳой, Андрюша!

Птаха ўгирилди-ю, Раймонднинг қаердан пайдо бўлганига ажабланиб, у томонга юра бошлади.

— Йўл бўлсин, Андрей?

— Григорий Михайловичникига. Уйини кўрдингми, ҳу-у ана — пастда.

— Нима ишинг бор?

— Ишим? Ҳм... Бир ишим бор-да. Мен сенга айтсам, одамни ўзига иситиб оладиган бир қушчаси бор... Шунанга, ҳар якшанба куни келиб, ўша қушчанинг нағмасини эшитиб кетаман. Яхши сайрайди қурғур! — деб Птаха айёрлик билан кулимсаб жавоб қилди-да, Раймонднинг қўлини қаттиқ қисиб: — Ҳа ўзинг нима қилиб юрибсан бу ерда? — деб сўради.

— Менми? Шундай... Тасодифан шу ердан чиқиб қолдим. Бир умр бу ерларга келмаган эдим... бир кўрай дедим-да,— деди Раймонд дудмол қилиб.

Птаха кулимсашдан тўхтади. Кул ранг дадил кўзлари Раймондни ишончсизлик билан кузатди. Шапкасини шилт этиб қошигача бостириб олди.

— Бир кўрай дебсан-да? Мен бундай хўрозчаларни кўп кўрганман! — деди у, сўнг жаҳл билан қош-қовоғини жийриб, илова қилди: — Бошқа ерни танласанг тузукроқ бўларди. Бу ерни илгарироқ кўрганлар бор, тушундингми?

— Ҳеч тушунганим йўқ!

— Ундай бўлса, чигал муштлашсиз ечилмас экан!

— Муштлашсиз? Нима учун? Афтидан, бугун ичиб олганга ўхшайсан...

Лекин Птаха муштлашиш нияти билан қўлини чўнтагидан чиқарди.

— Хўш, ўзинг-чи, нима жиннилик қиляпсан? Ҳали, ҳокимият бизники, нима қилсам қилавераман, деб ўйлайсанми? Туфлаб ташлайман мен бунинг ҳаммасига! Қулоқларингнинг тагида шовла қайната бошлаганимдан кейин кўрасан хохолларга осилишнинг оқибатини. Чиқарган буйруқларинг ҳам ёрдам беролмайди сенга! — деб дўқ қилди Андрий.

Андрийнинг қилиғи жонига тега бошлаган Раймонд:

— Э-э, қўйсанг-чи, Андрий! Ҳокимият деганинг нимаси? Қандай буйруқни айтяпсан? Жуда муштлашгинг келган бўлса, бошқа одам топ,— деб жавоб қилди.

— Ҳа, қалтироқ босдимми? Мушук кимнинг гўштини еганини билади! Сиз полякваччалар ҳаммангиз бир: ташингиз ялтироқ, ичингиз қалтироқ! Хохолларни эшак қилиб минишга ўрганиб қолгансизлар.

Раймонд у томонга бир қадам босди. Ўзини зўрға тутиб, секин гапирди:

— Маст бўлмаганингда шу сўзларинг учун қовурганни синдирардим... Худди қопағон итдай ириллай-

сан-а! Мен сени туппа-тузук йигит деб юрардим... Нима сабадан бутун поляк халқини ҳақорат қиласан? Менинг устим қанақасига ялтироқ? Кимни эшак қилиб минибман? Вой тўнгаг-эй!

Пастдан бир қиз қўнғироқдек товуш билан:

— Андри-ий! — деб чақириб қолмаганда, ким билсин, бу машмаша нима билан тугар эдийкин.

Иккови ҳам ялт этиб қаради. Пастдаги уй олдида, сув камерасининг цементланган майдончасида Олеся турар эди. Птаха бир неча секунд иккиланиб турди. Сўнгра шапкасини тагин орқасига суриб қўйиб, пастга туша бошлади. Бир неча одим нари боргандан сўнгра тўхтади-да, Раймондга эмас, аллақасёққа қараб:

— Ҳар нима бўлса ҳам, томошангни бошқа ерда қил. Йўқса, ўзимизнинг одам бўлсанг ҳам, жиғингни эзиб қўяман, тушундингми?— деди.

Олеся Андрийнинг келишини сабрсизлик билан кутар эди. Қуруқ ва аччиқ дайди шамол ҳатто жарга ҳам кириб келар, Олеся шамолнинг одобсиз қўлларидан юбкасини қутқазиб учун у билан курашишга мажбур бўларди.

Иссиқ тўр қўйлак Олесянинг кўкрак ва елкаларига ёпишиб турар эди. У ўн олти ёшга тўлиб, ўн еттига қадам қўйганди. Кўзлари қора, ўзи қора мағиз, қувноқ ва гайратли қиз эди. Ундаги қиз уятчанлиги билан шўхчанлик ҳар бир ҳаракатида акс этиб турар, бу зиддият ҳаммани ўзига жалб этарди.

Тоғ кийиги каби келишган қоматли Олеся ўзининг жозибадорлигини биларди. Унда уйғонган аёллик балоғати ғоят гўзал ҳаракат ва ажойиб ноз-карашмалар қилишга ундар, у ҳам ўзи билмагани ҳолда бошқаларга ёқиб истаги билан ғамзалар қилар эди.

Олеся саломлашишга ҳам қўймасдан:

— У билан нима тўғрисида гаплашдинг? — деди Андрийга тикилиб.

— Шундай... Қариндош-уруғлар тўғрисида... Унинг отаси билан менинг бувим офтобда қатиқ ялашган қариндош... Ҳа, ўзинг-чи, у билан ажий-ажий ўйнашяпсанми? Совуқда ўйнагунча уйга опкирсанг бўлмайдимми? Мен уни бир қизитиб қўяй деб турувдим-у, сен...

Андрий бирдан тўхтаб қолди. Қизнинг кўзлари шу қадар совуқ боқар эдики, у ўзини йўқотиб қўйди.

— Хўш, тағни?

Бу саволдан Птаха ошкора бир таҳдид ўқиди. Пичоқ суякка бориб етди. Лекин Андрей гина қилишни истамади, чунки у бу ерга гинахонлик қилгани келган эмасди. Шундай бўлса ҳам Раймондга учраб қолиши, бунинг устига Олесянинг илтифотсиз, ҳатто аччиқ билан тергашу бутун кайфини бузиб юборди.

— Тагин нима? — Олеся пошнасини тақ этказиб бетонга урди.

— Тагин унга: йўқол, волидангникига бор дедим, тушундингми?

Андрей ишнинг пачава бўлганлигини сезиб чопонини тескари кийиб олди. Шамол келиб, бехос турган Олесяга урилди. Олесянинг жаҳли чиқди, ҳилпиллаб учаётган юбкасини бир урди. Андрей камтарлик билан кўзларини қуйи туширди.

— Вой эшшак! Вой эшшак! Энди нима деб ўйлайди у? — дея пичирлади қиз.

Андрей унинг ёшланган кўзларини кўриб хафа бўлди.

— Ҳай, мен эшшак бўлсам бўла қолай, ўзинг нимага йиғлайсан? Мен-ку сенга ҳеч нима...

— Менга айтяпсанми нимага йиғлайсан деб? Оббо, энди ҳар қандай бола олдида ҳам йиғлашим қолган экан-да! Шамол кўзимни ачиштиряпти-ю, у... Бу киши ҳам ухажор эмишлар! Мишигини эплаёлмайди-ю, тагин... Ҳай, менга қара, бу ерда нима бор сенга, пишириб қўйганми? Неча бор сени кўришга кўзим йўқ, деб айтдим-ку, ахир!

— Бу гапингни эшитувдим шекилли.

— Йўқол кўзимдан, турқинг қурсин.

Олеся тескари қараб олди. Андрей қандай қилиб ярашишни билмасди. У Раймонднинг бу ерга қиз билан кўришгали келмаганлигини фаҳмлади. Йўқса Олеся ўзини бошқача тутган бўлар эди.

Андрей қайғуриб:

— Бунинг аламига бир чекиб ташласакми!— деди-да, махорка олиш учун қўлини чўнтагига солди. Шунда бармоқлари тахланган бир қоғозга уринди. Қоғозни олди, очиб яна бир марта ўқиди: «Волиндаги Поляк давлати қуролли кучлари қўмондонининг буйруғи...»

— Олеся, биласанми, манави нарсани отанг ўқиганмикин? Шу топда ўзи нима қиляпти? Мени кўриб жуда феълинг бузилиб кетди, бўлмаса отангнинг олдига кира қолсаммикин?

— Бўлмайди — меҳмонлар бор. Бу ёққа бер! — Олеся унинг қўлидаги варақни олди.

Буйруқ поляк ва рус тилларида босилган эди.

Олеся варақага тезгина кўз югуртириб чиққач, Андрийга қараб:

— Орқамдан борма, мен дарров келаман...— деди, уй томонга югуриб кетди.

Андрийнинг ичига чироқ ёқилгандай бўлди. Афғандан, иш ўнгланиб борарди. У шамолга орқасини ўғирч олиб, суюнганидан махоркасини каттакон қилиб ўрай бошлади.

Уйдагилар диққат билан қулоқ солиб ўтиришар, Раевский эса секин-секин, дона-дона қилиб ўқир эди.

Биринчи параграф. Поляк халқининг иродаси билан ўлкадаги бутун ҳокимият бугундан эътиборан легионерлар штабига ўтади.

Дело босқончиси қора қош, барно Остап Шчабель газаб билан қичқириб юборди.

— Кўрдингларми? Украинага суқилиб келиб, мана энди поляк халқи номидан қўмондонлик қилаётир!

— Қизиқ, улардан бир сўраш керак эди: бу нарсаларни поляк халқидан қачон сўрашган экан? — дея сарякоматли Метельский ўрнидан сакраб туриб кетди; кўзларида газаб чақнади.

Иккинчи параграф. Шаҳарда қамал ҳолати эълон қиламан. Соат еттидан кейин кўчаларда юриш ўлим таҳликаси остида тақиқ этилади.

Учинчи параграф. Менинг рухсатимсиз ҳар қандай мажлислаб, йиғилишлар, ўтиришлар ўтказиш тақиқ этилади. Қўмондонликка ва янги барпо этилган ҳокимиятга қарши агитация юргизувчиларни тутилган жойида отишга буюраман.

— Уҳў!

— Бўрининг оғзи қонлиги дарров кўриниб қолди-ю!

— «Поляк халқининг ҳокимияти» чакки эмас!

— Ҳолбуки ўзлари поляк халқидан ўлгудай кўрқашади.

Тўртинчи параграф. Огоҳлаштириб ўтаман, кимда-ким поляк давлати граждaнларининг хусусий мулкларини ёки анжомларини зўрлаб йўли билан босиб олгудай бўлса, унинг бу иши ўғирлик деб ҳисобланади ва ўзи бандит сифатида жазога тортилади.

— Ҳа-ҳа! Ана шундан бошласа яхши бўларди!
— Уларнинг буйруғидан халқ ҳиди эмас, помешчик хипчини анқиб турибди,— деб Чобот гувиллади.

— Халқ исён кўтармасин деб, ҳозирча ер тўғрисида дам уришмапти. Вақт бор, қиш-да...— деди Воробейко.
Шчабель у томонга ўгирилиб:

— Хўш, сенингча мулк нима бўлмасам? — деди.

— Давомини ўқийман:

Бешинчи параграф. Янги тузилаётган қисмларга, поляклардан кўнгиллилар олишни эълон қиламан. Ҳар бир кўнгилли тўла таъмин этилади, ҳарбий кийим-кечак ва эллик марка ойлик олади.

— Қани, у ёғида нималар бор экан тагин? — деб сўради Ковалло сабрсизлик билан.

— У ёғидами?

Кўмондонлик большевикларни Польша давлатининг энг хавфли душмани деб билиб, уларга қарши омонсиз кураш олиб боради. Буюраман: большевиклар партиясига мансублиги ошқор этилганлар дарҳол ҳарбий-дала судига берилсин ва ишлари йигирма тўрт соат ичида кўрилсин.

— Буниси бизга тааллуқли экан.

— Уларнинг даврида ёруғ дунёдан ажраб қолишинг ҳеч гап эмас!

Чобот бешала панжасини ғазаб билан қуюқ сочлари ичига тикди-да:

— Ким экан у илдам? — деб сўради:

Раевский имзога қаради.

— Полковник Могельницкий.

Уйга бир минутлик сукунат тушди. Раевский буйруқни столга қўйди.

— Энди бутун масала ойдин бўлгандир, ўртоқлар?

Чобот деразага қараб турган ҳолда қовоғини солиб пишилларди.

Раевский ўтирганларга бирма-бир кўз ташлаб чиқди: уларнинг кўзларида на қўрқув бориди ва на саросима.

«Яхши одамлар тўпланган».

Ишчиларнинг чеҳралари жиддий. Қош-қовоқлари бир оз солинган. Шчабель ёшига ёт бир салобатда, Воробейко қандайдир ғамгин хаёлотда. Шчабель билан Воробейко Ковалло, Чобот ва доктор Метельскийлар революцион комитет аъзолари эканлигини билмасди. Уларнинг назарида фақат Раевскийгина революцион комитет вакили эди.

Раевский уй эгасининг олдига келди.

— Шаҳарга одам юбориш керак, нима гаплар борлигини билиб келишсин. Раймонд қизинг билан бориб келсин.

— Жуда соз, ҳозир айтаман.

— Энди нима қилишимиз кераклиги тўғрисида гаплашамиз,— деди Раевский.

* * *

Олеся Птаханинг олдига югуриб келди.

— Юр шаҳарга, хунук! У ерда нималар бўлаётганлигини кўргач, ўйнаб келамиз.

Тепага чиқиб бораётганларида Олеся қатъий қилиб:

— Раевский билан ярашишинг керак, бўлмаса сен билан ҳеч қаёққа бормайман! Эси паст бўлмаганинда, у боланинг бу ерда нима қилиб юрганлигини айтиб берардим,— деди-да, югурганича будка томонга кетди.

— Юринг шаҳарга, Раймонд. Отам, шаҳарда нималар бўляптикин, кўриб келинглар, деди. Отангиз бизникида қолди, кутиб туради. Бу ерга Воробейко келади. — Андрий етиб келгунча, Олеся юраги дукиллаб, шу сўзларни илова қилди: — Птаха сизга беҳуда гапларни айтибди-да, лекин ўзи ёмон бола эмас. Сиз ундан хафа бўлманг! Юринг, кетдик!

Птаха гўё Раймонд билан ўзи орасида ҳеч нарса бўлмагандай бемалол гаплашиб борди. Вокзалда бир неча ўқ узилди. Паровоз ҳаяжон билан бўкирди-ю, негадир тагин дарров тиниб қолди. Ҳамма ёқ жимиди.

— Андрий, шаҳарга тушган эдингми? Нима гап у ерда? — деб Олеся ҳаяжон билан сўради.

— Ҳе-э, ким билади дейсан! Отлиқ аскарлар отрядини кўрдим. Шаҳар идорасининг олдига бир тўда милликли панлар турибди. Уларнинг ичидан фақат адвокатнинг ўғли Сладкевичнигина танидим. Шапкаларига оқ бургут қадаб олишипти... Аксарияти гимназистлар. Масхара!

Темир йўлда зог учмайди. Депо деразалари ёпиқ. Йўлнинг ҳувиллагани одамни еб қўйгудек ваҳимали. Станция устидан ўтган кўприкнинг чиқаверишига бир неча одим қолганда юк омборининг муюлишидан бир одам лип этиб чиқиб қолди. У австрия полициячиси эди. Чўчиб, ўзини олиб қочмоқчи бўлди-ю, лекин бу уч кишининг қиёфаси уни тинчлантирди. У нафаси бўғилган ва кўзлари жаланлаган ҳолда, қўли билан шимол томонни кўрсатиб, бузуқ поляк тилида уларга қичқирди:

— У ёқда қуролли одамларни кўрдингларми?

— Йўқ,— деди Раймонд,— учовнинг ичида поляк тилини биладигани фақат шу эди.

Полициячи водокачка томонга қараб чопган эди, Птаха бирдан уни чалиб юборди, савлатли полициячи гурсиллаб ерга йиқилди. Андрий ҳам шундай бир тезлик билан унинг устига миниб олди. Полициячи нечоғли уринмасин, йигитнинг қаттиқ чангалидан қутула олмади.

— Раймонд, ол тўппончасини! Тезроқ бўл!

Раймонд полициячи устига энгашди ва шошилган ҳам ҳаяжонланган бир аҳволда қинни очиб, тўппончани чиқариб олди. Птаха сапчиб полициячи устидан турди ва қинидан ханжарини ҳам суғуриб олди, кейин шу ханжар билан ўзини ҳимоя қилиб турди.

Раймонд тортиб олган маузер тўппончасини нима қилишини билмай қўлида айлантириб турарди.

Бу ҳодиса шу қадар тез бўлиб ўтдики, Олеся нима бўлганлигини пайқаб улгуролмай қолди. Полициячи ирғиб ўрнидан турди. Қўрқиш ва қутуриш натижасида унинг остки жағи дир-дир титрарди. Лекин Птаханинг дадил туриши қаршилиқ кўрсатишга йўл қўймади.

— Бўлди энди, жўнаб қол! Туёғингни шиқиллат! — Андрий шундай деди-ю, маънодор қилиб ханжари билан шимол ёқни кўрсатди. — Тушунмаяпсанми? Айтмоқчи сизларча қанақа эди, ҳа, махен драпис волидангникига!¹

Раймонд тўппончани чўнтагига солиб қўйди. Шундан кейин полициячи шоша-пиша кета бошлади, у дам-бадам орқасига қараб қўяр эди. Бир неча одим юргандан сўнг камарини ечиб, кераксиз тўппонча ва ханжар қинларини отиб ташлади. Андрий бориб қинларни олди. Ханжарни қинга солди-да, мамнунлик билан кулимсаб қайтиб келди.

— Бу фалокатни қаерга қўйсам экан-а?

— Нима бало, жинни бўлдингми? Ҳаммамизни отиб қўйса нима қилардинг? — деб Олеся унга ҳужум қилди.

— Ҳе, экилмаган теракка, келмаган лайлак уя солипти, дейсан-да! Тўппончани бошига урсинми у? Бари-бир ҳайити ўтди! Менга эса асқотиб қолади.

— Ханжарни нима қиласан кўтариб юриб? Ташлаб юбор, кетамиз!

— Ташлаб юбор эмиш-а! Бундан қулинг ўргилсин ик-

---

¹ Онанг ёнига шаталоқ отиб қол. (Тарж).

кита пичоқ чиқади. Мен уни мана бу ерга, зинапоянинг тагига беркитиб қўяман. Ҳеч ким кўрмайди.

Олеся билан Раймонд кўприкка келганларида, Андрий орқаларидан етиб олди.

— Менга қара, Андрий, тагин шунақа қиладиган бўлсанг биз билан юрма. Бизнинг муҳим ишимиз бор,— деди Раймонд, қуруққина қилиб.

— Ҳаҳ, мунча осилавердинлар менга? Ҳеч кимнинг гўрида тўнғиз қўпгани йўқ-ку! Қўп вақтдан бери тўппончани орзу қилиб юардим; қарасам, ғанимат қўлдан кетадиган... Полициячини хўпам қўрқитдим-а! Шу тобдā дейман, сираям орқасига қарамай тирақайлаб кетаётгандир! Хўп қизиқ бўлди-да! — Андрий шу қадар таъсирли қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордики, Раймонд билан Олеся ҳам кулимсирашдан ўзларини тутолмадилар.

Андрийнинг кайфи очилиб кетди. Кўприкда юриб бо-раётганда оёқлари ўйинда, оғзи куйда эди:

Ҳой, ўртоқжон, койима,
Қилпиллашингни қўйма!

Унинг миясига бирдан бу можарога яхши бир иш билан хотима бериш фикри келиб қолди.

— Менга қара, Раймонд, сенга тақдим қиламан шу тўппончани! Олавер! Менинг дўстлигимни билиб қўй! Ўзимга бошқа топиб оламан.

Олеся ялт этиб у томонга ўгирилди.

— Нима деяпсан, тагин битта-яримтасига ҳамла қилмоқчимисан? Биз билан юрма! Эшитяпсанми? Юрма биз билан!

— Йўғ-э! Мунча бугун кайфимга болта уравердинг? Мен чин юрагимдан, бу бўлса... Ҳеч нарса қилмайман дедим-ку, тагин нима? Менга бошқа топадиган жой қуриб кетиптими? Сенинг нима ишинг бор? Ма, Раймонд, қинни ҳам ол, тани соғлиқ учун тақиб юравер... Ҳе-е, бу аёллар ҳарбий ишга тушунармиди!

— Аёллар масаласида оғзингга қараброқ гапир!

Лекин Андрий унинг сўзини эшитмади. Раймондни белидан қучоқлаб олиб, уялинқираб кулимсирар экан:

— Утган ишга саловат, тушундингми? Қўявер, биронта бопроқ жойни топиб туриб, бундан битта-битта отиб оламиз. Бўптими? — деб пичирлади.

Раймонд жавоб ўрнида қўлини унинг елкасига қўйди.

Бу якшанба субҳида Могельницкий қасридагилар жуда эрта уйғондилар.

Поляк легионерларича кийинган қуролли одамлар отхоналарда от эгарлашмоқда. Ен ҳужраларда турадиган гала-говур хизматкорлар пиёда аскарларга сафар сигнали берилишини кутмоқда эдилар.

Шмультке билан Зонненбург эндигина нонушта қилиб бўлганларида хонага Юзеф кириб, майорга бир мактубча берди. Майор ўқиб чиққандан сўнг:

— Графиня Стефания бизни гоят шошилиш ва муҳим бир иш билан ўз хонасига таклиф этибди,— деди.

Улар бир-бирларига ҳайратомуз қараб олишгач, даров ўринларидан туришди-да, мундирларини тузатиб, чол орқасидан индамай чиқиб кетишди.

Иккинчи қаватда Юзеф Стефания бўлмасининг эшигини ланг очиб, имо билан немисларни киришга таклиф этди.

Лекин уларни графиня эмас, балки уларга номаълум форма кийган бир қанча қуролли офицер кутиб олди. Улардан биттаси немислар киргандан сўнг эшикни беркитди-да, қўлида тўппонча билан кирганлар орқасида турди.

Зонненбург қуруққина қилиб сўради:

— Хўш, бу қандай гап?

Шмультке беихтиёр қўлини камарига югуртирди. Лекин тўппончаси майор ҳужрасида қолган эди.

Хонанинг бурчагидаги чуқур креслоларда Баранкевич билан қари граф ўтирарди.

— Ўтиринглар, жаноблар, — деди офицерлардан бири бўзрайган юзини тиржайтириб.

Немислар боягидай туравердилар.

Баранкевич креслодан оғир туриб, уларнинг олдига келди. У таниш сифатида немисларга қўлини чўзди, лекин иккала офицер ҳам ақалли қимирлаб қўймади. Баранкевич қип-қизариб кетди.

— Ҳе... ум... ҳа! — деб сўз бошлади у. — Жаноблар, масала бундай: сизлар бизнинг юртимизни ташлаб кетаётган бўлганингиздан ҳамда бизни қўриқлашга ва тартиб сақлашга ортиқ қурбингиз етмаганлигидан, бу ишнинг ўзимиз қўлга олишга қарор бердик.

Зонненбург жаҳл билан кўзини олайтирди.

— «Ўзимиз» деганларингиз кимлар?

Баранкевич:

— Ўзимиз деганим — поляк легионининг штаби. Та-ништириш шарафига муяссарман!— деди-да, пўрдоқ гав-дасини поляк офицерларидан бири томонга ўгирди.— Легион бошлиғи полковник граф Могельницкий.

— Эдвард Могельницкийми? Француз қўшинининг полковниги-я?

— Қарийб шундай, обер-лейтенант жаноблари. Асли-ни суриштирсангиз, мен рус гвардиясининг полковниги-ман, лекин бутун уруш даврини Францияда рус ҳарбий вакиллигининг аъзоси вазифасида ўтказдим, Россияда большевиклар ўзгариши бўлгандан кейин француз ар-миясининг офицери бўлиб қолдим,— деб Эдвард совуқ бир назокат билан жавоб қилди.

— У ҳолда биз сизни қамашга мажбурмиз.

— Бир оз кеч қолдингиз, обер-лейтенант жанобла-ри. Бунга илова, сизларни бу ерга бутунлай бошқа мақ-сад билан чақирган эдик. Агар ҳозирги аҳволни тинчги-на муҳокама қилсак, ҳар икки томон учун ҳам яхши бў-лар эди,— деди Эдвард сўзини давом эттириб.— Биз шаҳарни ишғол қиляпмиз. Сизлардан бетарафлик талаб этамиз. Бизнинг ишларимизга аралашмаслик шарти би-лан, сизларнинг бу ердан жўнаб кетишларингизга хала-қит бермаймиз. Бутун қурол-аслаҳа ва ҳарбий анжом омборлари албатта бизга ўтади.— Шмульткенинг ба-шараси тиришди.— Ўзларингиз кўриб тургандирсизлар, бу қора халқ кўтараётган исён эмас, бироқ сизларнинг қисмларингиз чекинди дегунча қизиллар етиб келишади. Немис аскарлари кетиши биланоқ улар дарров бизга ҳу-жум қилишади. Шунинг учун ҳам биз сизларнинг кети-шингизни кутиб ўтирмасданоқ, округда тартиб ўрнатиш ва кучларимизни сафарбар қилиш иши билан шуғулла-на бошлашга мажбурмиз. Мен сизларга мурожаат қил-япман, майор жаноблари билан обер-лейтенант жаноб-лари. Икковларингиз ҳам дворян ва офицерларсиз. Ду-руст, сизлар билан биз бир-бирига душман лагерларда эдик. Лекин ҳозир сиз билан бизнинг умумий душман-миз бир, бу — революция. Агар биз билан кураш бошла-сангиз қизилларнинг нафига иш қилган бўласиз. Мен, албатта, бундай қиласиз деб ўйламайман!

Жимлик бир неча секунд чўзилди. Шмультке Зоннен-бургга савол назари билан қаради.

Зонненбург саросима ичида ғудурлаб:

— Тузук... Лекин бу масалага гарнизон бошлиғи полковник жаноблари қандай қараркинлар? — деди.

— Епископ Бенедикт ҳазратлари бу масалада полковник жаноблари билан аллақачон келишганлар, — деди кимдир унинг орқасидан секингина.

Немислар ўгирилиб қарашди. У ерда суҳбат маҳали секингина кириб олган Иероним ҳазратлари турар эди. У Зонненбургга муҳрланган конверт берди-да, немислар ўқиб чиққунча, одоб билан бурчакка ўтиб, қари графнинг ёнига келиб ўтирди.

— Қани, офицер жаноблари, нима жавоб қиласизлар? — деб сўради Эдвард.

Зонненбург бир оз хириллаб жавоб берди:

— Бизга фақат бўйсунिशгина қолади.

— Жуда мамнун бўлдим! Сиз, жаноблар, албатта, озодсиз. Шу бугундан бошлаб бизнинг уйимизда меҳмонсиз. Марҳамат айлаб, солдатларингизни огоҳлантириб қўйсангиз: улар ўзларини қандай тутиш кераклигини билиб олишса. Поручик Заремба, тўппончангизни беркитинг. Подпоручик Могельницкий, отрядга буйругимни етказинг, тайёрлансин. Офицер жаноблар, жой-жойингизга борингиз!

Ярим соатдан кейин кавалериядан ва учта пулемётли пиёда аскарлардан иборат кичиккина отряд шаҳарга қараб жўнади.

* * *

Кенг камера ола қоронғи эди. Йўғон панжарали икки нафар кичкина дераза қарийб ёруғ киргизмасди. Одам кўплигидан қимирлашга ҳам жой йўқ, ўн беш киши ўрнига ўттиз бир киши тиқилган эди. Тахта сўри одам гавдалари билан тўлган, ҳаво сассиқ, ҳамма ёқ ифлос.

Ерда ётган баҳодир қоматли деҳқон Пшигодскийга ўгирилди-да, савлатли соқолини панжаси билан тароқ сингари тараб туриб:

— Нима деб вақиллаяпсан? Ляхлар азалдан тумшугимизга туйиб келишади! Пан бизларни ҳайвон ўрнида кўришга ўрганиб қолган, шунинг учун ҳам бизни «хўкиз» деб атайди. Поляклар билан хохоллар ораси қиёматгача тузалмайди, — деди.

Пшигодский зарда қилиб туфлади.

— Одам ҳам шунақа тўмтоқ бўладими-я! Ҳамма ёғинг жойида-ю, лекин ақлинг оз... Ахир мисол учун меъ билан ўзингни ол, айиқ! Сен билан бизнинг қанақа ёвлашадиган жойимиз бор, қани ўзинг айт? Помешчик сенга ҳам, менга ҳам бўйинтуруқ уриб, кўк терга тушгунимизча ишлатади... Бундан чиқди, поляк билан полякнинг ўртасида фарқ бор экан. Ҳе қўйсанг-чи, полякларнинг ҳаммаси ҳам помешчик эмас-ку! Сенга ўхшаш иштонсизлари ҳам бор!

Деҳқон ишончсизлик билан қулоқ солиб ўтирар эди.

— Помешчик бўлсанг, сен ҳам пан Зайончковскийдан қолишмай қамчилардинг. Мана ҳозир ҳам: иштонсизсан, деб таъна қиляпсан, «аҳмоқ, қишлоқи, ҳўкиз», деяпсан, ўзинг эса ақли эмишсан. Ўзингнинг кериклигингни кўрсатяпсан-да...

Пшигодский ётган еридан туриб, сўрига ўтирди. Суҳбатдошига бир неча секунд тумшайиб қараб турди, кейин жилмайди.

— Ғалати одам экансан-да! Мен сенга яхшиликча гапирсам, сен хафа бўлиб ўтирибсан.

— Яхши гапинг ҳалиги аҳмоғу айиқми?

— Қўй энди, ота! Ҳадеб сўзимга осилаверма-ю, тагида нима маъно борлигига қара!

Сўрининг тагидан сочлари қирилган бир калла чиқди-да, тулки кўзлари билан Пшигодскийга қаради.

— Хўп ўжарсиз-да, пане Пшигодский! Бу буқани чопқир от қилмоқчи бўласиз! Хи-хи-хи! — тулки кўзли киши шундай деб сўри тагидан чиқди.

Деҳқон полякча айтилган бу сўзларни тушунди-ю, унга босиғи билан жавоб қилди:

— Сен итнинг бу ишга нима дахлинг бор?

Пшигодский ҳам кир босиб қорайган ёзги кийимли ва ғижим галстукли бу пирилдоқ одамга ғаши келиб хўмрайди.

— Менинг ҳамма ишга дахлим бор, чунки мен...

— ...ғирром ва айёрман! — деди унинг ўрнига камеранинг бурчагидан қўнғироқдек ёш овоз.

Ҳалиги тулки қилиқ одам:

— Ҳой итвачча, оғзингга қараб гапир, бўлмаса... — деди-ю, қўлини ўқталди.

Пшигодскийнинг ёнида ётган қонсиз, озғин юзли кекса ишчи бу машмашага аралашди:

— Муштинга ҳазир бўл, пан Дзёбек. Пшеничек тўғри айтди. Рост-да, камерадаги тўпориларнинг бор-бурдини шилиб олдинг.

Дзёбек:

— Мен-а? Шилиб олдимми? — деди-да, қўлини чўнтагига солди.

Камерадагилар аллақачон уйғонган бўлишса ҳам ма-на энди уларга жон кирди. Бу жонланишда Дзёбек ошкор бир таҳдид борлигини ҳис этди.

— Сен нима дейсан, Патлай, ҳар сафэр думи қисилганда нима учун бу қўлини чўнтагига тикади? Одамларни қўрқитмоқчи бўлармикин ё ўзининг шунақа хунук одати бормикин?—деб Пшигодскийнинг қўшниси сўради.

Бурчакда этикларини кияётган йигитча гап қотди:

— Мен биламан, чўнтагида пискаси бор.

Сўнгра у йигит ўрнидан турди-ю, ерда ётганлар орасидан ўтиб, Дзёбекнинг олдига келди. Бу — мовий кўзли, оққа мойил сочли норғил йигит бўлиб, эгнида нонвойлар коржомаси бориди. Полиция уни ўн яшар бир шогирд болани ураётган хўжайинига пичоқ олиб югургани учун иш қилиб турган жойида қамоққа олган эди. Бу жождан хўжайин бадани сал-палгина тилиниб қутулган бўлса, Пшеничекни суд кутар эди.

— Қани кўрсат-чи, ниманг бор чўнтагингдал— деб Пшеничек унга ўшқирди.

Камерага сув қуюлгандай бўлди. Шу аснода қўриқчилардан биттаси йўлакдан югуриб ўтди. Кейин оғир этиклар дупури эшитилди.

Қамеранинг эшигини очдилар. Ҳеч кимга маълум бўлмаган формали бир офицер орқасида бир неча солдати билан остонага келиб тўхтади. Капалаги учган турма бошлиғи маҳбусларнинг шаҳодатномалари ёзилган қалин китобни варақлар эди. Пшигодский ирғиб ўрнидан турди. Солдатлар ичидан ўз акаси Адамни ва поляк легионига киришни таклиф этган офицерни таниб қолди.

Турма бошлиғи немис тилида:

— Капитан жаноблари, бу ердагилар қўзғолон кўтаргани учун қамалган деҳқонлар,— деб минғирлади.

— Зайончковскийнинг пичанини босиб олганлар масаласидами? — деб сўради Врона.

— Ҳа, ҳа... Тағин қанд заводидан ҳам еттита ишчи бор...

— Биламан.

— Ҳар хил ишлар билан айбланиб қамалган яна бчр неча киши бор. Ана шуларнинг иккитаси поляк: бири — фирромлик ва товламачиликда айбланган Дзёбек ва иккинчиси — Пшигодский... Бу киши комендатуранинг махсус назорати остида.

— Биламан.— Врона Пшигодскийни аллақачон кўзи билан қидириб топган эди.

— Хўш, қолганлари эса майда-чуйда ишлар билан қамалган. Булар ичида сағир Пшеничек ҳам бор.

Врона китобни олди-да, Пшигодский, қанд заводининг ишчилари ҳамда деҳқонларнинг фамилиялари рўпарасига қизил қалам билан белги қўйиб чиқди.

— Қолганлари бўшатилин. Текинхўрларни боқиб ўтиришнинг кераги йўқ! Қани юринг, наригисига кирайлик.

Нариги камерани очгунларича турма бошлиғи бўшатиладиганларнинг фамилияларини ўқиб чиқди.

Йигирма минутдан кейин камерада ўн олти киши қолди. Патлай, хотинимга айтиб қўй деб, Пшеничекка бир неча оғиз сўз тайинлади. Пшигодский эса акаси билан гаплашиш умидида эди.

* * *

— Пәне капитане, марҳаматларини ўтиниб илтимос қиламан, тўққизинчи камерада ўтирган укам Мечислав Пшигодскийни озод этсалар. Уни немисларга қарши тарфибот қилгани учун қамашган эди...

Адамнинг товуши титрар эди. У қўлини честь берган ҳолда тутиб тураверди.

— Оддий аскар Пшигодский, нима қилишимни ўзим биламан. Жўна дарвоза олдига!

Адам турган жойида қотиб қолди.

— Нима дедим сенга? Кругом марш! Нега қўққайиб турибсан, пся крев?¹

Адам индамади. Шу вақт у юзига тушган муштан тайтанглаб кетди ва милтиғини тушириб юборишига сал қолди.

— Марш, йўқса итдай отиб ташлайман!

Адам турган еридан зўрға жилди. Милтиғини ерда судраб, йўлакда секин-аста юриб кетди. Тўққизинчи ка-

---

¹ Пся крев — полякча, итдан тарқаган дегани.

мера ёнидан ўтаётиб, укасининг кўзига кўзи тушди. Укаси ҳамма гапни эшитиб турган эди.

* * *

Ўзгариш ҳамда маҳбусларни озод қилиш тўғрисидаги хабар бир зумда шаҳарга ёйилди. Бирпасда турма олди-га оломон тўпланди. Легионерлар отряди ҳеч кимни дарвозага яқин йўлатмас эди.

Раймонд, Андрий ва Олеся ҳам шу ерда эди.

Озод бўлганларни одамлар ўртага олиб саволлар ёғдирар, лекин ҳеч ким дурустроқ бир хабар ололмас эди. Нонвойча кийинган ёш йигит дарвозадан югуриб чиқиши биланоқ ҳамма уни ўраб олди.

— Ие, сен ҳам қамалган эдингми?

— Ҳа!

— Демак, ҳаммани бўшатишар экан-да?— деб сўради Раймонд.

— Ол-а, ҳаммани! Фақат муттаҳамларнигина... Тўғрилар ҳали қулфда.

— Бундан чиқди, сен муттаҳам экансан-да? Раймонд, чўнтагинга ҳазир бўл! Бўлмаса, ҳозир у кўзингни шамфалат қилиб, чўнтагингни қоқлаб кетади!

Пшеничек газаб билан Андрийга ўгирилди.

— Мени муттаҳам деган сенмисан? Сакраменска потвора!¹

— Узинг айтдинг-ку! — деди Андрий, олишишга тайёрланиб.

Кекса бир аёл Пшеничекни енгидан тортиб қичқирди.

— Ҳай, мунча хўрозга ўхшаб бир-бирингга ёпишмансанг? Гапни гапга қовуштиришмайди-я!

— Ҳай, ҳаммани эмас, дейсанми? Кимларни олиб қолишяпти?

— Ҳақиқат йўлида қамалганларни дедим-ку, улар ўтиришади ҳали! Қани — тагин битта-яримтанг мени муттаҳам деб кўр-чи, нақ қулоғининг тагида шовла қайнатиб қўяй... Мен ҳам ҳақиқат учун ўтирган эдим! Лекин нима учун қўйиб юборишганига ўзим ҳам ҳайронман!

Башанг кийинган бир зот Пшеничекка дўқ уриб:

— Ҳай бола! Нима деб вайсаяпсан? Ё тагин панжа-

---

¹ Лаънати махлуқ — полякча.

ра ичига қайтиб киргинг борми? — деди-да, нонвойнинг елкасига таёғи билан бир туртди. Бу колбаса заводи-нинг эгаси эди, уни бутун шаҳар халқи танирди.

Андрий унинг қўлидан таёғини тортиб олди.

— Нега уни урдинг, сассиқ колбаса? Ма жавобига! — деди-да, Андрий бир уриб савдогарнинг бошидаги шляпасини учириб юборди.

Савдогар тепакал бошини чангаллаб бақирди:

— Ушланглар уни! Поли-ци-я!

Тош йўлда от гуёқлари тақиллади.

— Бу нима йигин? — деди от чопиб келган Эдвард Могельницкий; сўнгра от устида туриб, турма олдидаги оломонга нафрат билан кўз ташлади.— Поручик Заремба, майдон одамлардан тозалансин!

Заремба команда берди:

— Та-арқа-ал!

Боши устида ўйнатилган шоп ярқиради.

Оломон гувиллаб қочди, йўлида учраган нарсани йиқитиб кетди.

Турма дарвозаси олдида турган легионерлар отряди милтиқларини қўлига олди. Бу нарса ҳам командирга табрик, ҳам оломонга таҳдид бўла олур эди

* * *

Раймонд, Олеся ва Пшеничек икки квартал чопиб ўтиб тўхташди. Легионерлар оломонни ҳайдаб юбориб, қайтиб кетишди.

— Андрий қани, а? Кўрганинглари йўқми уни? — деб Олеся ташвишланиб сўради.

Югуришдан унинг юзлари қизарган, нафаси бўғилган эди.

Нонвой бола аввал қизга, кейин Раймондга қаради-да, хўрсиниб жилмайди.

Тор кўчадан Птаха югуриб чиқди. У қўлида таёқни айлантириб, бамайлихотир чопиб келарди.

— А-а-а! Бу ёқда экансизлар-да! Тфу... Пича кечикиб қолибман.— Унинг кўзларида кулги чақнарди.

У дўстларининг олдига етиб келиб, деворга суянди-да, қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади.

— Вой, унинг тирақайлаб қочганини бир кўрмадинглар-да! Уламан! Ҳамма қоча бошлаганда колбасачининг бошига таёқ билан тақиллатиб тагин бирни туширдим. Вой, шунақаям қочдики, бузоқ ҳам ип эшолмай қолади!

Ахир мен зўрға етдим-да унга. Хайр-маъзур ўрнига тагин бир туширдим! Мендан худди бало-қазодан қочгандек бир дарвозага уриб кетди...

Пшеничек ҳам кулиб юборди.

Раймонд билан Олеся ҳам ўзларини кулишдан тутиб қололмадилар.

— Сен билан энди ҳеч қаёққа бормайман. Одамни шарманда қиласан... Қара-я, сенинг бундай безори эканлигингни билмаган эканман...

— Қўйсанг-чи, Олеся, бугунги кун ўзи шунақа говғали бўлса мен айбодорми,— деб Андрий куйинмай жавоб қайтарди.

— Ма, ошна, таёқни. Сени шу билан уришган эди ол, сенга эсдалик бўлиб қолсин...— Андрий, таёқни нонвойга бера туриб, сўради:— Айтмоқчи, бизнинг завод одамларини кўрмадингми у ерда? Патлай, Широкий деганларни?

— Нега кўрмай! Улар билан бирга ўтирдим-ку, Василий Степанович яхши одам экан! Ҳаммаси бир ерда... Уларнинг ичида тагин Пшигодский деган ҳам бор. У ҳам яхши одам экан,— деди Пшеничек, украин сўзларини зўрға қовуштириб.

Раймонд пича ўйлаб тургач:

— Биласанми нима қиламиз? — деди.— Ҳозир Василий Степановичникига борамиз, сен бутун бўлган нарсаларни хотинига айтиб берасан.

— У ўзи ҳам бир-икки оғиз гап тайинлаган эди.

— Тайинлаган бўлса тагин яхши, юринглар. Қани, танишиб қўяйлик.

* * *

Турма бошлиғи:

— Капитан жаноблари, озод этилганлардан биттаси сизга муҳим бир нарса айтмоқчи,— деб Дзёбекни кўрсатди.

— Хўш, нима гап? Тез бўл! — деди Врона канцелярияга кириб келиб.

— Олинасабли пане, жанобларини ғалаба билан табрик этишга ижозат сўрайман! Мен ҳам полякман, шунинг учун...— дея Дзёбек ҳаяжон билан сўз бошлади.

— Гапни калта қил!

Дзёбек гапининг учини ямлаб қолди, сўнгра ялтоқлик билан бир илжайиб тезлашди.

— Мен поляк бўлганим учун, ватан йўлида сизга сидқи диллик билан хизмат қилишга мажбурман... Турмага англашилмовчилик орқасида тушиб қолган эдим.

— Гапни калта қил, пся крев! — деб ўшқирди Врона.

— Пане капитане, тўққизинчи камерада қолган одамларнинг хавфли эканликларини хабар қилишни ўз бурчим деб биламан.... Айниқса Патлай хавфли одам... Сўнгра Пшигодский ҳам. Уларнинг оғзи сира қизил тарғиботдан бўшамайди... Айниқса Патлай хавфли. У сочининг тукидан тирноғигача большевик, пане капитане! Иннайкейин, Пшеничек деган болани бўшатишга ижозат қилдилар, жаноблари. У жуда ярамас бола! Ҳамма вақт улар билан оғиз-бурун ўлишиб келди. У чиқиб кетаётганда Патлай қулоғига бир нарсалар деб пичирлади. Кеч бўлмаса, тутиб қолишга буйруқ берсалар. Агар пане капитанега керак бўлса, ҳамма гапни батафсил айтиб беришга тайёрман.

— Тузук! Гаплашамиз... Айтмоқчи, ўзингиз нима иш қилмоқчисиз?

— Жанобларига нима маъқул келса, пане капитане.

— Хайр, кўрамиз-да! Қим билади, балки агентликни дўндириб юборарсиз. Аммо менга, найранг кетмайди! Йўқса пешанангизга бир ўқ ейсиз-у, ўзингизни чуқурда кўраверасиз!

— Ҳе-е, қўйсинлар-е, пане капитане! Ишончларини зое кеткизмайман.

* * *

Кечқурун Раевский ўғли билан секингина уйга яқишлади. Деразада чироқ ёниб турар эди.

— Демак, тинчлик. Ойинг уйда.

Отаси уйга кириб кетди, ўғли дарвоза олдида қўриқлаб қолди. Раймонд отасининг топшириғи кетида кул бўйи шаҳарда изғиб юрган эди.

Бир оздан сўнг уйдан онаси чиқди. Кета туриб ўғлининг қулоғига шипшиди:

— Патлайнинг хотини олдига кетяпман. Олива бизникида. Отангни кутиб ўтирган эди.— Кейин зулмат ичида кўздан ғойиб бўлди.

«Жондан азиз онагинам! Бирам ўзгариб кетдики! Бутунлай бошқа, худди ёш бўлиб қолди...»

— Ҳаммасини бажарамиз, ўртоқ Раевский. Босмахо-
намизнинг омборида эҳтиёт учун турган «бостонка»¹
бор. Қўл билан ишлайди. Бугун кечаси уларнинг штаби-
дан берилган шошилинич бир заказни бажарамиз. Буй-
руқлар, сафарбарлик анкеталари ва ҳарбий билетлар
босиш керак. Шуларнинг ҳаммасидан сизга ҳам оз-оздан
опкелиб бераман. Асқотиб қолар, ишқилиб. Буни эса бу-
гун кечаси ўзим босиб қўяман. Беш юзтадан ортиқ бо-
солмасман. Лекин эрта азонда хитобномаларни омбор-
дан олиб чиқиш керак. Наборни² ҳам, йўқса уни тар-
қатишга қўлим тегмайди. Кейин шапирографни қисм-
бақисм ўзим опкелиб бераман. Бу жуда фойдали нарса.
Кейинча бундай нарсаларни босмахонада босиш насиб
бўладими-йўқми. Буни ўқишгандан кейин — бир карра
ҳамма ёқни онтар-тўнтар қилишади... Бу ишни яхшилаб
дўндирмасак — бошдан ажраб қолишимиз турган гап,—
деди Олива. У тинч туриб, мулоҳаза билан гапирди.

Қари ҳарф терувчи Раевскийга ёқиб қолди. Унинг
бутунлай майда тиришлар босган юзи, жез ичига олин-
ган катта кўзойнаклар орқасидан кўриниб турган мовий,
меҳрибон кўзлари бор эди.

— Ўртоқ Олива, менга қаранг, у ерда сиздан бошқа
ҳам ишонсак бўладиган одамлар борми?

— Ким билади дейсиз? Албатта, тузук-тузук одамлар
бор-у, лекин улар сиртмоқдан ҳуркишади. Уй одамлари-
да. Мен сизга айтсам, қолганлари булардан ҳам бадтар:
иккита пепеэсчи, битта сионист ва учта шамол қаёққа
қараб эсса ўша ёққа қараб учадиганлар бор... Ҳа, Эмма
Штольберг қалай бўларикин? Отаси венгер, лекин қиз-
нинг ўзи шу ерда туғилган. Ғўр-да, бўлмаса-ю, ўзи чак-
ки эмас-а.

— Ҳўп, ўртоқ Олива, ҳаракат қилинг.

Ҳарф терувчи ўрнидан турди.

— Айтмоқчи, сал қолибди эсимдан чиқишига! Менга
қаранг, бизга муҳр қилиб беролмайсизми?

— Ўзим-ку, муҳрканд эмасман, лекин бир амаллаб
қилиб бераман. Сизларга унчали чиройли бўлмаса ҳам
кетаверар. Хе-хе...— чолнинг юзидаги тиришлар қимир-
лади, кўзлари бурчида тиришдан елпиғич ҳосил бўлди.

¹ «Бостонка» — босма машинаси.

² Набор — босмахонада терилган ҳарфлар.

— Хўп, яхши қолинг. Йигитларни саҳар соат бешда юборинг.

Раевский Оливанинг қўрғошин чангларида қорайган қўлини бир минутгина кафтида тутиб турди.

— Нега партияга кирмайсиз, ўртоқ Олива?

— Қариб қолдим... Энди мен нима қилай! Ёшлар кирсин. Мен қарашиб тураман. Мабодо осишса ҳам ачинмайман — ёшимни яшаган одамман. Албатта-ку, ўлишни ҳеч ким хоҳламайди-я, лекин ўлим ҳар ҳолда ёшлар учун оғир бўлади.— Чол Раевскийга кўзойнаклари тепасидан вазмингина қаради; бу қараш Сигизмундга таънадай кўринди.

Олива чиқиб кетгандан сўнг уйга Раймонд кирди.

— Менга қара, ўғлим, биз сенга коммунистик ёшлар союзи ташкил қилиш вазифасини топширамыз. Партияга содиқ ёшлардан қўриқчи ва кузатувчилар керак. Ўзинг кўриб турибсан, биз душман манзилидамыз. Ёлғиз биргина эҳтиётсиз одим, ҳаракат бутун бошли ташкилотни ҳалок этиши мумкин. Ёшлар тажрибасизлик орқасида баъзан эҳтиётсизлик қилиб қўядилар, шунинг учун союзга янги ўртоқларни қабул қилиш — ғоят муҳим иш. Фақат дадил, онгли ва ҳатто жонини ҳам қурбон қилишга тайёр бўлганларнигина қабул қилиш мумкин. Ўзинг бир тасаввур этиб кўр, борди-ю биронта қўрқоқни қабул қилиб қўйсақ, у бир кун бориб, жандарм қўлига тушиб қолса, ахир ўз жонини қутқазиб қолиш учун ҳаммачи тутиб беради-да. Унинг революционлиги фақат биринчи қамоққа қадар. Хавфли саргузаштларни севадиган мана шундай ҳаваскорлар ҳам бўлади. Бизнинг курашимиз — уларнинг жонажон ишлари эмас. Улар революция билан ўйнашадилар. Бу касалга саргузашт китобларини кўп ўқиган зиёличалар кўпроқ дучор бўладилар. Иш ўйиндан ўлимга ўтганда, улар қўрқоқлик қила бошлайдилар. Келажак ташкилотнинг асосий ядросини бирга белгилаб чиқамиз. Кимларни кўпроқ мувофиқ кўрасан?

Раймонд ўйланиб қолди.

— Билмайман, дада. Бу жудаям жиддий иш-ку,— деди ниҳоят у шипшиб.

— Хўп, ўзим ёрдам бераман сенга. Хўш, Олеся Ковалло тўғрисида фикринг қалай? Унинг зоти ҳам яхши. Улар бари икки кишигина — отаю қиз. Жонажон алоқа — жонажон иш. У менга мард қиз кўринади.

— Тўғри, менга ҳам шундай кўринади.

— Жуда соз! Мана, битта ўртоқ топилди. Тагин кимларни танийсан?

Раймонд узоқ индамай турди, сўнгра:

— Сарра Михельсон,— деди.— Уни Шпильман ишдан ҳайдаб юборган эди, бугун эса уй эгаси уларни кўчага чиқариб ташлабди. Ҳаммалари кўчага чиқариб ташланган ул-буллари устида ўтиришибди. Уни ҳозиргина кўрдим, борадиган жойимиз йўқ, дейди. Уларга қандай қилиб ёрдам берсак экан, ота?

Раевский нимадир ўйлаб кетди.

— Майли, бизникига кўчиб келишсин.

— Йе, қаерга сиғишади? Ахир оёғимизни узатгудек жой йўқ-у, улар олти киши, тагин ул-буллари ҳам бор.

— Майли, барибир, биз бу ердан кетишимиз керак. Ўзинг биласан, бутун шаҳарни онтар-тўнтар қилиб юришибди. Бизни бугун бўлмаса эртага топишади. Келишаверсин, ул-булларини эса билганларини қилишсин. Ўзимиз ҳар жой-ҳар жойга кетиб, жойланиб олармиз. Мен ҳозирча Коваллоникига жойлашаман, онанг Марцелина холагникига кетар, сен бўлсанг биронта ўртоғингникига жойлашиб оларсан... Ҳай, бошқа гапга ўтиб кетибмиз. Демак, Сарра ҳам. Яхши. Тагин мўлжалинда кимлар бор?

— Тагин Андрий Птаха бор. У хўп юрагида ёли бор йигит-да. Бироқ жуда шўх, ҳаддан ташқари тез. Чамамда, онгли, тушунчали кўринади-ю, лекин жуда қизиққон.

Раевский жилмайди.

— Бўлмаса ҳозирча танобини тортиб турасизлар-да. Одам ўз эҳтиётсизлиги билан ёлғиз ўзинигина эмас, бошқаларни ҳам ҳалок қилиш мумкинлигини англаганда унда эҳтиёткорлик туғилади... У, нима, ошнанг бўладими?

— Ҳа... яъни унчали эмас... Лекин Олеся билан алоқаси жуда яхши...— Раймонд сезилар даражада уялиб кетди.

— Ҳа-а. Майли, жуда соз. Дўстлик — улуғ нарса... Тагин кимларни олсак деб ўйлайсан?

— Тагин, турмада Патлай билан ўтирган бола ҳам бор. Чех. Пшеничек. Табиати жиҳатдан Андрийга ўхшаб тушади.

— Тузук. Эртага ҳар қайсиси билан айри-айри гаулашиб кўр, лекин исмларини бир-бирига айтма. Бутун қийинчиликларни айтиб бер, болалар қандай ишга киришаётганликларини билишиб олсин. Маъқул жавоблари олингандан кейингина, уларни коммунистик ёшлар сою-

зининг аъзоси деб санаш мумкин. Биринчи группани революцион комитет тасдиқ қилади, кейин янги аъзоларни ўзларингиз мустақил қабул қилаверасизлар... Ҳозир водокачкага борасан. У ерда кечаси муҳим иш бор. Қовалло айтади. Қуролинг борми ёнингда?

— Ҳа, Андрей полициячидан тортиб олган тўппонча бор.

— Ундан фойдаланиш йўлини биласанми?

— Йўқ.

— Менга бер, кўрсатай.

Раймонд тўппончанинг содда механизмини ўрганиб олгач, отаси таъкидлади:

— Ма энди. Лекин эсингдан чиқмасин: бошқа чора қолмаган кезлардагина ўқ узиш керак. Агар ўқ уза бошлаган экансан, то охириги ўқни чиқаргунча ўзингни мудофаа эт. Бир ўқ учун ҳам, ўн ўқ учун ҳам жандармларнинг оладиган ўчи битта. Бор, болам, эҳтиёт бўл...

Отаси биринчи марта «болам» деди. Раймонднинг отасини қучгуси, тўшига босгуси: «Ота, сени севаман, ҳурмат қиламан!» дегуси келарди. Лекин отасининг бардошсиз ҳаракатини сезиб, шовилганича чиқиб кетди.

Водокачкага кета туриб, Саррани суюнтирмоқ учун у турган ҳовлига кирди. Қиз билан отаси тайинлаганича гаплашмоқчи бўлди-ю, лекин илож қилолмади. Одамлар халақит бериб туришди.

Унинг тагин икки соатча бўш вақти бор эди, шунинг учун завод томонга қараб кетди, у томонда Птаха турарди.

Андрей уйда экан. У каравотда ўтириб, мандолинада украин куйлари ва рақс ҳаволаридан чалмоқда эди. У «Ҳеч кимнинг қайғуси ундай, у етимники қадармиди, қалай?» деган қайғули ҳавони чалиб, ҳозиргина шўх ва қувноқ гопакка ўтди. У жуда усталик билан чаларди. Қўлининг сезиб бўлмайдиган даражадаги тез ҳаракати-га ҳамоҳанг кокили ҳам шўх-шўх ўйнаб турарди.

Унинг тўққиз ёшли укаси Василёк бошини ёстиққа қадаб олиб, оёқларини юқори кўтарган ҳолда ҳар хил фигуралар қилмоқда эди. Посангисини йўқотиб, каравотга йиқилиб тушганда, худди тойчоқ сингари дарров оёқларини силтаб, тагин боягидай тикка бўлиб оларди.

Андрей Раймонднинг келганлигини кўриб, чолғусини шу қадар шиддат билан тўхтатдики, мандолинанинг иккита тори узилиб кетди. Бу ҳол Андрейни суюнтирди.

— О-о, хўп бошлаб чалдим-а! Тори қургур ҳам туриш бермайди-я! — деди-да, каравотдан ирғиб туриб, ман-долинани столга қўйди.

Онаси уйда йўқ — қўшнисиникига чиқиб кетган экан.

— Андрей, сен билан муҳим бир иш тўғрисида гаплашиб олишим керак.

Птаха ташвишланди:

— Ҳа, нима бўлди? Айтавер!

— Холи гаплашамиз.

Андрей Василёкка қаради. У энди ёстиқда ўтириб, яланг оёқларини ўйнатиб, куйиб-пишиб бурнини ковлар эди.

— Василёк, бир кўчага чиқиб кел-чи!

— Кўчада нима бор, кўрмапманми?

— Мен сенга айтдим-ку, чиқиб кел, деб! Бу ерда сез-сиз ҳам ўтираверамиз.

— Чиқмайман. Кўча совуқ, оёғимда этигим йўқ.

— Ойимнинг ботинкасини кийиб ол.

— Бор-е! Кейин мени тутиб олиб урсинми!

— Нима бало, камар егинг келиб қолдимми? Нима деб ўйлаяпсан, сендан қочиб эшикка чиқишим керакми?

— Сени биров чиқ деяптими? Қулоғимни беркитиб тураман, гаплашаверинглар.

Андрей бақирди:

— Васька!

Лекин Василёк ҳамон ўтирар, ҳеч бир бўйсунгиси кел-мас эди. Андрей камарини еча бошлади. Василёк зий-раклик билан қараб турди. Раймонд Птахани қўлидан ушлади.

— Юр, Андрюша, эшикка. Чиндан ҳам ташқари совуқ.

Улар ташқарига чиқиб зинапоёга ўтиришди. Уй эши-ги секингина гижиллади.

— Васька! Терингни шилиб оламан! Нега қулоқ сол-япсан!

Эшик дарров беркилди.

— Ҳай, ростдан ҳам укангни урасанми?

— Йўғ-е! Улакса худди менинг ўзим, қуйиб қўйган-дай! Дард десам бало дейди. Ургим келмайди, қургур-ни яхши кўраман. Урмаслигимни билади-да. Яхшиликча гапирсанг, лекин ҳамма ишни қилади. Бировнинг буй-руқ қилишини ёқтирмайди, қурбақа...

Улар узоқ шивирлашиб ўтиришди.

Андрій Раймондни дарвозагача кузатиб қўйди. У ер-
да сиқишган қўлларини бўшатмасдан индамай туришди.

— Андрій, аммо лекин бу нарсани ҳеч ким билмас-
лиги керак.

— Раймонд, ахир айтдим-ку! Бировга айтгандан кўра
ўлганим яхши! Ўзим ҳам: «Наҳотки дунёда ҳақ-ҳақиқат-
ни ўрнатадиган одамлар топилмаса?» — деб ўйлаб юрар-
дим. Мана энди қарасам, ўшандай одамлар бор экан.

— Эҳтимол, сўзингдан айнирсан? Айнисанг, эртага
менга айтгин.

— Менми? Агар сўзимдан қайтадиган бўлсам, бу
дунёда бош кўтариб юргандан, ўлганим минг марта ях-
ши. Эҳ, Раймонд, менинг феълимни билмайсан-да! Вал-
дир-васар деб ўйлайсан... Ахир менинг ҳам кўнглим чи-
накам ҳаётни қумсайди...

* * *

Қоронғи, қаҳратон кеча. Темир йўлларда изғирин из-
ғиб юради.

Вокзалдаги жандарм бўлимнинг эшигига осилган
тахта ўзгартилган. Исми боягидек қолган бўлса ҳам,
лекин буниси полякча ёзилган.

Запас йўлда маневр қилиб юрган паровознинг якка
турган бир вагонга қўққисдан келиб урилганини, уни
олдига солиб қувганини, сўнгра яна секингина тўхтаб,
орқасига қайтганини жандарм бўлимида ўтирганларнинг
биттаси ҳам билмай қолди. Вагон эса йигирматача одам
кутиб турган томонга қараб ўзи ғилдираб кетаверди.
Саҳарлаб бояги паровоз водокачка олдидан вагонни та-
гин эски жойига келтириб қўйди.

Раймонд қопга солинган хитобномаларни босмахона
омборидан тонг ёришмай олиб чиқиб кетди. У кечаси
билан ухламади, лекин олдинда яна ҳам хавфлироқ бир
иш бор эди.

Эрта билан Михельсонлар оиласи Раевскийларники-
га кўчиб келди. Ядвига уй эгасига, ўғлим билан шаҳар-
дан кетяпмиз, деб айтди.

Водокачкага янги бир киши келиб қўшилди...

* * *

Врона янги босилган варақани уч карра ўқиб чиқди.
«Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» Сарлавҳа

рус, украин, поляк ва немис тилларида ёзилган. Қуролли қўзғолонга чақирик! «Бутун ҳокимият Советларга!.. Битсин капиталистлар, помешчиклар... Ер деҳқонларга...» Эҳ, пся крев! Ахир буни тумшуғимиз тагидаги босмахонада босишган-а!.. Могельницкий нима дейди? Ҳаммасидан ҳам падари қусур имзоси-чи: «Революцион комитет». Бундан чиқди, шунақа нарса бор экан-да...

— Ҳой, ким бор!

Эшикда соқчи кўринди.

— Ит эмган Дзёбекни чақир бу ёққа!

Дзёбек шопини судраб жандарм бошлиғининг кабинетига кирди; унинг шопи Австрия сипоҳлариники сингари ерда судралиб юарди.

— Хизматларига ҳозирман...

Вронанинг юзи бирдан тиришиб кетганини кўриб, Дзёбекнинг дами ичига тушиб кетди.

Капитан қўлида хитобнома билан стол орқасидан турди. Дзёбек билмас эди: у куляптими ё бўлмаса лаблари томир тортиб қимирляптими?

— Бу нима?

— Хабар этиш шарафига ноилман, бошлиқ жаноблари, агентларим буни ҳозиргина етказишди. Эрталаб кино афишалари билан бу варақаларни аллақандай одамлар ёпиштириб кетган эмиш. Марҳамат айлаб қарасинлар, бошлиқ жаноблари, варақанинг бир ёғида жанобларининг буйруғи, иккинчи ёғида эса — хитобнома. Улар жой ўнг келса — хитобномани, бўлмаса — буйруқни ёпиштиришипти-да... Яна хабар этаманки, ўн ёшлар чамасидаги бир бола марказий кўчадан бизнинг газетамизни кўтарганича югуриб ўтиб, бу варақаларни сочипти ва қичқириб: «Штаб буйруғини ўқинглар!» депти. Постда турганлар ўқиб қарашадик иш чатоқ, лекин боланинг арвоҳини ҳам топилмапти... Яна шуни ҳам хабар этаманки, бу варақаларни завод ва темир йўлларда номаълум одамлар тарқатибди... Босмахонани батамом қамоққа олдим. Лекин у ердан ўзимизнинг материалларимиздан бошқа ҳеч нима топилмади. Бундан ташқари, у ерда иккита ППС аъзоси ҳам бор, улар: «Бу ерда ҳеч ким босолмайди, агар ёлғон чиқса, калламизни олинглар», дейишди. Бундан чиқди, уларнинг хусусий машинаси бор экан-да!..

— Ундай бўлса буйруқларни қаердан топилди?

— Идорадан олишган бўлса керак. Буйруқлар вара-

қаси идоранинг йўлагида боғлам-боғлам бўлиб ётипти. Хоҳлаган одам олиб кетади.

Врона вахмистр томон икки одим босди. Дзёбек ҳам шунча тисланди.

— Қулоқ солинг! Тирриқ! Мен сизга мундир билан амал бердим, агар бу нарсани очиб бермасангиз, олдин юз хипчин урдириб, кейин дорга осаман сизни! Манг, бу минг маркани олинг. Бутун аблаҳларингизни йиғингда, буни босганларни тутмасдан кўзимга кўринманг... Айтганимни бажарсангиз — подпоручик қиламан ва тагин минг марка бераман! Худо ҳаққи, офицерлик даражасига қарши жиноят қиляпман! Бу бетамиз башара офицер погонига муносиб эмас. Лекин дорни афзал кўрмасангиз, оласиз... Пулни олиб қочишни хаёл қилиб юрманг, ерга кириб кетсангиз ҳам топиб чиқаман. Марш!

Дзёбек пулни сиқимлаб шу қадар тез ўтирилдики, шопи айланишга улгурмай қолди, бунинг натижасида чалишиб, йиқилиб кетаёзди. Шопини тутамлади-ю, юғуриб коридорга чиқди.

* * *

— Ҳа, эрингни шу сабабдан фронтга юборишган эканда,— деди Людвиг пичирлаб.

Франциска Людвиганинг тиззасини қучоқлаб, ҳўнгир-ҳўнгир йиғларди:

— Олинасабли пани! Утинаман сиздан! Оёқларингизни ўпаман... Пан граф сиз нима десангиз қиладилар... Уни қутқазиб қолинг!

— Ҳўп, сўраган нарсангни қиламан, лекин йиғлама,— деди Людвиг саросимада.

Франциска полдан зўр-базўр тураркан:

— Биби Марям хотири учун, тезроқ бўлинг, олинасабли пани! Бугун кечаси уларни отишармиш. Капитаннинг ўзи айтди,— деди инграб.

— Ҳозир графнинг олдига кираман. Тинчлан, Франциска,— деди-ю, Людвиг мазлума хотиннинг ёлборувчи қарашларидан қочиб, хонадан тезгина чиқиб кетди.

* * *

— Ким? Ҳа, сенмисан, Людвис! Кечир мени, жуда бандман.— Эдвард дала телефони трубкасини столга қўйди.

Унинг кабинети штабга айлантирилган. Столда иккита телефон. Деворга осиб қўйилган ўлка картасига қизил ва қора байроқчалар санчилган. Шоп билан тўппонча диванда.

— Эдди, бир минутгина.. Утинаман, мен учун бир иш қилгин...

— Гапир, Людвис. Биласан-ку, сен учун ҳамма нарса-ни қиламан.

Телефон жингиллади. Эдвард трубкини олди.

— Ҳа, мен. Нима? Павлодзида қўзғолон? Нима-ни-ма? Вокзалда ўқ отиляпти? Нима гаплигини дарров биллинглар. Албатта... Ҳаммани турғизинг... Ҳозир етиб бораман... Нима? Немис эшелони? Чорвоқни қўриқлагани бир взвод аскар юборинг. Ҳа. Ҳозир бораман!

Эдвард қутуриб трубкини столга иргитди.

— Нима гап, Эдди?

Могельницкий шоп билан тўппонча осикли камарини шошиб-пишиб боғлай бошлади. Қош-қовоғи тушган эди.

— Кичик бир дилсиёҳлик. Дарров бир ёқли қиламиз... Ҳадемай Владислав бу ерга отлиқлар взводи билан етиб келади. Хавотир қилма, жонгинам, бартараф бўлади. Лекин ҳар эҳтимол учун жўнаб кетишга тайёрланиб туринглар. Штабдан телефон қиламан... Хайр энди!

— Эдди, менинг илтимосим-чи?

— Кечир, кечқурун айтарсан...

— Йўқ, унда кеч бўлади. Сўрайман сендан, Эдди, ёлвориб сўрайман... Менинг хотирим учун Юзефнинг ўғлини бўшат! Айтай десам юрагим орқамга тортиб кетади, уни бугун кечаси отишармиш.

Людвиг эрининг йўлини тўсиб олди.

— Ҳа-а, илтимосинг шуми ҳали? Йўқ, бу илтимосни бажариб бўлмайди! У хавфли одам. Ундан ташқари, азизим, умуман бу ишларга аралашма. Шошиб турибман, Людвис.

— Ёлвориб сўрайман, Эдди! Менинг хотирим учун бўшат... Эшитяпсанми? Ёлвораман!

Людвиг уни елкасидан қучоқлаб, мулойимгина ёпишди.

Лекин Эдвард Людвиганинг қучоғидан чиқиб, уни шартта итариб ташлади.

— Бу ерда бир минут ҳам қололмайман. Мени кутишиб турипти. Вокзал нотинч... Хайр.

Людвиг уни мундири енгидан ушлаб қолди.

— Эдди, ўртамиздаги муҳаббат хотири учун илтимос қиламан! Агар бўшатмасанг, мени севмаган бўласан...

Эдвард шиддат-ла Людвигга томонга ўгирилди, у совуқ, бутун бегона бир алфозда эди.

— Илтимос қиламан сендан, ниҳоят, талаб қиламан... ҳа, штаб ишига аралашмаслигингни талаб қиламан! Сен мумкин бўлмаган нарсани сўраяпсан. Улар билан нима ишинг бор? Бу одамлар бизни еб ташлаш пайида-ю, сен тагин уларнинг тарафини оласан... Сенинг инсонпарварлигинг ўринсиз. Уларни қутурган итлардай қийратиш керак! Бўлди, ҳадеб йиғлайверма! Менга ёрдам қилиш ўрнига — нуқул халақит берасан...

Эшик ёпилди. Йўлакда тез-тез босилган одимлар ва шпор жаранглари эшитилди. Бир минутдан сўнг уч нафар сувори шаҳарга от қўйиб кетди.

Олтинчи боб

Дзёбек тилла погонли подпоручик унвони ва минг марка пул ишлаб қолишга қаттиқ бел боғлади. Иложи бўлмаса олисроқ ерга қочишни жазм қилди. Бунингсиз ҳам аллақачон жойни ўзгартириш керак эди. Лекин ҳозир — ўйин бошланиб, қаргалар энди берилаётган бир пайтда бу тирриқ ўз ичидаги қўрқув шайтонини енгди. Олдин «банкага уриш керак», яна шундай бетайин кунлар қачон келар экан деб кутиб ўтирасанми! Ҳозир дорга осилиш қанчалик осон бўлса, генерал бўлиб олиш ҳам шунчалик осон. Ишқилиб, ўйинни бой бермаслик керак! Катта ўйин бир марта бўлади... Шундай қилиб, у ишга киришди.

Дзёбек икки капрални ва пани Пушкальскаянинг ислотовхонасида яқиндагина эшикбон бўлиб юрган жандарм сержанти Кобильскийни ёнига олиб, ишчилар посёлкасига қараб жўнади.

Пшеничек турадиган ўйнинг олдига етганда файтон тўхтади.

— Тўхта! — деб Дзёбек тош йўлга ирғиб тушди.— Кобильский, юр орқамдан! Ҳозир ўлакка Пшеничекни босамиз...— Шопини ушлаб олиб, шошганича ҳовлига кириб кетди.

Дзёбек ўзининг қоқ тумшуғи тагидан орқага, йўлакка қараб қочган нонвойнинг баланд қоматини кўриб, ваҳший бир шодлик билан бақирди:

— Ана у! Ана! Тўхта! Отаман!

Леон Пшеничек уйга отилиб кирди-ю, дарров эшикни қулфлаб олди.

— Вой худо! Нима бўлди? — деб қичқирди онаси.

Эшикни итара бошладилар.

— Кобильский, синдир, бўлмаса қочиб кетади!

Сержант нарироқ бориб туриб, бутун оғирлиги билан ўзини эшикка келтириб урди. Эшик ўпирилди, у ҳам эшик билан ҳужрага ўпирилиб кирди, кейин посангисини йўқотиб, полга йиқилди. Шу аснода Пшеничек деразага келиб, калласи билан ромни бир урди-ю, боққа ташлаб қочди.

Синган ойнанинг шарақлаши, уйга одамларнинг босиб кириши ва ўғлининг қочиши чоли-камбир Пшеничекларни шошириб қўйди. Қўрқувдан тиллари сўзга келмай қолди.

Ўпирилган эшик ва йиқилган жойидан туриб келаётган Кобильский Дзёбекнинг деразага етиб келишига ҳалақат берарди. Дзёбек қутуриб бақирди:

— Тут уни! Тагин қочиб кетди. Эҳ, тўнгат! Нега оғзингни очиб қолдинг? Тумшуғингнинг тагида эди-я, даюс!

Кобильский шилиниб кетган тиззасини уқалаб туриб, хўмрайиб ғижинди:

— Пане Дзёбек, у сизнинг ҳам тумшуғингиз тагида эди-ку...

Дзёбек аламини чолдан ола бошлади:

— Тур ўрнингдан, қари мангал! Отлан! Сени обориб, тумшуғингни мижғиш керак, ана унда ўғлингнинг қаерларда беркиниб юрганини айтиб берасан.

Чол чехча билан полякчани аралаштириб, зўрға-зўрға гапирди.

— Пане ҳарбий, менда нима гуноҳ?

— Менда нима гуноҳ дейсан-а, хумпар! Кеча сенга нима деган эдим? Уйга келиши биланоқ хабар қилгин, демовдимми?

— Бу қандай гап ахир, пане, дунёда ўз ўғли устидан чақув еткизган борми?..

— Хўп бўлмаса, саводингни мана биз чиқариб қўямиз. Бунинг учун жавоб берасан... Марш!

Камбир жон ҳаллида фарёд урди:

— Қаёққа оборасизлар уни?

— Оғзингни юм, алвасти! Ҳамманг ҳам бир қора

гўрсан.. Жим дейман, йўқса шу ернинг ўзидаёқ жонинг-ни жаҳаннамга юбораман...

Чол икки жандарм ўртасида шапкасиз бошини ға-риблик билан эгиб борарди. Қўшнилари индамасдан те-варақда қараб туришар, йигирма йилчадан бери бу уйда яшаб, бир марта бўлсин ҳеч ким билан жанжал қилмаган бу мўмин, виждонли ғилдиракчини нима учун олиб кетаётганларига тушунолмаб, ҳайрон бўли-шарди.

Ярим соатдан кейин тўрт жандарм Патлайнинг хоти-ни билан болаларини қўрқитиб, уйларига бостириб кир-ди. Уларнинг келиши дарров ҳаммага аён бўлди. Бу ҳовлида қанд заводининг ишчилари турар, улар Патлай-ни танир эдилар. Бир неча минутдан кейин уй олдига бир тўда ишчи тўпланди.

Дзёбек Патлайнинг хотинига қузғундай ташланди:

— Турмадан чиқиб келган бола сенга нима деди? Гапир!

Эсхонаси чиқиб кетган хотин:

— Мен ҳеч нима билмайман...— деди пичирлаб, бу жуссаси кичкина, ўзи арвоққина бир хотин эди. Бир-биридан кичик болалари онасининг орқасига ўтиб, бур-чакка қисилиб олишди.

Дзёбек ахлоқсизларча сўкди:

— Ҳу, сенинг... шошмай тур ҳали, тилингни чиқариб кўяман!

У ҳовриқа бошлади. Исковичлик туйғуси хитобнома-ларни нашр этганлар томонига олиб борадиган из худди шу ерда топилиши мумкинлигини шивирлар эди.

— Менга қара, ҳой.. Кеча Пшеничек сенинг олдинг-га келган. У ҳозир бизда қамалиб ўтирибди. Ҳамма гап-ни айтиб берди... Албатта, роса боплаб гавронлагани-миздан кейин айтди... Шунинг учун бўйин товлашдан фойда йўқ. Биз фақат у айтган сўзларнинг тўғрими-йўқ-лигини билмоқчимиз, холос. Агар ўзингни билмасга сол-санг, ё бўлмаса пилтанглай берсанг, билиб қўй, терингни сидириб оламан. Гапир!..

Аёл тисланиб бурчакка суқилди, у жуда қўрқиб кет-ган эди.

— Мен... ҳеч нима билмайман...

Дзёбек шошиларди.

— Кобильский, ур бўлмаса!

Чолқутларники сингари пешанаси ўтирган, бўйни бу-

қаникига ўхшаган чор қирра Қобильский ўрма қамчисини кўтарди.

Она ҳам, болалар ҳам бирдан додлаб юборди: она оғриқдан, болалари қўрқувдан фарёд қиларди.

— Жим, манжалақи... Сенга нима деди, гапир! Гапир! Қобильский, сол яна!

Аёлнинг ваҳший фарёди ҳовлида турганларни пичоқ билан кесгандай бўлди.

— Нима қилишяпти улар, хотин кишини-я?

— Ҳой йигитлар, нега серрайиб турасизлар? Қирсанглар-чи!

— Ким билади, эҳтимол, муштипар хотинни зўрлашаётгандир, сизлар бу ерда оғзингларни очиб турибсизлар...

— Эрини турмада чиритиш билан ҳам кўнгиллари тўлмасдан, энди хотини шўрликни ҳам уришяпти...

— Ҳой эркаклар, юринглар!

Эшик олдида турган капрал ишчиларга қараб ўшқирди:

— Тўхта! Қаёққа борасан?

— Ҳа, нима қиляпсизлар уларни?

— Нимага додлашяпти?

— Қўйвор, керамиз!

— Нега холислар йўқ?

Бу ғазабли ҳайқириқларни эшитиб, Дзёбек эшик олдига югуриб чиқди.

— Хўш, бу нима гап? Тарқал ҳамманг дарров!

Ҳеч ким тарқалмади. Аксинча, шаҳар четида яшовчи одамлар бу шов-шувни эшитиб, тўрт атрофдан келаверди.

— Маруся холани қамчин билан уришяпти! Деразадан ўзим кўрдим...— деб қичқирди деворга чиқиб олган Василёк.

Кекса бир ишчи Дзёбекдан бўғилиб сўради:

— Нима сабабдан хотин кишини уряпсизлар?

Оломон бостириб келаверди. Дзёбекни қўрқув босди, баданидан совуқ илон ўрмалаётгандай бўлди. Дзёбек қўрқаётганини оломон пайқаб қолса, уни янчиб ташлашини биларди. Шартта қинидан тўппончасини олди.

— Тарқал, йўқса отаман!

Олдинги қатордагилар орқага ташландилар, лекин узоққа тисланолмадилар, чунки орқадагилар қаттиқ итариб туришган эди. Фақат Дзёбек олдида турган серсоқол ишчигина қимир этмади.

— Сен бу нарсангни пеш қилма! Ҳаммани отиб ташлай олмайсан. Яхшилиқча бу ердан жўнаб қолларинг...

Узилган ўқ ҳамманинг бағрини тешиди.

Бояги серсоқол ишчи кўкрагини ушлади, чайқалиб бир ёнга йиқилди. Унинг атрофидаги оломон бир зумда сийракланди. Жандармлар Патлайнинг хотинини судраб чиқиб, извошга улоқтирдилар ва тўппончаларини яланғочлаб, извош эшигига туриб олдилар.

Дзёбек билан Кобильский иккинчи извошга ирғиб чиқиб олишди, извош ўқдай учиб кетди.

Улик атрофига эса одамлар пайдар-пай тўпланиб келаверди.

* * *

Поляк жандармлари слесарь Глушкони ўлдирди, деган овоза шаҳар атрофидаги тор кўчаларнинг ҳаммасига тарқалди. Бу овоза етмаган пучмоқлар, шаҳарнинг энг четидаги ертўлалар ҳам қолмади. Аксар одамлар бу овозага ўз кўзлари билан кўриб ишониш учун Патлайнинг уйига қараб кела бошладилар. Қолганлари эса бу воқеани ўз уйлари олдида туриб, қизгин муҳокама қилдилар.

Бу хабарни келтирган одамдан бир неча овоз бирдаз сўрарди:

— Нима учун ўлдиришибди?

— Патлайнинг хотинига ён босгани учун. Пушкальскаянинг исловотхонасида муштпузур бўлиб юрган Кобильский бор-ку, ана ўша тўппонча билан отиб ташлапти.

— Кобильский эмас, бозорда пилдироқчилик қилиб юрган отди. Ҳозир ўша пилдироқчи буларда вахмистр.

— Бу қандай қонун ахир? Одамларни бекордан-бекорга ўлдиришаверадимиз?!

— Қонун шундай: от минганники, тўн кийганники. Замонанинг зайли билан пешанамизга янги хўжайинлар келди!

— Тўғри, ҳозир шунақа бўлиб қолди: бир кун яшаб дордан қолсанг — минг марта шукр қил. Шу ҳам турмуш бўлибди-ю!

Бу гап-сўзлар у ер-бу ердагина қатъий характер олди.

— Нима гап, йигитлар?

— Ҳе-е, қўявер, тилимизнинг қичиғини босаямиз, холос... Бу газандалар хоҳлаганини қилишяпти. Биз бўл-

сак фақат тилимизга зўр берамиз-да, вайсаб-вайсаб уй-уйимизга кириб қетаверамиз! Улар-чи, кечаси келишадими-ю, ичак-чавоғийгни онтаришиб кетишади...

— Ҳа, шунчалик юрагинг бор экан, бу ерда нима қилиб турибсан? Бор, панларнинг олдига бориб ўзинг гапир.

— Ҳа, нега тиржаясан? Одамларни отишса-ю, сен тагин тиржайиб ўтирибсан-а!

— Мен: ҳой йигитлар, милтиқларни немисларга элтиб берманглар, демабмидим. Мана энди, немислар қочишиб кетишадими, панларга бас келишга эса қўлимизда ҳеч нарса йўқ. Улар бизни эшак қилиб миниб олишади энди.

— Кошки бу одамлар бир-бири билан аҳил бўлса, ҳаммаси сабил қолғур жонидан қўрқади.

— Ҳа, балли! Чўнтагидан тўпончанинг оғзини кўрсатдим, тутиб олмасин деб, тирақайлаб қочишади...

— Бу ерда биздақа фронтовикларнинг ўзидан уч юздан ортиқ топилади... Ҳамма ҳам милтигини топшириб қўймагандир, мен бунга ишонмайман!

Лекин шундай пайтларда хотини суҳбатга аралашиб қолади:

— Гнат, бор уйга! Уйга бор, дейман сенга!

* * *

Баранкевич заводда иккинчи смена ишни тугатай деганда навбатдаги смена заводнинг катта дарвозаси олдига келиб тўпланди. Ишчиларнинг бир қисми контроль будкасидан ўтиб, тўғри завод цехларига кириб кетди, қолганлари слесарнинг ўлдирилганини эшитиб, дарвоза олдида тўхтадилар.

Қари завод қоровули уларга ўшқириб берди:

— Нега сўппайиб турасизлар? Ичкарига киришлар, деяшман!

— Кирамиз... Ҳали гудок бўлгани йўқ.

Андрий ўчоққа энг охириги кўмирни ташлади. Соат тили учга яқинлашиб келарди. Кочегарлар бошқалардан ўн минут илгари алмашар эдилар.

Андрийнинг ошнаси кочегар Дмитрусь унга яқин келиб:

— Эшитдингми, Андрюша, ляхлар Глушкони отиб ташлашадими,— деди.

Қозонхонага янги смена кириб келаётганда, Андрей қуйидаги бўлак-бўлак жумлаларни эшитди:

— Вой-вой, дарвоза олдида тоза тўполон бўляпти-да!

— Соқчилар чопишиб кетди, кўрдингми?

Деразанинг нарёгидан ўқ товуши эшитилди. Ут ёқарлар бир-бирларига қараб олишди.

— Нима бўлдийкин?

Ҳамма бир неча минут жим туриб қулоқ солди, улар яна ўқ узилишини беихтиёр кутишар эди. Андрей шоти билан қозонхонанинг тепасига чиқди. Юқорида бири очиқ учта тор дераза бор эди. Бу очиқ деразадан завод дарвозаси кўриниб турарди. У ерда аллақандай тўполон бўлмоқда. Дарвоза олдидаги саҳн халқ билан тўлиб-тошган. Бир киши панжарага чиқиб олиб, халойиққа бир нарсалар деб бақираётпти. Заводни қўриқлаб турган легионерлар бирин-кетин дарвоза томонга чопиб кетишяпти.

Ён хонадаги машина бўлимидан қозонхонага кичик механик пан Струмиль югуриб кирди.

— Нима сабабдан смена учун гудок бермайсизлар?— деб жон-жаҳди билан бақирди у.

— Птаха қаерда? Қани, гудок беринглар!

Механик сўзига ҳеч ким қулоқ бермаганлигини кўриб, ип учидаги ҳалқани пастга қараб тортди, бу ипнинг иккинчи учи гудок қопқоғига боғланган эди.

Қучли бўкирик Андрейни эсанкиратиб қўйди. У дарвоза олдида эндигина бошланган сур-сурга эси кетиб, паришон бўлиб турганда бирдан гудок берилиб қолди.

Ҳамма эшиклардан завод ҳовлисига одамлар ёпирилиб кира бошлади.

Ишчиларнинг ярми аёллар эди.

Андрей апил-тапил пастга тушди.

Струмиль ҳалқани қўйиб юборди. Гудок тўхтади. Мана шундан кейингина механик Птахани кўрди.

— Қаерда санқиб юрган эдинг?

— Деразадан қараб турувдим...

— Ҳа-а-а, деразадан қараб туриб эдингми? Ундай бўлса расчётингни ол. Сени иш учун ёллаганмиз.. Қани, ишни бошланглар!— деб Струмиль ўт ёқарларга ўшқирди-да, кейин машина бўлимига чиқиб кетди.

Андрей бир неча секунд ҳаракатсиз турди. Уни бяр фикр асир этган эди.

У бу фикр қаршисида иккиланар, уни ўзидан қувар эди. Лекин у Андрейнинг бутун иродасини жиловлаб ол-

ди. Худди тепадан ташлаётгандагидек, юраги шув этиб кетди, кейинги лаҳзада эшикка қараб юрди; эшикни беркитиб, калитици чўнтагига солиб олди. Сўнгра қозонлар олдига қайтиб келди-да, ҳалқани пастга тортиб, унга осилиб олди. Гудок такрорланди.

— Ҳой Андрий, нима бало, жинни бўлдингми? — деб ўт ёқарлар унга ташландилар.— Ҳа, ҳаммамизни бирдан бўшатиб юборишсин дейсанми?

Лекин Андрий уларга қулоқ солмас, ҳалқани ҳамон қўлидан чиқармас эди.

Дмитрусь ўтинди:

— Қўйсанг-чи, Андрюша! Ахир ҳаммамизни ҳайдэб юборишади.

Андрий бўш қўлига кўмир майдалайдиган оғир ломни олиб, Дмитрусга бақирди:

— Йигитларга айт, жўнашсин бу ердан! Запас эшикдан... Андрий бизни лом билан дўппослади, деб айтишсин.

Лекин овози эшитилмади. Андрий ҳалқани қўйиб юборди. Гудок бир зум ичида тўхтади. Ломни икки қўллаб ушлади-да, кўмир тўзонида қоп-қорайиб кетган юзидаги кўзларини чақнатиб, ўртоқларига бақира бошлади:

— Запас эшикдан чиқиб кетларинг! Йигитлар, дўстларча илтимос қиламан, чиқиб кетларинг, дарров! Гудок бериб халқни қўзғотаман... Майли, битта ўзимни уришсин... Жўнанглар тезроқ, йигитлар, бўлмаса лом билан шалайим қиламан! Тез бўлинглар! — У лом ўқталди. Ўт ёқарлар гуриллашиб запас эшикка ташландилар.

Андрий эшикнинг темир илгакларини туширди, эшик сопига ломни ўтказиб қўйиб, тагин ҳалқага осилди. Даҳшатли балолар даракчиси бўлмиш гудок ҳавони ларзага келтириб яна бўкирди, ора-сира бўлиниб турди. У шаҳардагиларнинг ҳаммасини кўчаларга югуриб чиқишга мажбур қилди. Баранкевичнинг сийрак сочларини тикка қилди.

Вронанинг рангини ўчирди ва Дзёбекни дир-дир титратди. Турмадагилар бу гудокни диққат билан тинглардилар. Немис эшелонидаги солдатлар ерга сакраб тушиб, тўрт атрофга жаланглаб қарардилар. Гудок эса ҳамон бўкирарди...

Соқчилар келиб қозонхона эшигини итара бошладилар. Лекин темирбанд азамат эшик қўндоқ зарбаларидан сал-палгина қимирлаб қўярди.

— Шотини опкелинглар! Деразага, марш! От, ит эмганга қараб!— деб капрал соқчиларга қичқирди.

Андрій деразани тешиб, қулоғининг тагидан ўқ ҳуштак чалиб ўтгандагина хатар борлигини билди. Ихтиёрсиз ҳалқани қўйиб юборди. Гудок тўхтади. У навбатдаги ўқдан қочиб, ўзини кўмир чуқурига ташлади.

Бир легионер қўлидаги калта милтиғини олдинга чўзиб, деразадан суқила бошлади. Птаха қопқонга тушган сичқон сингари кўмир чуқурида типирчилаб қолди. У, исённинг тугалиши яқинлашиб келаётганини сезиб, бирдан ботирланиб кетди.

Дераза тор бўлганидан, легионер бир кифти билан суқилар, ўлиб-тирилиб, уни орқасидан итар-итар қилиб қисташарди. Шу аснода Андрій бир бўлак кўмирни чангаллади-ю, ўлимни ҳам писанд қилмай чуқурдан ирғиб чиқди. Кўмирни зарб билан деразага отган эди, бориб легионернинг юзига тегди. У додлади. Бир зумда юзи қип-қизил қон бўлди. Қўлидан милтиғи чиқиб кетди, ўзи эса пастдан тутиб турган соқчилар қўлига шилқ этиб йиқилди. Милтиқ шарақлаб қозонхонанинг цемент полига тушди. Тағин бир ўқ пақиллаб чиқди. Андрій суюнганидан шошилиб қолди. У деразани тошкўмир билан бомбардимон қила кетди.

Деразанинг нарёғидан ваҳший сўкишлар эшитилди. Шотидаги одамлар шошиб-пишиб ерга тушдилар.

Андрій қайнаб тошди. Камарини ечди-да, тўқасидан ҳалқага ўтказиб, бир учини босим регуляторига боғлаб қўйди. Гудок тағин бўкирди. Энди гудок бўлинмай, пайваста чиқиб турди, чунки Птаха камарини таранг тортиб боғлаб қўйган эди.

Энди Андрійнинг иккала қўли ҳам бўшади. У бирдан қўлга тушиб қолишдан қўрқиб, деразага пайдар-пай кўмир отиб турди.

Птаха қозонхонада тағин иккита дераза борлигини кураш ўтида унутиб қўйганди. Андрій фақат бу ёпиқ деразаларнинг ойналари ва деворнинг сувоқлари кўчиб тушгандагина уч деразанинг уддасидан чиқолмаслигига чуқур алам билан тан берди. Уқлар уни тағин кўмир чуқурига қувди. Деразаларнинг бирида милтиқнинг осзи кўринди.

Андрій у томонга қаҳр билан тош отди. Лекин бошқа деразалардан узилган ўқ уни чекинишга мажбур этди.

— Мана энди тамом бўлдим,— деди ва йиғлаб юборишига сал қолди. Уни умидсизлик, заифлик қамраб олди.

У бирдан қаттиқ чарчаганини сизди. Шундан кейин қаршилик кўрсатишдан воз кечиб, чуқурнинг бир бурчига ўтириб олди. Бир нарса биқинига қаттиқ ботгандай бўлди. У ихтиёрсиз интилиб, ҳалиги нарсани қўлига олди. Бу — ўт ёқарлар кўмирни ивитиш учун ишлатадиган ёнгин шлангасининг учи эди.

Андрийнинг ҳорғин миясида бир нима барқ урди. Дунёни қўпоровчи гудок остида унинг сўзини ҳеч ким эшитмаса ҳам:

— Ҳа-а, даюс панлар, мени қўлга туширдим деб ўйлайсанларми ҳали! Кўрамиз, қандай қилиб қўлга тушираркинсанлар! — деб бақирди.

Андрий шлангага сув ўтқазадиган ғилдиракни девоналарча айлантира бошлади. Брандспойтдан қулоқни қоматга келтирадиган бир шовқин билан буғ отилиб чиқди. Кетидан қайноқ сув сачради. Кўмир чуқурини буғ босди. Андрий нафас ололмай қолди. Брандспойтни титроқ қўлларига олди-да, бармоқларини куйдириб, сачраб турган қайноқ сувда минг жафога гирифтор бўлиб, сув жараёнини қозонхонага тўғрилади.

Ўлдириб қўйишлари мумкинлигини ҳам ўйлаб ўтирмасдан, қайноқ сувни деразаларга соча бошлади. Дераза орқасидаги додни эшитиб, суянганидан худди ёввойи одам сингари ўйинга тушиб кетди. Энди қозонлар орқасига ўтиб олиб, брандспойтни чўзарди ва бошини чиқармасдан ҳам деразага қайноқ сув сочарди.

Юраги қафасидан чиқиб кетай деярди. Қозонхонани бутун буғ босди. Ерда қайноқ сув оқар, у ўзини қозонлар орқасида сақларди. Нафаси бўғилиб, қўли қайноқ сувда куярди. Лекин нажот йўлларининг берклигини тушунар, бу тушунча уни қаршилик кўрсатишга мажбур этарди.

Гудок бутун шаҳарга ёйилмоқда эди.

* * *

Могельницкий штабга от қўйиб келди-да, Вронадан шартга сўради:

— Бу ерда нима гаплар бўляпти?

Капитан честь берди.

— Чамамда, жиддий ғала-говурлар бұлаётганга ұхшайди, пане полковник. Вахмистрим қаршилик кўрсатган бир ишчини отиб ташлаган экан. Шунинг учун заводдагилар ишдан бош тортиб, митинг қилишяпти. Заводга Зарембани юбордим...— деб рапорт берди Врона, ўзини тишдан босиқ тутиб.

Эдвард жони чиқиб, лабини тишларди.

— Гудокни ким чалапти? Нима учун ҳалига қадар индамай қўйиб берасиз? Е заводни босиб олишдимиз?

Врона қўлини бир оз туширди. Қўққайиб тураверилдан безор бўлган эди. У ихтиёр туришга изн кўтарди, чунки катта ва кичик офицерлар орасида назокат юзасидан шундай қилинар эди.

— Йўқ, заводда бизнинг қўриқчиларимиз бор. Лекин ўт ёқарлардан биттаси қозонхонага беркиниб олган экан, чиқариб ташлашнинг ҳеч иложини қилиша олмаяпти.

Могельницкий босиқ бир ғазаб билан шопининг дастасига урди.

— Ўт ёқарлардан биттаси, дедингизми? Менга қаранг, капитан, бу нима, масхарабозликми? Бир киши бутун бошли шаҳарга ғулғула солади-ю, сиз бамайлихотир қараб турасиз!

Деразанинг нарёғида қудратли, ҳормас гудок бўкирмақда, бу ҳол Могельницкийнинг тепа сочини тик қилмақда эди.

Врона унинг олдида санамга ўхшаб тиржайганича қотиб турарди. Эдвард ўз шошқинлигини ҳозиргина пайқайди.

— Вольно! Ахир ҳозир бунинг вақти эмаслигини биласиз-ку,— деди у жаҳл билан қўл силтаб.

Врона индамасдан қўлини туширди.

Деразанинг нарёғида қуруқ шох синдирилаётганга ўхшаш бир нарса қарсиллади, сўдгра тагин жимиди. Могельницкий шошиб дераза олдида келди.

— Заремба ўзига йўл очяпти,— деб Врона изох берди.

Могельницкий у томонга ўгирилди.

— Эшелондаги немислар ўзларини қандай тутишяпти?

— Ҳали ҳозир чакки эмас. Шаҳарда энг ками бир взводдан бўлиб юришибди. Қуролларини ўқ узишга тайёр тутишадди. Эшелонга ҳеч кимни яқин йўлатиш-

майди... Узлари етти юз кишича. Тўртта тўпи, битта ўқ ўтмас автомобили бор. Фитна-фасоддан асар йўқ, офицерлар жой-жойида... Магазинлардаги озиқ-овқатларнинг ҳаммасини олиб, тилхат беришипти. Мен полициячиларга: уларга тегманглар, магазинларни эса беркитиб қўйинглар, деб буюрдим. Агар зўрлик қилишадиган бўлишса, бирон чора кўришга тўғри келади.

— Ҳа-ҳа, зинҳор уларга тегиш керак эмас,— деди Могельницкий, бир оз жаҳлидан тушиб.— Менга қаранг, бу нарса, сизнингча, «ўшалар»нинг ишими?

Полковник кимлар тўғрисида гапирётганлигини Врона пайқади.

Албатта. Бир хитобноманинг ўзи шунча говга қўзғайди. Лекин вахмистр ўша қулваччани ўлдирмаса, бу тўполонлар бўлмасмидийкин деб ўйлайман.

— Хўш, бирон нарса билолдингларми?.. Қим нашр этган экан?

— Ҳозирча ҳеч нарса билолганимиз йўқ.

Могельницкий миясида бир нарсани ҳал қилиб, у бурчакдан-бу бурчакка юрди. Кейин шопини йиғиштириб, стол ёнига ўтирди.

— Менга қаранг, пане капитане,— деди у қатъий қилиб.

Врона тагин қўққайди.

— Лаббай.

— Тушунасизми, пане Врона, агар шаҳарда шундай воқеадан тагин бир-иккитасига йўл қўйсак, унда...

— Тушунаман,— деди Врона.

Могельницкий ўрнидан турди. Шинелининг заррин тасма қадалган баланд ёқасини гўё нафасини бўғайгандай қўли билан тузатди. Сўнгра фикрини айтиб тузатди:

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб, ишга киришинг. Аввало, буйруқ шу: турмада ётган ўша ифлосларни бугун кечасиёқ отиб ташлайсиз. Уларни шаҳардан четроқ жойга олиб чиқинг. Эртага шу ҳақда менинг номимдан шаҳарнинг ҳамма ерига варақалар ёпиштирилсин.

— Хўп бўлади.

— Сўнгра кимда-ким кечқурун соат еттидан кейин кўчада кўринса — отинг! — Эдвард қўлқопини зўр билан кийиб олди.— Молларни молхонага опкириб қамаш керак. Пода деган нарса ҳамма вақт подалигича қолади. Шунинг учун дунёда гаврон бор-да.

Дераза орқасида ҳамон гудок бўкирарди.

— Иннайкейин, пане капитане, сиздан бу хил жавобларни минбаъд эшитмайин... Яъни битта одамнинг уддасидан чиқолмаганингизни айтаман: қаранг, у ҳали-гача бўкиряпти.

— У ерга Заремба кетган. Гудок ҳадемай тўхтагилиши керак, пане полковник.

Могельницкий унинг сўзига қулоқ осмасдан эшик томон юрди.

— Мен билан борасиз.

Қоровулда турган жандарм капрала уларга честь берди, улар пастга тушиб кетгач, Вронанинг кабинетига кириб, телефон олдига ўтирди.

Штаб олдига отлиқлар взводи тизилди.

Владислав Могельницкий сафнинг олдида борар, йўгон орқаси билан эгарга ёпишиб, кумуш бандлар қадалган конфедераткасини ора-сира тузатиб қўяр эди. У акаси билан Вронани кўриб, отини шпорлади, кейин чинқириб команда берди:

— Взвод, сми-и-и-рно!

* * *

Эдвард оёғини узангига ўтказиб, «осонгина» минмоқчи бўлди.

«Қариб қолдимми-а? Бу Париж машиналари юришни ҳам эсдан чиқартириб юборди,— деб хафагезлик билан ўйлади, кейин оғриқдан юзини тириштирди.— Бунинг устига бавосилни айтайми! Сира кавалеристга ярашмайдиган касал...»

Врона яқинлашиб келди.

Эдвард киноя билан:

— Кўрамиз, у ерда қандай «жиддий ғала-говур» боркин,— деди-да, шпорларини отнинг биқинига тегизди.

Владислав чинқириб команда берди, орқадан тартибсиз от дупурлари эшитила бошлади.

Улар биринчи оломонга дорихона олдида дуч келишди.

Юраги ўйнай бошлаганини сезган Эдвард:

— Нима гап? — деб зарда билан сўради.

Тўладан келган, лекин фақирона кийинган тузукки-на бир зиёли аёл ҳаммадан яқинроқ турган эди. Шу хотин:

— Бу ерга учта ярадорни олиб келишди... Бар хотин кишининг кўзини чиқаришибди,— деб полячка жавоб берди, кейин негадир гуноҳкорларча кулимсираб қўйди.

— Ким ярадор қилибди?

Хоним ўнгайсизланиб, нима деб жавоб беришини билмади.

— Қайдам, сизнинг отлиқларингиз келувди-ку, офицер жаноблари.

— Одамларни бекордан-бекорга уришяпти...

Врона овозлар келаётган томонга отини чўрт бурди.

— Ким айтди шуни?

Оломон қимирлади. Орқада турганлар қоча бошлади.

Эдвард тишлари орасидан ғижиниб:

— Буларга қаранг,— деди Вронага, кейин отини олдинга қараб сурди.

Оломон мушт суқилган юмшоқ хамирга ўхшаб, унинг олдида теваракка оқди.

— Уй-уйингга кет! Агар кўча-кўйда биронта ўлакса учрайдиган бўлса, жонидан умидвор бўлмасин!

Эдвард орқасидан Вронанинг буйруғини эшитди:

— Пане подпоручик, буюринг, уларни қамчилашсин.

Эдвард от тизгинини бир силтаб, чоптириб кетди.

«Жандармлик жуда ярамаган иш экан. Ифлос иш экан!» деб жирканди у. Фронтдан ўтиб келаётган вақтида ҳам ёқасидан бир бит ушлаб олиб шундай жирканган эди — униси биринчи жирканиш эди.

Врона етиб келди.

— Пане полковник, менингча, взводдан узоқлашмасдан юришингиз дуруст бўлар. Ҳозир пан Владислав оломонни бир ёқлик қилади, кейин бирга жўнаймиз.

— Ҳа, бу пода учун ҳозирча қамчининг ўзи кифоя,— деди нафратланиб Эдвард.

— Шундай-у, лекин битта-яримтаси тош билан урса...

Орқадан келиб турган овозлар тинди. Взвод яқинлашиб келди. Кўча-кўйда ҳеч ким қолмади.

— Бу ишларни олдин полиция қиларди, мана энди, кўриб турибсизки, кўчаларни бу гўнглардан ўзимиз тозалашга мажбур бўляпмиз.

Врона ичи қоралик билан кулимсиради. «Ҳаҳ, штаб каламуши, бошқаларнинг қўли билан ўт ўчиришга ўрганиб қолгансан-а! Шошма, ҳали улар попугингни пасайти-

риб қўйишади... Қараб тур, бу ҳам оз», деб капитан қандайдир бир лаззат билан ўйланди.

Врона бутун урушни окопларда ўтказган. Икки марта контузия бўлган. Ўзи хонавайрон бўлган помешчик оиласидан чиққан. Капитан мартабасига етгунча ўлаётган эди. Ҳаётда омади келишмаган Врона, урушда сўнг даража бағри тош бўлиб қолди. У авом солдат оммасини жуда ёмон кўрарди, шунингдек, фронт орқасидаги узоқ штабларда, шаҳарларда туриб, ҳаётини Вронага насиб бўлмаган айши-ишрат ичида ўтказувчиларни ҳам кўролмас эди. Унда ўзини ифлос окоплардан чиқариб, фронт орқасига, мастона, қувноқ ҳаётга элтиб ташлагулик на пул бориди ва на ошна-оғайни. Австрларга асир тушиб қолганда терисига сизмай суюнди, чунки унинг золимлигидан нафратланувчи солдатларидан ўқ ейиш хазфи соқит бўлган эди. Уни поляк бўлгани учун Австрияда Пилсудский ўз легионига¹ олди. Врона тагин профессионал қотиллик ҳунарига киришди, лекин бу сафар фронтнинг у томонида, мундирининг ва белгиларининг ранги ўзгарган ҳолда эди. Немислар Пилсудский билан чиқишолмай, уни Магдебург қалъасига қамаб (албатта, бу ўйинчоқ қамоқ ҳашаматли равишда зийнатланган эди), легионини тарқатиб юборганларида, Врона Австрия армияси сафида урушишни хоҳламай, Варшавага қочиб кетган эди. Варшавада уни Поляк ҳарбий ташкилотининг¹ одам тўпловчилари топиб, поручик Заремба билан бирликда Волинга — Могельницкийнинг ихтиёрига юборишди.

— Яна одамлар тўпланишиб турибди! — деди Эдвард бақариб.

Врона калласини кўтарди. Иккита марказий кўча туташган чорраҳадаги ёпиқ нонвойхона олдида чиндан ҳам оломон тикилиб ётган эди. Врона орқасига ўгирилиб, қўли билан имо қилди. Взвод тезлаб келиб, уларнинг орқасига тизилди.

Оломон ичидан:

— Нимага нон сотишмайди? — деб қичқирган овозлар эшитилди.

— Бу қандай гап? Ё очдан ўлишимиз керакми?

Взводга жой бўшатиш учун Эдвард ўзини ё бирон ёнга олиши, ё бўлмаса оломон ичидан ёриб ўтиши керак

¹ Пилсудскийнинг яширин ҳарбий ташкилоти.

эди. У отига қаттиқ шпор урди. Учқур от олдинги оёқларини осмонга кўтарди. Қўрқиб кетган хотинлар, болаларнинг доди, одамларнинг ғазабли фарёди Эдвардни тўхтатолмади. Худбинлик қайтишга йўл қўймасди. У аччиғидан лабларини тишлаб, оломонга от солиб юборди.

Бир хотин жон ҳалпида:

— Вой, қаёққа борасиз? Болалар... қарасангиз-чи, болаларни бостирыпсиз ахир! — деб қичқирди.

Эдвард ошиб бораётган ғазаби чангалида бўғилиб, узангида тик турди.

— Қили-ич-ла-арни!..— деб чирқиради Владислав.

Аллаким Эдварднинг отини жиловлаб олди. Бу сўнги зарба эди. Эдвард шопини ғилофидан суғурди. Яна биргина секунд турсайди, у ҳаёсизнинг калласини иккига ажратган бўлур эди. Лекин огоҳлантирувчи кескил «ziguck»¹ ҳайқирғи эшитилди ва шу он отнинг қоқ тумшуғи олдида йилтиллаб кетган немис фуражкасининг қизил қирғоғи қўлини қайтарди. Эдвард жиловни тортиб олди. Оломон ичида юрган бир неча немис солдатига ва уларнинг тор кўчада турган юк аравасига эндигина кўзи түшди; арава афтидан, нонга келган эди.

Орқада Владислав командасини тугатди:

— ...яланғочла!

Эдвард зарда қилиб бақирди:

— Қолдирилсин!

Врона ҳам немисларни кўрди. Энди улар йўлни тўсиб, калта ханжар қадалган оғир милтиқларини тайёр тутган ҳолда жипс турар эдилар.

Оломондан қарийб ҳеч ким қолмади. Кўчани бўшатиб қочиб кетди. Фақат баъзи дадилроқларигина бу кутилмаган тўқинишнинг оқибати нима бўларкан деб узоқдан томоша қилиб турарди.

Гудок ҳали ҳам тинмай бўкирарди. У Эдвардга бошқа бир хавфни хотирлатди. Қон секин-секин юзидан чекила бошлади. Улар тим яшил мундирли бу бир неча одамни албатта-ку абжақ қилиб ташлардилар-а, лекин уларнинг орқасида тўртта тўп, зирҳли автомобиль ва етти юзта найза бор эди. Иззату нафсни қурбон бериб мурсага келиш керак эди. Бу эса кўп оғир эди. Лекин мўлжал ҳамиша Могельницкийдан ғолиб келарди.

---

¹ Қайт.

Эдвард отини жиловлаган одамдан қуруққина қилиб:
— Хўш, нима керак сизга? — деб немисча сўради.
У оққа мойил сочли, мовий хира кўзли бир лейтенант бўлиб, пенснесининг шишасидан Эдвардга тикилиб турар эди.

— Қиличингизни ғилофга солишингиз керак.

Лейтенант гапираётганда бурни тагидаги бир тутамгина мўйловининг кулгили бир алфозда ирғишлаганига Эдвард маҳлиё бўлиб қолди.

— Агар бу нарса асабингизга тегаётган бўлса, сизни хурсанд қилишим мумкин, — деди Эдвард заҳар сочиб. Сўнгра бармоғини пича кесиб, шolini шошилмасдан ғилофига солди. Эдвард кесиб олган жойини иккинчи бармоғи билан босиб туриб, олдин лейтенантга, кейин солдатларга ўқрайиб қаради.

Лейтенант тўппончасини қинига солди, тугмасини қадади. Сўнгра солдатларга қараб, худди ҳургандек, команда берди: милтиқлар солдатларнинг елкасига илинди.

— Узингиз ким бўласиз? — деб немис савол берди.

Эдвард честь бериб:

— Полковник граф Могельницкий, — деди.

— Полковник? Рухсат этинг, қайси армиядансиз? Мен бундай формани кўрмаган эканман, — лейтенантнинг пешанаси тагин беш бадтар тиришди.

Эдвард яна аччиғи келаётганлигини сезиб, очиқчасига:

— Польша армиясидан, — деди секин.

Лейтенант ҳайрон бўлиб:

— Польша армиясидан? — деб такрор сўради. Унинг калта мўйловчаси тагин бурнига тегди. — Биз бундай армияни билмаймиз.

Эдвард пинҳона таҳдид билан:

— Билмайсизми! Ҳай, кейинроқ билиб қоларсиз, — деди-да, тизгинни қўлга олди. — Булар билан гаплашинг, пане Врона... Нон керак бўлса, олишсин. Бу шваб¹ билан гаплашишга тоқатим қолмади. Тагин бир-икки оғиз сўз ўтгундай бўлса, аҳмоқона пенснесига қўшиб калласини мажақлаб ташлайман, — деди поляк тилида. Сўнгра немиснинг бир ёнидан ўтиб, олдинга от қўйди.

Владислав взводи билан унга эргашди.

---

¹ Ш в а б — немис деган сўзнинг таҳқирлиси.

Турманинг олди сув қуйгандай эди. Дарвоза олдидаги катта пулемёт атрофида бир тўда легионер турарди.

— Айтган сўзларим эсингдизами, пане Врона?

— Эсда сақлашга мажбурман, пане полковник. Вахмистр бу ерда охирги сўроқни ўтказяпти.

Гудок ҳали ҳам бўкираётир. Эдвард отининг бошини торти, гудокка узоқ қулоқ солди, ўнг қоши тагин уча бошлади. У қўли билан қошининг учишичи тўхтатмоқчи бўлди-ю, лекин кор қилмади.

— Капитан, бориб айтинг, турмадан штабга телефон қоқишсин, штабдагиларнинг ҳаммасини заводга юборишсин... Заремба ҳам удда қилолмаганга ўхшайди. Бу ишга ўзим аралашмасам бўлмайди шекилли. Мен-ку оғзини бир зумда юмиб қўяман-а,—деди ва отини бир урди.

Взвод унинг орқасидан зўрға улгуриб борди.

Одамлар от қўйиб келаётган сувориларни кўрар-кўрмас ҳовлиларга қараб қочардилар. Қочолмай қолганлар деворларга қисилиб бекинардилар. У ер-бу ерда тўпланиб турганлар бўлса уларни кўрди дегунча тирқираб кетарди. Фақат завод яқинида одам қалинлашиб борар, улар жуда секинлик билан тарқалар эди.

Яна бир муюлишдан ўтишди ва заводнинг барча йўлларини тўсиб турган оломонга дуч келишди. Бу ерда бир неча минг киши тўпланган эди.

Одамларнинг ҳой-ҳўйлари гудок бўкиригига қўшилиб кетган. Бу тўпланиб турган ҳад-ҳисобсиз одамларни кўриши биланоқ Эдвард саросима бўлиб қолди. У одамларни бу қадар кўпдир деб ўйламаган эди. Бейк-тиёр отини тўхтатди. Врона билан Владислав орқадан тез етиб келди.

Оломон олдида ҳаракатсиз турмасдан, бирон чора кўриш керак эди.

— Капитан, буюринг, халқ тарқалсин. Тезроқ!

Врона оломонга бақиргунча, Эдвард буйруқ берди:

— Милтиқлар қўлга олинсин! Фақат команда билан отилсин.

— Сиз анови тор кўчага боринг... У ерда қаққайиб турганларнинг бошига қамчи солинг.

Легионерлар одамларни ҳар ёқлама қувиб, тор кўча-

дан сиқиб чиқаришди-да, ўзлари камалак шаклида тизилиб олишди.

Врона қичқирди:

— Охирги марта буюраман...

Оломон худди пичоқ билан икки палла қилингандек икки ёнга бўлинди ва ўртадан заводга йўл очиб, турган ерида қотиб қолди.

Эдвард бир ёнга, Владислав билан Врона иккинчи ёнга ўтди.

— Ҳозирча осмонга қараб отилсин,— деди Могельницкий секингина.— Буйруқни взводга етказинг.

Легионерлар милтиқиларини мўлжалга олдилар. Оломонда талваса бошланди.

Лекин легионерлар билан оломон ўртасидаги масофа секин-секин орта борди.

Орқада турганлар, олдинда нима бўлаётганини билмасдан, тисарилиб келаётган одамларни ихтиёрсиз олдинга итарарди. Олдиндагиларнинг ўзларини ўлимдан сақлаш ва йўл очиб қочиш учун орқадаги одамларни йиқитиб ёриб ўтишлари талвасани ортдириб борди. Эдвард: «Пода — пода-да», деб суюнарди.

— От! — деб бақирди Эдвард.

Ўқлар ҳавони ёриб кетди, худди биров каттакон бир матони йиртгандай бўлди. Оломон йиқилган одамларни қолдириб, жон ҳалпида чекила бошлади. Ерда ётганлар тикка турганларга ўлдирилган ва ярадор бўлганлардай кўринарди.

— От! — деб бақирди Эдвард.

Взвод обоймадаги ўқларни отиб бўлгандагина у командани тўхтатди.

Майдоннинг ярми бўшади. Инсон лаваси ҳамон нари сурилар, шитоб билан жиларди...

Завод дарвозаси очилди. Зарембанинг взводи қиличларини яланғочлаб, қочувчилар орқасидан от қўйиб кетди.

— Марш, олға! — деди бақириб Эдвард.— Уларни молхонага қувиб киргизинглар!

Владиславнинг взводи олға суриб кетди. Эдвард билан Врона дарвозага қараб юрди...

Иккала взвод одамлар орқасидан ярим соатча қувиб юрди.

Кўчада бир жон ҳам қолмади. Эзилган ва ярадор бўлганлар жонларини қутқазиб учун эмаклаб қочардилар.

Могельницкий кетидан заводда Баранкевич билан шаҳар бошлиғи Сладкевич пайдо бўлди. Улар шу дамгача кўринишга ботинолмай туришган эди.

Завод ҳовлисида саккиз юзтача ишчи бориди.

Эдвард подпоручик Зайончковскийга юзланиб:

— Нима учун уларни чиқариб юбормадингиз бу ердан? — деди ҳайрон бўлиб. Подпоручик Зайончковскийни Заремба шу ерга эҳтиётдан қолдириб кетган эди.

Ҳали она сути оғзидан кетмаган подпоручик эпизлик билан честь берди ва уяла-уяла ўзини оқлади:

— Пан поручик шундай буюрган эди. Булар ташқаридагилар билан қўшилиб кетади, деб қўрққан бўлса керак.

— У киши ҳам сиёсатчи бўлибди-да! Заводни дарров бўшатиш керак эди. Ташқаридаги одамлар ичкаридагиларни дорга осиб битиришди, деб ўйлашган. Бундан ҳам баттарроқ иғво топиб бўлмайди! — деди Могельницкий, асабий бир ҳолда адвокат билан қанд заводи эгасининг қўлларини қисатуриб.

— Бу қандай гап бўлди? Ахир исён-ку бу! Бунга тез хотима бериш керак!

Эдвард унга тасалли берди:

— Ташвиш тортманг, пане Баранкевич, нимаyki керак бўлса қилинади.

Баранкевич асабийлашиб гапира бошлади:

— Ахир заводимда лавлаги тўлиб ётибди. Сасиб кетади-я! Заводнинг тўхтаб қолишига ҳеч йўл қўёлмайман... Ҳар бир кун мен учун бир неча минг сўм туради.

Бу пўрдоқ Эдвардга ёқмас, унинг хасислиги ҳақидаги латифалар оғизлардан тушмас эди.

— Лавлагидан муҳимроқ ишлар ҳам бор, пане Баранкевич, Павлодзида исён. Холмянка билан Сосновкада мужиклар қўзғалган...

Подпоручик Зайончковский қўрқиб:

— Вой, ота-онам нима бўлди? — деб юборди.

— Хотиржам бўлинг, подпоручик. Отангиз билан бутун оилангизни шаҳар йўлида кўрдим. Ҳозир улар бизникида. Ҳаммаси соғ-саломат.

— Кечиринг, пане полковник...

— Ҳечқиси йўқ, аҳволингизга тушунаман.

— Иннайкейин, вокзалдаги немислар... магазинда кўзларига яхши кўринган нарсаларнинг ҳаммасини олишяпти,— деди Сладкевич гапга араллашиб.

Могельницкий у томонга ўгирилди-да, менсимаётганини яширмасданоқ:

— Мен ўйлайманки, пан Сладкевич бориб, анавилар билан гаплашиш заҳматини дариг тутмасалар керак,— деб ишчиларни кўрсатди.

Владислав взводнинг бир қисми билан ҳовлига кириб келди. Иккинчи қисми эса кўчада пойлоқчилик қилиб қолди.

Владислав Эдвардга:

— Буйруқ бажарилди, пане полковник,— деб рапорт берди ва кейинги икки сўзни махсус бир қониқилш билан айтди.

Гудок бўкириб турганлигидан Эдвард унинг сўзларини зўрға эшитди. Кейин укасининг олдига келди. Владислав унга қулоғини тутди.

— Взводни олиб уйга жўна. Бу ерда сен бўлмасанг ҳам бўлаверади, уй ёлғиз. Атрофга қоровул қўйиб, ҳушёр бўлиб тур. Штаб билан телефон алоқасини узма. Хайр, худога топширдим!

Владислав честь бериб, отини бура бошлади. Шу аснода Заремба ўз аскарлари билан дарвозадан кириб келди.

— Пανε Баранкевич боринг энди, бола-чақангизни тинчитинг. Тартиб ўрнатилди. Кечқурун бизникига келинг, гаплашамиз... Мен эсам ҳозир мана бу билан машғул бўламан,— деди Эдвард қозонхона томондан буралиб чиқаётган буғ фонтанига қараб.

— Пανε Заремба, буюринг: ишчилар заводни бўшатиб қўйишсин. Барибир бу тўтига ҳеч ким қулоқ солмайди. Ишқилиб, йигирма минутдан кейин бу ерда ҳеч ким қолмаслиги керак. Биз бориб, бу хумпарнинг оғзини беркитайлик.

Подпоручик Зайончковский кета туриб Эдвардга рапорт берди:

— Пανε полковник, энди бугни беркитиб қўйди. Афтидан, нафаси бўғилганга ўхшайди. Биз суюниб, деразга чиққан эдик, бир солдатни отиб ярдор қилиб қўйди.. Қаранг-а, дастлабки ҳужумимизда легионерлардан бирини тошкўмир билан урган эди, у қўлидаги милтигини ичкарига тушириб юборди. Милтиқда тўртта ўқ бориди. Милтиқ ерга тушганда бир ўқи чиқиб, милтиқда учта ўқ қолган. У бандит ҳозир тагин бир ўқ узди. Демак, қўлида тагин иккита ўқ бор. Кейин, у шлангни хоҳлаган вақ-

тида тағин ишга солиши мумкин. Қозонхонада, худди қалъада ўтиргандек... Буғ тағин бир неча соатга етади, дейди механик.

— Механикни чақиринг бу ёққа.

Еттинчи боб

Василёк сменага келган биринчи туркум ишчилар билан заводга кириб олди. У қўшниси Сергега амакининг ўлдирилганини бир илож қилиб, акасига ҳаммадан олдин айтишни истарди.

Василёк қоровулларга кўринмасдан, ҳатто иш вақтларида ҳам бир неча бор акасининг олдига келиб турар эди. Кўп вақт бутун сменани акасининг олдида ўтказар, қўлидан келганича қарашишга тиришарди. Ут ёқарлик санъатини тез ўрганиб олаётган бу эпчил болани ўт ёқарлар яхши кўриб қолишган эди.

Ҳатто бир кун пан Струмилнинг кўзига дуч келиб қолганда, ўт ёқарлар ўртага тушиб, қутқазиб олишди, механик ҳам қўл силтаб қўя қолди. Василёк вагондан кўмир туширишда ўт ёқарларга ёрдам берар, қозонхонанинг барча кириш ва чиқиш йўллари биларди. Ҳадмай эшик оғзида турадиган контролёрларнинг кўзига тушмасданоқ қозонхонага кирса бўладиган бир ўнгай йўл ҳам топиб олди. У олдин кўмир ҳовлисига кирар, кейин кенг вентиляция трубаи ичидан эмаклаб, ёқиб ташланган кўмир шлаклари ҳандагига тушарди. Сўнгра темир тўсин орқали кўмир чуқурга ўтар, у ердан икки-уч юмалоқ тошкўмирни олиб ташлаб, қозонхонанинг кўмир чуқурига ўтиб кетарди. Василёк бу сирни ҳеч кимга, ҳатто акасига ҳам билдирмас эди. У осмондан тушгандай пайдо бўлишдан ва чаққонлиги билан ўт ёқарларни ҳайрон қилишдан лаззатланар, контролёрлар олдида ҳам ўша чаққонлик билан ўтар эди.

Андрийнинг қозонхонага беркиниб олганини ва уни ўлдирмоқчи бўлиб туришганини билиб, Василёк жудаям қўрқиб кетди. Бола фақир легионерларнинг қозонхонага киришга уринаётганларига юрагини чангаллаб қараб турди.

Уларнинг унашлари барбод бўлганда, боланинг суюнчи ичига сиғмасди. У ишчилар орасида довдираб юрар, жиқ ёшга тўлган кўзлари билан таниш ўт ёқарлардан ёлвориб сўрарди:

— Ҳай, амаки, улар Андрийни нима қилишаркин-а?
Ут ёқарлар хўмрайиб, тек турардилар. Бир вақт улардан биттаси Василёкни қўлидан тутиб, бир четга олиб чиқди-да:

— Жонинг борида қочиб қол тезроқ! Биттанг тушганинг ҳам етар... Ё сенинг ҳам каллангни танингдан жудо қилишларини хоҳлайсанми? — деди.

Василёк унинг олдидан қайтди. Қўзларидан дув-дув ёш тўкиб, тагин легионерларнинг уннашларини қарашга кетди.

Қозонхонада бўлаётган ишларни завод ҳовлисида тутиб қолинган барча ишчилар кузатиб турардилар. Қаршисида қуролли легионерлар кучсизлик қилиб қолган ёлғиз кишининг жўшқин ботирлиги юракларни фатҳ этди. Оғир ишдан қийналган, диллари сиёҳ бўлган бу одамлар биргина киши томонидан кўрсатилаётган қаршиликда ўз бўшангликлари учун ўпка борлигини сезардилар. Гудок бу ўпкани бир секунд ҳам унуттирмасиди. Птаханинг тақдири энди ҳаммани қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Унга ҳамма, айниқса аёллар очиқ-ошкор ҳавас қила бошладилар. Нафратли овозлар эшитилиб турди:

— Ҳай, эркаклар, қараб тургунча уялсанглар-чи! Бир бечоранинг жонини хатарга қўйиб, ўзларинг тирақайлайсанлар-а!

— Кучингиз нуқул хотинларга етади...

— Хотинларнинг тишини қоқишга қаҳрамон булар...

Ишчилар хотинларнинг қичқириқларидан, гудокдан ва бўлиб турган ҳодисадан таъсирланиб, ҳовлидан чиқиб кетишга унашмас эди. Легионерлар найза ишлата бошладилар. Суворилар уларни от билан ҳайдаб, қамчи билан ура кетдилар.

Заремба бақиравериб, хириллаб қолди. Ғазабланган ишчилар қаршилик қилиб, бир легионерни отдан ағдарилган эди, уни зўра қутқазиб олишди. Заремба эскадрони ҳовлидаги ишчиларни кўп қийинчилик билан ҳайдар эди.

Василёк нима қиларини билмай доғда эди. Бу пилдираб юрган болани легионерлар аллақачон сезиб қолган эдилар.

Легионерлардан бири:

— Ҳой бола! Бу ерда нима бор сенга? Тўхта, итдан туғилган! Қаёққа қочяпсан? — деб бақирди.

Василёк оломон ичига шўнғиди ва чиғаноғи билан

бошини ишга солиб, оломоннинг қоқ ўртасига бориб олди. Тутиб олишларидан қўрқиб, кўмир омборига кириладиган йўл билан қочди. Ана шундагина ўзининг махфий йўли эсига тушди...

Василёк кўмир чуқурига тушиб, қоронғида анча вақт кўмир устида эмаклаб юрди, чуқурнинг тешигини тополмай излади, тошкўмирларга тизза ва бошини уриб оғритди. Тешик янги тўкилган кўмир тагида кўмилиб қолган эди. Бола кўмирни суриб, оғир бўлақларни бир четга таший бошлади. Кўмирлардан бири сурилиб кетиб, яланг оёғига тушди, оёғи қаттиқ оғриди. Василёк йиқилиб, узоқ йиғлади. Лекин, йиғлаб бўлиб, тагин ишга киришди. Қичкинагина тешик очди. Кўмирни жилдириш тобора қийинлашиб борди. Бошига қулаб тушмаслиги учун, кўмирни юқорига кўтариб чиқиб, нарироққа ташлаш керак эди. Кўмир тўзони бурни билан кўзига кирар, у ҳа деб чучкирар, туфлар эди. Кўмир бўлса тугамайдигандай кўринарди. Василёк бошқа жойдан қовладим шекилли, деб ўйланиб қолди. Юраги ачишди, даҳшат босди. Яна йиғлаб юборди.

У бутун кучини тўплаб туриб:

— Андрий, Андриюшка-а!..— деб бақирди.

Андрий худди бир нарса чаққандай сапчиб тушди.

— Тфу, қуриб кет!

Унинг назарида, орқасида Василёк йиғлаётгандай бўлиб кетди.

Птаха милтиқ қўлида, кўзлари деразада, ўзи эса кўмир чуқурида турар эди.

Брандспойт шундайгина ёнида эди. Уни бўғиб қўйишга сал қолган буғ секин-секин деразадан чиқиб борарди. Қозонхона хира, дим.

Андрийга бу нарсалар баъзан аҳмоқона бир тушдай кўринарди. Уч соат вақт ўтган бўлса ҳам уни ҳеч ким қутқазмаса, нимаки қилган бўлса, ҳаммаси бекор кетса! Уни барибир тутиб отишади. Бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Ҳамма чекка-чеккада, ёлғиз Птахагина тузоқда, у қурбон бўлиши керак!..

— Андриюша! — деб Василёк жуда яқин бир жойдан чақирди.

Юқоридан сирғаниб тушган бир кўмир Андрийнинг елкасига тегиб оғритди. Кетидан шодон бир нидо келди: «Мен, Васькаман!» Бу нидо Андрийни ўқ узишдан тўхтатди.

Ҳақиқий, тирик Василёк унинг ёнига туша бошлади. Отиб ташлашига сал қолганлигини ўйлаб, Андрийнинг тишлари какради.

Василёк акасини қучоқлаб, қулоғига бақирди:

— Андрюшка, менман... Ташқарида панлар бижиллаб ётибди... Отлиқ аскарлар ҳовлига сиғмайди. Энг катта-конлари ҳам шу ерда... Тез қоч бу ердан! Мана бу ерда тешик бор... Мен ҳар сафар шу тешикдан ўтардим. Лекин ҳозир устига кўмир тўкиб, беркитишиб қўйибди, ўтолмай қийналдим.

Андрийнинг юраги дук-дук ура бошлади.

— Қаердан кирдинг бу ерга?

— Кўмир ҳовлисида.

— У ерда йўл йўқ-ку...

— Мен труба ичидан ўтдим. Ичи кенг! Сен ҳам сиғасан. Юр, Андрюшка, юр! Улар ҳовлига тўлишиб кетди! Остап амаким, сени ўлдиришади, деди!

Василёк Андрийни тешикка қараб тортди.

— Қир, мен орқангдан кираман!

Василёк юқорига қараб тирмашди. Андрий қозонхонани, ўчиб бораётган ўчоқни яна бир кўздан кечириб чиққач, укасининг орқасидан юқорига тирмаша бошлади. Василёк уни тешик оғзида кутиб турган эди. Андрий милтиқнинг сургисини эҳтиёт билан суриб қўйиб, укасига узатди. Сўнгра елкаларини тила-тила тешикка суқилди ва сурилиб тушувчи кўмирларга тирмашиб, тешикдан зўрға чиқиб олди.

Василёк уни шоширди. Андрий каттакон бир тошкўмирни тортиб, тешикка туширди. Бола эса, акасига қарашиб, қўллари ва оёқлари билан тошкўмирни тешикка тўқа бошлади. Бир минутдан сўнг тешик тамом беркилди.

Василёк Андрийни ўз йўлига бошлади. Птаха агар вентиляция трубасига сиғмасам нима бўлади, деб ваҳима ерди. Василёк орқасидан трубага боши ва елкаси билан суқилиб, секин-секин олдинга сурила бошлагач, енгиллик тортди.

Улар юқорига чиққанларида, ёмғир майдалаб ёғиб турган эди. Кўмир ҳовлиси заводнинг асосий доирасидан ташқарида, баланд ғишт девор билан ажратилган хилват ерда эди.

Бу ерга юк келтириш учун темир йўл излари ўтказилган.

Василёк атрофни кузатиб, тез қайтиб келди ва йўлда ҳеч ким йўқлигини билдирди.

— У ерда уч қатор бўш вагонлар турибди. Вагонларнинг тагидан ўтиб кетса бўлади, ҳеч ким кўрмайди. Орқа дарвозанинг олдида эса ҳеч ким йўқ. Қулфлаб қўйишти. Аввал вагонга чиқамиз, иннайкейин, вагон орқали дарвозадан ошиб, ташқарига ташлаймиз-у, хайт деб кетамиз! — деди Василёк акасининг нақ қулогига.

Улар кўмир тепасидан тушишди-ю, эгилиб олиб вагонлар орасида чопиб кетишди.

Василёкнинг плани ажойиб чиқди. Охирги вагон дарвозага жуда яқин эди. Улар панжарали темир дарвоздан ошиб ўтиб, темир йўл изи билан қоча бошлашди.

Василёк олдинда борар ва қўлларини қуш қаноти сингари ёйиб, ҳар ирғиганда икки метр йўл оларди. Акам етиб келяптимикин, деб тез-тез орқасига қараб қўярди. Андрей кучининг борича чопиб борарди. Ёмғир юз-кўзларига уриб турди. Паст, вазмин қора булут осмон юзини тўсиб олган эди.

Андрей калта милтигини қўлидан туширмади. У қулаётганига ишонмасдан: «Тутиб олишса барибир ўлдиришади. Шундай бўлгандан кейин, лоақал иккитасининг бошига етиб қолай»,— деб ўйларди. Завод жуда узоқда қолиб кетгандан ва заводга борадиган темир йўл вокзал томонга бурилгандан кейингина Андрей тўхтади, мадори қуриб тупроққа ўтириб қолди.

У ҳаллослаб:

— Шошма, Василёк, юролмайман энди! — деди-ю, юрагини чангаллади.

— Кетайлик, Андрюшка, кетайлик, бўлмаса келиб қолишади!

Бола ҳадиксираб жаланглар ва чидамсизлик билан типирчиларди. Ич-ичигача ивиб кетган бола фақир совуқдан ва қўрқувдан дирдираб, шумшайиб турарди. Лой сачраган яланг оёқлари музлаб кетгани учун шпалда туриб, оёқларини нуқул бир-бирига уриштирар эди.

Унга Андрей жуда узоқ ўтириб қолгандай туюлди.

— Бўлди энди, Андрюшка, кетайлик!

Птаха ҳорғин ўғирилди, Василёкнинг оёқларига, бошига чалпақдай ёпишиб турган хароб фуражкасига, онасининг эски кофтасига бурканиб, камалакдек букилиб турган кичкинагина жуссасига қаради. Бу қарашда

бунёдга келган қаттиқ ачиниш ва кечирмоқда бўлганларни бу ит ҳаётидан аччиқ ранжиш уни бўға бошлади; ахир бу қора турмуш натижасида шу бола шўрликнинг оёқларига бирон нарса олиб бергудай ҳам пул топишнинг иложи бўлмасал..

«Энди бир бурда нонга ҳам зор бўламиз. Бошимни олиб қочгудай жой ҳам бўлмайди...»

— Андрюшка,— деди Василёк зорланиб.

Андрей ўрнидан турди. Қуюқ туман ичига ғарқ бўлган завод томондан даҳшатли гудок бўкириб турарди.

Андрей ўз шеригининг йўғон овозига қулоқ солиб туриб, мағрур бир шипши билан:

— Бўкиряпти,— деди. Энди у югурмай, тез одимлар билан борди. Василёк майда қадамлар билан ёнида пилдираб борар, тез-тез орқасига қараб қўярди.

Птаха темир йўл тепасидан водокачка ёнидаги таниш уйни кўрди ва шундан кейингина ўзининг қутулганига ишонди.

— Василёк, укагинам! Гўдаккина... Васька, азаматим! Ҳе, уларнинг башарасига туфладик энди! Шошма, ҳали сенинг ўчингни ҳам оламан...— деди ва укасини бағрига босиб қучоқлади. Хайрият, кўз ёшларини яширишга ўрин йўқ эди. Емғир челақлаб қуйиб турган бир кезде кўз ёшларини ким ҳам кўра оларди?

* * *

— Биз фақат кечасигина бошлай оламиз. Ҳозир ўттиз киши бир бўлиб чиқиш — нодонлик бўлади,— деди Раевский бу сафар гапни чўрт кесиб.

Чобот қайсарлик билан бошини чайқади.

— Кечгача одамларнинг ҳаммасини тарқатиб юборишади, турмадаги ўртоқларимизни отиб ташлашади. Ҳозир — айна пайти. Мен қўшилмайман, вассалом!

Унинг кегидан Метельский қизгин гап бошлади:

— Уртоқ Сигизмунд, Чобот ҳақ. Омма кўчага чиққан ва ишчиларни душман ота бошлаган бир пайтда биз қуролланиб чиқишга мажбурмиз. Майли, бизни тор-мор этсинлар, лекин индамай қололмаймиз. Бундай қилмасак, ўзимизни шарманда этган бўламиз... Ахир бу марксизм аксиомаси-ку... Майли, бизнинг бош кўтариб чиқишимиз бир оз эрта бўлсин, лекин ҳаракат бошланган экан, уни бошқариш бизнинг вазифамиз.

Раевский маъқулламай, унга олайиб қаради.

— Бошқариш — думда юриш деган сўз эмас.

Метельский тутоқиб кетди.

— Қурол кўтариб чиқишнинг думда юриш бўлишини биринчи марта эшитяпман. Бу сўзни сизнинг оғзингиздан эшитиш мени ажаблантиради...

— Тўғри, — деди Чобот гувиллаб.

Метельский бўғилиб уй ичида юра бошлади. Нафис чизиқли, кенг, гўзал манглайли юзи тагин оқариб кетди. Қорага мойил катта кўзларида ички олов шуълаланиб турарди. Унинг қаддида қандайдир бир нозиклик бориди. Раевский бу ёш врачга яна бир карра қаради, энди бир қадар босиқ оҳангда жавоб қилди:

— Кенгашимизни жуда чўзиб юбордик. Бу беҳуда тортишувни тугатиш керакдир, деб ўйлайман... Чобот билан доктор қарши... Мен билан Ковалло кечаси чиқиш тарафдоримиз. Унгача темирўлчилардан ва қанд заводининг ишчиларидан икки юзчасини йиғиб, қуроллаймиз. Бу орада Шчабель ҳам Сосновкадан келади, эҳтимол, деҳқонлар ҳам бирга келиб қолар... Чиқдингми-чиқдим учунгина чиқиш большевикча бўлмайди. Уртоқ Метельский, агар ўттиз нафар коммунистни фойдасиз ва мутлақ ўлим чангалига ташлаб қўйсақ пешанамизга лаънат тамғасини босадилар. Агар сизнинг гапингизга кирсак, душманга бу имкониятни берган бўламиз. Мен яна бир карра айтаман: коммунистларнинг ҳаммаси ҳозир ишчиларни сафарбар қилиш билан машғул бўлсин. Ҳа, гап шу! Қурол олишига ишониш мумкин бўлганларнинг ҳар бири билан гаплашиб чиқиш керак. Бир тўда қуролли паннынг мингларча одамни тумтарақай қилганини ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Нима учун шундай бўлди? Шунинг учунки, ишчилар уюшмаган эдилар, уларни урдилар.

Партия душманга зарба тайёрлаш учун яшайди. Бу масалада баландпарвоз гаплар кетмайди. Келинлар, ишчиларни яхшироқ ва тезроқ қуроллантириш тўғрисида ўйлашайлик. Менинг фикримча, бу ерда ҳамма масала ҳақида етгули гапирилди. Биз юборган ўртоқлар бу вақт ичида биздан кўра кўпроқ иш қилдилар... Бизда қурол бор-у, лекин ҳалигача ўқ йўқ. Бу нарсани эсдан чиқармаслик керак. Уқни алоҳида босиб олиш, кейин бу ерга ташиб келтириш керак, деб қилган таклифингизга мен қаршиман. Омбор вокзалга жуда яқин, шу сабабдан кичкина бир муваффақиятсизлик — ўқдан маҳрум бўлиши-

миз учун кифоя қилади. Шунинг учун отряд шу ерга тўпланади ва ҳамма омборга қараб юриш қилади, қорол-ас-лаҳа билан таъмин бўлгач, шаҳарга ҳужум бошлайди... Чобот қурол ва ўқлар юкланган иккита платформани заводга ҳайдаб келтиради. Посёлкада қуролланиб улгурмаган ёки қўшилишга ботинмаганларни қуроллантира-миз. Таянчимиз посёлка бўлади. Отряднинг кўпчилиги ўша ердан олинади. Гап шу!

Ковалло маъқуллаб томоқ қириб қўйди.

— Афсуски, ҳозир ўртоқ Патлай йўқ бу ерда. Лекин кечаси қутқазиб оламиз, чунки шаҳарда даставвал ҳужум қиладиган пунктимиз турма бўлади. Шундай қилиб, ўртоқлар, масала ҳал. Мен кенгашманинг раиси сифатида ҳозирдан ҳаракат бошлашингизни таклиф этаман. Лекин ҳаммамизда ишонч ҳосил қилиш учун айтиб қўйинглар: шунга бўйсунасизларми?

Чобот Раевскийга ранжигансимон қараб қўйди.

— Яна қандай шубҳа бўлиши мумкин? Нима, партия интизомига тушунмасидик?

Раевский ҳорғинлик билан кулимсиради. Стол ёнидан турди ва Метельскийнинг олдига келиб, қўлини дўстларча унинг елкасига қўйди.

— Менга қаранг, доктор, ярадорларни боғлашга керак бўладиган нарсаларни топасиз, а? Ахир қон тўқилмасдан бўлмас...

— Нимайки керак бўлса — топаман. Ҳозир қаёққа борай, буюринг?

— Ёш бола бўлманг, Метельский. Ҳозир вақти эмас! Вокзалга бориб, немисларнинг қўйнига қўл солиб кўринг. Темир йўл доктори бўлганингиз учун офицерлар билан гаплаша оласиз. Билинг-чи, кайфиятлари қандай экан? Биз легионерлар билан тўқнашганимизда немисларнинг қандай мавқе тутишларини билсангиз яхши бўлур эди.

* * *

Зивапояга ҳамма бирга чиқди. Кеч кирмоқда, ёмғир ёғмоқда. Ҳаво бузуқ, рутубатли.

— Ҳаво яхши,— деди Раевский.— Хайр энди, ўртоқлар, соат тўққизга давр ажрашамиз. Григорий Михайлович, сен ўз депочиларинг олдига бориб кел. Партия аъзоларидан бештаси бу ёққа келсин. Бу ерда таянчимиз бўлиши керак. Кимнинг қуроли бўлса, олиб келсин...

Ана, қалдирғочинг ҳам келяпти! — деб Раевский нозик-кина жилмайди.

Юқоридан Олеся тушиб келди.

— Дада, тайинлаган нарсаларингнинг барисини қилдим,— деди Олеся ҳансираб.

Олеся бир оз ётсирар эди. Бутунлай ивиб кетган кўйлагига баданига ёпишиб қолганидан, уйга киришга шошилди.

— Шошма, Раймонд қани? — деб Раевский уни тутиб қолди.

— Икки соатча бурун шаҳарда ажрашганмиз. Ҳозир посёлкада. Ядвига Богдановна аввалги уйингизга бир тугун қоғоз олиб кетди. Раймонд, турма олдида бешта одам ва бир пулемёт турибди, айтиб қўйинг, девди. Воробейконинг олдига кириб чиқдим, паровоз бўлади, дейди,— Олеся шошиб-пишиб бу сўзларни айтди-да, лип этиб уйга кириб кетди.

— Яхши қизинг бор-да,— деди Чобот ичидан хўрсиниб. Унинг боласи йўқ эди.

— Раҳмат. Эскизи, биттагина-да. Лекин ўзи чакки эмас,— Ковалло бирдан шундай деди-ю, қоғоғини солиб олди.

Ёмғир кучайди. Қийғоч томчилар зинапояга келиб урарди. Метельский шляпасини бостириб кийиб, резинка плашига бурканиб олди.

— Кетдикми?

Раевский уларни будкага боргунча кузатиб турди. Ҳар тарафга ажрашиб кетганларидан кейингина уйга кирди.

Олеся кийимларини ўзгартириб, ўз хонасидан Раевскийнинг олдига чиқди.

У ҳўл сочларини сиқа туриб:

— Ҳеч нарса ҳам емагандирсиз? — деб сўради тортинчоқлик билан.— Ҳозир картошка пишириб, ачитилган карам олиб келаман... Хурмачани печкага қўйиб қўйиш ҳеч дадамнинг эсига келмайди. Унга овқат пишириб қўйган эдим-а,— деди Олеся ҳазил аралаш бир норозилик билан.

* * *

Могельницкий жони чиқиб, ўрма қамчисининг учу билан қўнжисига тарс-турс урмоқда эди.

— Тезроқ ўйланг, пане Струмиль! Кутиб ўтиришга

вақтим йўқ. Шу тартибсизликка йўл қўйган сизсиз, энди ўн минут ичида гудокни тўхтатиш йўлини топмасангиз, сизни отиб ташламасам деб қўрқаман.

Эдвард механикнинг тиззалари қалтираганини кўрди. У ҳатто Эдварднинг юзига ҳам қарамади.

— Раҳмингиз келсин, пане полковник, менда нима гуноҳ ахир?

— Ўзингизни оқлайберманг, яхшиси, уни даф қилиш йўлини айтиб беринг.

— Мен ўйлаган эдимки...

— Ёмон ўйлагансиз,— деб Эдвард унинг сўзини бўлди.

Улар машина бўлимида туришган эди.

— У турган ерга буғ ҳайдалса бўлмасмикин?

Струмилъ умидсизлик билан хўрсинди:

— Машина бўлимини беркитиб қўйган-да.

Бирдан оғзини карракдай очди ва миясига бир фикр келгандай шу аҳмоқона вазоҳатда қотиб қолди. Суюнганидан пешанасига бир урди.

— Яша, топдим! Пан полковник ақл киргизиб қўйдилар. Мўрининг оғзини беркитиб қўямиз. Тутун ичида бўғилиб ўлади...

— Беркитинг!

Қуюқ, қора тутун қозонхона деразаларидан чиқмай қолгандан ярим соат ўтгач, Эдвард буйруқ берди:

— Текшириб кўрингиз!

Эҳтиёт эшиги очилди ва қозонхонага бирга кирган бир неча легионер олдида турган капрал йўтала-йўтала, ёшли кўзларини пириллатиб, паришон бир ҳолда:

— Ҳеч ким топилмади, пане полковник...— деб рапорт берди.

— Нима-а-а? — Эдвард қўлидаги қамчисини суягига боtgунча қисди.

Қозонхонадан қурум иси урарди. Эдвард шартга бурилди-ю, ҳеч кимга қарамасдан, эшикка қараб юрди.

Қозонхонага Заремба, Врона, Зайончковский ва Струмиллар кирди. Эдвард челақлаб қуйиб турган ёмғирга қарамасдан, ҳовлида айланиб юрарди.

Врона билан Заремба қайтиб келганда, Эдвард зарда билан сўради:

— Ҳа?

Зайончковский билан Струмиль эса Эдварднинг кўзига тушмасликни афзал кўришди.

— Ростдан ҳам йўқ... Қочиб кетганлигига одамнинг ҳеч ишонгиси келмайди...

Энди, гудок тўхтагандан кейин, ғалати бир жимлик чўкди.

— Демак, асли у ерда ҳеч ким бўлмаган экан-да? Ё бундай эмасми, айтинг-чи бўлмаса?

— Бор эди, лекин қаёққа кетганлигига ҳайронмиз...— деб Заремба қўлларини ёзди.

— Бундан чиқди, қочириб юборибсиз-да?

— Қочолмаса керак эди, чунки ҳамма эшикларда қоровуллар бор эди, тушунолмайд қолдим, пане полковник...

— Агар ҳарбий офицер бўлмасайдингиз, поручик, сизга нисбатан бошқача йўл тутган бўлур эдим. Пανε Врона, буюраман: шаҳарни тартибга солганимиздан кейин поручикни ўн беш кун қаттиқ авахтага солинг. Ҳай, ким бор, отни келтир бу ёққа!

* * *

Водокачка ёнидаги кичкина уйга одам тўла борди. Ҳаммадан олдин Ядвига келди. Олеся ошхонада овқат тайёрлаб бўлгунча, Ядвига топиб келган гапларини эрига айтиб берди.

Ундан кейин Воробейко келди. У бузиб, қўлтиғига уриб олган қўшоғиз милтиғи билан ўқдонни чиқарди. Стволни қўндоққа ўрнатиб, милтиқни ўқлади-да, мамнунлик билан уни бурчакка суяб қўйди.

— Патронларни сочма ўқ билан тўлдирдим. Йигирма қадамдан туриб баҳузур отиш мумкин... Кечаси нимадан отганингни ҳеч ким билмайди, лекин шовқини дунёпи тўлдиради. Ишни бошлаб юборгунча ярайверади! Мана бу закускага,— деди ғурур билан, чўнтагидан бир тарақ немис ўқи ола туриб.— Беш дона... Қўшнимизнинг боласидан сўраб олдим. Шайтон тушгур, бир ерлардан топибди-да. У бошига урадимми? Бизга эса ҳаводан ҳам зарур... Беш кишига бўлиб берамиз, биттадан пақиллатиб қолишади...

Воробейко тарақни эҳтиёт билан столга қўйди. Унинг эгнидан сув шириллаб оқарди. Лекин машинист ёрдамчисининг кайфи чоғ. У оқиш қошларини кулгили бир алфозда қимирлатиб ва бурнини тез-тез тортиб туриб,

Ўзи бошлаб келадиган жасур йигитлари тўғрисида жонли-жонли гапира бошлади.

— Худди дев сингари йигитлар-да! — деди у бундан ҳам кучлироқ ифода тополмасдан.— Қоронғи бўлсин, иннакейин опкеламан. Ҳозир қайтиб кетаман. Гаплашадиган одамларим бор; ундан ташқари, паровозни ҳам тўғрилаб қўйиш керак. Эҳ, немислар бўлмаса-ю, буларнинг ҳаш-паш дегунча қизил ўмгачини узиб қўярди-а... Қайси гўрдан ҳам пайдо бўлиб қолди немислар! Ҳозир уларнинг йўллари беркилибди — панлар йўлни тўсиб қўйган эмиш... Хўп, мен кетдим.— Воробейко шошилиб чиқиб кетди.

Даҳлизда бир нарса эсига тушди чоғи, қайтиб кирди.

— Камерадан биронта милтиқ келтириб берайми, а? Битта-яримта ярамас келиб қолгудай бўлса, қўлингизда ҳеч нарса йўқ!

Раевский «ҳа» дегандай қилиб бош чайқади.

Воробейко милтиқни олиб келганда, уйда Раймонд ва тагин бир неча ишчи ўтирган эди. Улар ичида баланд бўйли, оққа мойил сочли бир ўсмир ҳам бор эди; Раймонд уни отаси билан таништирди.

— Бу Пшеничек. Сенга Патлай ва бошқа ўртоқларни гапириб беради. Уни Степовийнинг олдида қўққисдан учратиб қолдим.

Раевский ўсмирнинг қўлини қаттиқ қисди.

Раймонд кириб келаётган ишчиларни кўзи билан имо қилиб:

— Булар эса пулемётчилар, — деб шипшиди.— Эсингдами, менга таништириб қўй, деган эдинг? Мана бу баланд бўйлиги — Степовий, бу мўйловлиги эса Гнаг Верба; булар эски солдатлар. Айтмоқчи, пулемётни ҳам бўлак-бўлак қилиб, қопда олиб келишди. Ҳозир уни водокачкада йиғиб, тўғрилаб қўямиз. Лентаси бор-у, ўқи йўқ-да... Қолганлар, ўзинг тайинлагандай, кечроқ келишади.

Уйга одам текилиб борди. Баланд бўйли ишчи Воробейко келтирган милтиқни текшириб кўрди.

— Яп-янги экан! Найзаси мана бундай ўрнатилади: бир, икки — бўлди!

Раевский ишчилардан посёлкадаги аҳвол-руҳияни суриштирди.

Ядвига Олесяга қарашгани чиқиб кетди. Раймонд ҳам Пшеничекни чақириб, ошхонага кириб кетди.

— Мана, Олеся, янги ўртоқ. Эсингиздами бу?

Пшеничек ҳўл фуражқасини қаерга қўйишни билмай, қўлида айлангириб турарди. Унга отасининг қамалганини айтган эдилар. Бобойи туфайлидан тортаётган ташвиш уни бетинч қилаётган эди.

— Утиринглар мана бу скамейкага. Жой тор, кечирасиз-да,— деб Олеся таклиф этди ва сувда пиширилган картошқани эпчиллик билан дегчадан катта лаганга онтарди.

Ядвига ачиган карамга ёр солди.

Раймонд Андрей масаласини қизга айтиш зарур деб ҳисоблади.

— Олеся, гудокни ким чалаётганлигини биласизми?

— Йўқ; ҳа нима бўлибди?

— Птаха қозонхонага беркиниб олган эмиш.

Қизнинг қора қошлари жийрилди. У иссиқ чўян бармоқларини куйдираётганини ҳам сезмас эди.

— Андрей? Ёлғиз ўзимми?

— Ҳа. Уни ўраб олишипти... Ҳалигача қўлга тушмаётган эмиш.

Пшеничек Олесяни ғамгин қарашлар билан кузатиб турди.

— Нега бундай бўлди, Раймонд? Нима учун уни ёлғиз қолдирдинглар? Бир ўзи нима ҳам қила олар эди?

Раймонд унинг кўзларига қараёлмади. Ошхонадан чиқиб кетди.

— Ота, мен сенга айтган Андрей Птаха эсингдами?

— Эсимда.

— Заводда гудокни ўша чаляпти. Уни тутиб ўлдиришди-да. Бизга рухсат бер, ота, ўтинаман сендан...

Раймонд орқасида Олеся турганлигини сезарди.

— Бизга ижозат бер... Ҳозир посёлкадан тагин ўртоқларимиз келади... Ҳаммаси Андрюшани танийди. Ижозат бер, қутқазиб олайлик!

Эшик олдида турган узун бўйли ишчи секингина:

— Ҳа, эсиз бола! Уни тирик қўйишмайди,— деди. Раймонд пулемётчи деб атаган киши шу эди.

Сигизмунднинг қошлари туташди.

— Уқимиз йўқ. Ундан ташқари, тўртта-бешта бўлиб ҳужум қилиб бўлмайди.

Ҳеч ким қимирламади. Раймонд отасининг олдида бамисоли тилсиз илтмос каби турарди.

Раевский қизнинг чақнаган кўзларига қаради: у қизнинг ён бермаслигини англади.

— Ё парвардигор! Наҳотки сизда қалб бўлмаса? — деб Олеся эшитилар-эшитилмас шипшиди.

Раевскийнинг мўйсафид боши қўллари устига тушди ва у ерда бир неча секунд ҳорғин қолди. Мўйловларининг учи зуғум билан осилди. Олеся бу одамнинг икки кечадан бери ухламаганлигини эслади. Эҳа, бунга қадар уйқусиз ўтказган кечалари қанча эдийкин? Отаси бу одам ҳақида нақадар муҳаббат ва ҳурмат билан гапирарди.

Камдан-кам кулимсировчи бу одам Олесяни ҳамиша меҳрибонлик билан қарши оларди. Аввалги фикри учун қиз уялиб кетди...

Бирдан гудук тинди. Бир неча секундгача ҳеч ким оғиз очмади. Олеся ҳўнгиллаб йиғлаб, бўлмасига кириб кетди. Қаравотига ўзини ташлади, тўлиб-тўлиб йиғлади, титради.

Ядвига айтишга сўз тополмай, қиз бошини силарди. Уйга ҳамон янгидан-янги одамлар кириб келмоқда эди. Водакачканинг машина бўлими, сарой, катта бўлма ва ошхона келганлар билан тўлиб кетди. Ковалло, Чобот ҳам темирўлчилар билан бирга етиб келди.

Гудокнинг тиниб қолиш сабаби ҳаммани азоблар эди.

— Охири киришипти-да!..

Шу аснода бирдан эшик оғзида Птаха пайдо бўлди. Орқасида Василёк турарди.

— Ана холос! — деди ҳамма ҳайрон бўлиб.

Бу умумий овоз Птахага қандайдир умидсизланишдек, қарийб аччиғланишдек туюлди.

Раймонд ошхонадан югуриб чиқди-ю:

— Вой, сенмисан, Птаха? — деб юборди.

Андрей:

— Бўлмаса-чи? — деб гудунглади ва нима учундир бу ерга шу қадар кўп одам тўпланганига ҳамда кўпракда Василёк икковини қуролли Воробейко тўхтатганига ҳайрон бўлди.

Ҳамма бирдан гапга кирди.

— Уни қаранглар, Андрей заводда гудук чалаяпти дейишган эди, ҳолбуки бу гаштини суриб юрган экан!

Олеся Раймонднинг қичқирганини эшитиб, югуриб бўлмага кирди. Ковалло норозилик билан Андрейга ер остидан қараб қўйди.

— Бу ерда, сени гудок чалпти деб эртак айтишаётган эди, бекор гап экан-у?

— Бундан чиқди, бошқа одам экан-да. Қўрқиб кетишганидан каллаварам ўт ёқарлар адаштириб айтишибди-да...

— Гудокни ким чалган экан-а?

— Юрагида ёли бор азамат экан!

Раевский ҳаяжонланиб:

— Қим чалган бўлса ҳам асл жанговар, ажойиб киши экан! Агар ярамаслар ўлдириб қўйишган бўлса, бояқиш кўп ҳайф кетади-да,— деди ва қаддини ростлаб турди.

Андрийнинг хўрликдан кўз олдини қоронғилик босди. Бу бир неча соат мобайнида озиб-тўзиган, қийналиб кетган Птаха кийимлари ивиган ва кўмирга буланган ҳолда бошини солинтириб турар эди. Бунга ҳеч ким парво қилмади. Шундай бўлади: бирон ҳаяжонли нарса билан машғул бўлиб қолган одамлар, тинч вақтларда даррەв кўзга чалинадиган нарсани сезишмайди.

Птахани ўша соатиёқ эсдан чиқариб қўйишди. У бир зумгина кўзга кўриниб кейин эсдан чиқадиган ўткинчи манзара ҳолига тушиб қолди. Уни қаҳрамон ҳисоблардилар, у эса бекорга гердаиб юрадиган лақма бўлиб чиқди. Бу ҳол ҳаммада норозилик ҳисси туғдирди, ҳатто қилган хатолари учун ранжитди.

Олеся тўккан кўз ёшлари ва уни ҳамма кўргани учун уялиб кетди; ким билади, Олеся тўғрисида булар нималар ўйлашди экан? Гарчи айби бўлмаса ҳам, Птаханинг шундай ўнғайсиз аҳволга тушиб қолиши Олесянинг қизлик иззату нафсини қаттиқ хўрлади.

У Андрийнинг аянч қаддини хафақон қараш билан ўлчаб чиқди. Миясига ёвуз бир фикр келди: «Унинг қаери ҳам менга ёқиб қолган экан? Туришини, худди аҳмоқнинг ўзи-я! Вой, ундан кўра кетса-чи!»

Раймонд кўзларини Олесядан олиб қочарди. У ўнғайсиз аҳволда эди.

Василёк акасининг орқасидан жаҳл билан қараб гузарди. Бола бу ҳолга Андриюшканинг қандай чидаб турганлигига тушунолмасди. «Уларча, биз заводда бўлмапмиз экан-да? Бармоқларимни кўмир эзиб юборгани ҳам майли эмиш,— деб у нима учундир фақат бармоқларини эсга олди.— Ҳали ойим ҳам калтаклайди»,— деди Ва-

силёк қайғуриб, ўпкаси тўлганидан йиғлаб юбораёзди. Сўнгра бурнини торта бошлади.

Андрий бошини кўтарди.

Олеся Андрийнинг юзи бирдан оқариб кетганлигини кўрди. Андрий гандираклади, йиқилиб кетмаслик учун деворни ушлади.

Олеся қўрқиб: «Нима бало ё мастми? Энди шуниси қолган эди?» — деб ўйлади, лекин номаълум бир ҳис бошқа нарса деярди. Андрийга раҳми келиб кетди. Унга яқинлашиб, қулоғига шивирлади:

— Нега бу ерда қаққайиб турасан? Ошхонага ўтиб кет. Вой-ей, кимларга ўхшаб кетибсан! Қаҳрамон эмиш...

Андрий бир одим олдинга ташлади, Олесяни қўли билан бир четга итарди.

— Хўш, мен энди сизларга масхара бўлиб қолдимми? Мен жонимни ҳам аямадим... Ҳаммангиз қочиб кетдингиз, бир ўзимни душман интиқомига қолдирдингиз! Бир ўзим улар билан олишдим, сизлардан мадад кутдим, сизлар бўлсангиз, бу ерда роҳат қилиб ўтирибсиз... Энди масхара бўлибман-да... — Андрий бўғзида туриб қолган ёшларни ютди.

Ҳамма тагин унга қаради. Унинг тор сингари тараг овози, ҳаяжон тўла газабли ва вайрон овози ҳаммаини унга бошқа кўз билан қарашга мажбур этди.

Птаха ортиқ гапиролмади. Гандираклар ошхонага, ундан Олесянинг бўлмасига ўтиб кетди. Бўлмага кириши билан ерга ўзини ташлади-ю, ярим ҳушсиз ҳолда ётиб қолди. Бу аҳвол қаршисида шошиб қолган Олеся ундан изоҳ истаб парвона бўлар эди.

Аммо Василёк бўлган воқеани ошхонада ўтириб Раймонд билан Пшеничекка батамом айтиб берди. Кичкина гувоҳни Раевскийнинг олдига бошлаб чиқишди. Василёк ўзига келиб, баданига иссиқ киргач, яна ҳикоясини такрорлади ва илова этди:

— Ҳа, Андрюшка милтигиниям опкелган, худо урсин! Саройнинг орқасида турибди. Ҳозир опкеламан, — деди-да, бошқаларнинг розилигини ҳам кутмасдан, **югуриб** чиқиб кетди.

Тез қайтиб келди.

— Мана! Ўқланган.

Сигизмунд Олесянинг бўлмасига кирди. Птаха ҳану ерда ётарди.

Раевский икки қўллаб унинг бошини кўтарди. Йигитнинг кўзларидан ёш оқмоқда эди.

— Азамат экансиз, Птаха! Мен айтган сўзларимла собит қоламан... Уртоқларингизни эса хатолари учун кечирингиз керак.

Птаха унинг қўлини тутди.

— Гудокни мен чалган эдим, — деб шипшиди.

— Энди бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди.

Раевский ўз қўли ичида турган бармоқларнинг шилланганини сизди.

— Бармоқларингизга нима бўлди?

— Қайноқ сувда куйдириб олдим...

— Сиз шу ерда қолиб, дамингизни олинг. Сизни жангда иштирок қилишдан озод этаман. Хотинларни қўриқлайсиз.

Саккизинчи боб

Жинчиروқнинг қизил тили мол ёғи қўйилган сопол косанинг четларини яламоқда.

Йўлак деворига тушиб турган аллақандай каттакоп бир қуш сояси қанотларини бир текис қоқмоқда.

Сарра тиззасини қучоқлаб, аланганинг кичкина тилчасига сеҳрланган кўзлари билан қараб ўтирар, Меер мумланган ип билан этик қўнжини тикар эди.

Эшикнинг нариги томони — уй ичи жимжит. У ерда ухлаб ётишибди. Меер ухлаётганларга халақит бермаслик учун жўрттага шарпа чиқармайдиган ишни қилаётир. Қари отаси оғриб ётибди. Бошига тушган бу машаққатлар — ўтирган уйқдан кўчирилгани, бошқа ердан макон тутгани — уни ниҳоят соб қилди. Эски заказчилари бу ерга келмайди — узоқ, янгиларини эса тез топаб бўлмайди. Ҳалол этикдўз деган шуҳратга эга бўлиш учун кўп йиллар керак. Янги жойга кўчиб келганиндан кейин ҳамма нарсани янгидан бошлашинг керак.

Қийин, жуда қийин, айниқса ёшинг олтмиш тўртга етганда...

Шунча йил яшаб отаси нима хурсандчилик кўрди? Сарра унинг ҳикояларини хотирлади. Қизга отасининг ҳаёти бир-бирига ўхшаган майда кул ранг ёғоч михларнинг туганмас шодасидай кўринарди. Болғаларнинг бир оҳангда урилиши, чарм ҳиди, букилган қомат ва меҳнат, эртадан то қора кечгача қилинадиган азобли меҳнат. Тагин булар ўн бир ёшидан...

Девордаги қуш қанотларини қоқарди.

Сарра кўзларини қисди. Наҳотки уни ҳам, Меерни ҳам, Мойшени, кичкина малла Мойшени ҳам ўша тақдир кутиб турган бўлса? Бир вақтлар, у кичкинагина эси паст қизча эканида бувиси: «Тақдир, айланай. номанг-лум меҳмон, ҳар бир қиз унинг келишини тоқатсиз умид билан кутади. Тақдир худодан. Ундан бўйин товлаб бўлмайди. Ундан қочиб ҳам кетолмайсан. Иннайкейин, тақдирдан хафа бўлиш ҳам ярамайди. Уни одам боласи қанчалик итоат билан қарши олса, у ҳам одамга шунчалик раҳмдил бўлади...» деган эди.

Бувисининг ўлганига кўп йиллар бўлди. Унинг айтганлари унутилди. Сарранинг ёш миясига эккан таврот уруғлари ҳам унмади. Сеҳркорлик эътиборини йўқотган тақдир, агар мана шу совуқ куз оқшомида келгудай бўлса, Сарра бу ёвуз балолар даракчисини киргизмай, эшикни таққа беркитган бўлур эди. У бунингсиз ҳам билладики, тунукасоз Фальшток буларникига фақат Сарранинг ҳаётини заҳарлаш учунгина келиб юради. У ўзига ишонади — унинг ишхонаси бор, қўри бор. Онасининг ўлгудай баджаҳл хотин эканлигини биллади (онаси ҳозир ҳам ўғлини уради), аммо хотинининг алвасти қошида қандай умр қилиши билан унинг нима иши бор? Унинг қўлида учта ишчи ва бир уй бор... Унинг уйланиши керак. Қайлиқ бўлишга Сарранинг нимаси кам? У Фальштокка фарзандлар туғиб беради, ширин-ширин овқатлар пишириб беради... Начора, беш йилдан кейин қариб қолса не ажаб? Яҳудий қизнинг тақдири ўзи шундай. Ота шўрликнинг қизидан бўлак ҳеч нимаси бўлмагандан кейин...

Биров эшикни секингина қоқди... Меер қайрилиб қаради.

Энди деворга унинг қуш бурунли, чигал сочли бошининг ёнаки сояси тушди.

Сарра ўрнидан тура ётиб, секингина:

— Раймонд бу... мени олиб кетгани келди, — деди.

Раймонд ўзи билан рутубатли куз кечасининг ҳидини олиб кирди.

Сарра:

— Ҳозир кийиниб чиқаман, — деб секингина уй эшигини очди.

Раймонд Меернинг қўлини қисиб, этикдўзнинг рўпасида бўш турган курсига ўтирди.

Сарра камзулини кия-кия уйдан чиқди. Меер ип мумларди. Сарра унинг норози эканлигини кўрди..

— Ёмғирда қаёққа борасизлар?.. Вақт ҳам кеч бўлди. Ҳўб вақтни топибсизлар-да!— деди Меер яҳудий тилида.

Шундай бўлса ҳам унинг нима тўғрида гапираётганлигига Раймонд тушуниб, қизариб кетди. Сарра бир зумгина иккиланиб турди, сўнгра секин сўради:

— Унга айтсам майлими?

— Билмадим,— деди Раймонд хавотирланиб.

— Айтсам бўлар, деб ўйлайман,— деди Сарра.— Менга қара, Меер, ипингни бир зумгина қўйиб тур!

— Қўлимда қисталанг заказ бор, бўш вақтим йўқ..

— Меер, бугун шаҳарда кўзғолон бошланади...— Сарра Меернинг кўзларини кўриб жимиди: унинг Сарраники сингари катта ва қора кўзлари қиз чеҳрасида тиниб қолган эди.

— Кўзғолон? Сен қаердан биласан? Иннайкейин...— У сўзини тугатмади.

Сарра унинг елкасини ушлади:

— Меер, балки биз билан борарсан?

— Қаёққа?

— Борсанг, айтамин.

Меер лабларини дардманлик билан буриб, кўзларини пирпиратди ва мум суркалган ипни зарда билан силтаб:

— Ҳеч қаёққа бормайман мен!— деди.

Девордаги қуш сояси энди бир қанотини қоқди.

— Сен ҳам бормайсан... Кириб ёт... Унга айтиб қўй: энди келмасин бу ерга... Бўлди энди, келмасин! Сени осиб қўйишларини хоҳламайман,— деб пичирлади кўрққан ва аччиғи чиққан ҳолда.

Раймонд бу сўзларга қулоқ солар ва маъносини уқиб олишга тиришар эди. Меернинг сезилар-сезилмас ишорат қилганидан сўз ўзи устида кетаётганлигини англади.

Сарра:

— Майли, бормасанг борма қўя қол, лекин мен бораман. Мен сени бундақа...— деди-ю, у ёғини айтолмади, У «кўрқоқ эмасдирсан деб ўйловдим» демоқчи эди.

Қўнж қоқилган тахта Меернинг тиззасидан тушиб кетди. Ҳамма ваҳим билан эшикка қаради.

Меер ҳамон авж олиб борувчи ҳаяжон билан:

— Оилани ўйласанг-чи... отангнинг ғамини қилсанг-чи! Ҳаммамизнинг калламизни танимиздан жудо қил-

лишсин дейсанми? Виждон қани? У ёқда сенга нима бор? — деб шивирлади.

— Виждонимни сўрайсанми? Мен яшашни истайман, Меер? Яшашни истайман! Ахир шу виждонсизликми?

— Ҳа, кам бўлма! Яшашни истайсан-у, ўзинг ўлимга борасан...

— Ортиқ бундай яшашга тобим йўқ! Ҳамиша очликда, бечорачиликда яшаш... Пули ва амали борлар қоқ юрагинга тепаверишсин деб яшаш керакми?.. Менга қара, бу газандаларнинг ҳар бири янчиб ташлай оладиган мана шундай чуволчанг бўлиб яшашнинг нима қизиғи бор? Бундан кўра кўчада ўлдириб қўя қолганлари яхши мени! — деди Сарра яна эҳтирос билан шивирлаб:

— Бу гапларни сенга ким ўргатди?

— Турмуш ўргатди, мана шу лаънати турмуш...

— Сендан кўра ақллироқ одамларнинг қўлидан ҳеч нима келмади-ю, сен дунёни остин-устин қилиб юборамас дейсанми?

Сарра ўрнидан турди.

— Қўлларидан келмадими? Ҳа, сен учун бошқа бировлар қилиб берсинми? Ўзинг-чи, Шпильманлар билан Баранкевичлар олдида пилтанглаб юришинг керакми? Ҳеч ким йўғида тақдирга лаънат ўқийсан, мушт кўтариб дўқ урасан... Биз эса уларни тугатмоқчимиз! Улар ахир сенинг ҳам душманинг! Нима учун уларга қўл кўтаришдан қўрқасан? Ўзингнинг виждонинг қани?

Меер унга аччиғланиб қаради.

— Менинг виждоним — оилам.— У арвоқ бармоқлари орасида бир юмалоқ мумни тажанглик билан эзар эди.— Биз бўлмасак улар очдан ўлишади. Тушуняпсанми? Ўлишади! Уларга ҳеч ким ёрдам бермайди... Боргинг келса — боравер! — деб ғазаб билан қўлини эшик томон силтади у.— Бор, боравер! Мен яҳудийман, камбағал этикдўзман... Бирор ватаним йўқки, йўлида ўзимни қурбон этсам... Рус подшоси борлигида мени итдай қувардилар. Немислар келди — улар ҳам ўшандай қилди. Энди поляклар келди — кўчага чиқишга юрагим бетламайди. Хўш, уларнинг ўрнига гетман гайдамаклари келса кунимиз туғади, деб ўйлайсанми? Мен билмайман, у ўзи қандай қўзғолон, ким-кимни қувмоқчи... Мен фақат бир нарсани биламан: яҳудий уйда ўтириши керак...

— Бугун кечаси ишчилар қўзғолон кўтаришади.

— Ишчилар? — Меер саросима бўлиб такрорлади.

Вокзалда паровоз чўзиб бўкирди. Қигдай тўхтаб олгандап кейин тагин уч марта қисқа-қисқа бўкирди. Бу овоз олисдан бўғиқ, хира эшитиларди, Раймонд даст ўрнидан турди.

Сарра ҳаяжон билан:

— Хайр, Меер! — деди.

— Нима, кетяпсанми? — Меернинг товуши титраб кетди.

— Ҳа.

Меер унга маъюс бўлиб қаради. Сарра яна бир неча он кутди.

Меер эшитилар-эшитилмас бир овозда мингиллади:

— Сизларни қириб ташлашади. Уларга қарши нима билан борасизлар?

Сўнгра шишган қовоқларини ҳаяжон билан пирпира-тиб, ерга эгилди ва бандига чарм тикилган этикдўзлик пичоғини олди.

— Ҳеч бўлмаса мана буни олиб кет...

Улар эшикни ёпиб чиқиб кетишди. Меер узоқ вақт қимирламай ўтирди. Ваҳимали, хунук хаёллар уни ҳоли-жонига қўймас эди.

* * *

Хона ичига элликтача одам сиғди, ҳаммаси сиқилишиб тикка турарди. Қолганлар ҳовлида, зинапояда ва машина бўлимига кириладиган эшиклар олдида туришарди. Ҳаммалари найза ўрнатилган милтиқлар билан қуролланган эдилар.

Чоррақа томондаги деразага Олеся одеял тўсиб қўйди.

Григорий Михайловичнинг қуруқ кийимини кийиб олган Андрей, — буни Ковалло ўзи буюрган эди, — бошқалар билан ошхонада ўтирарди. Олеся Василёкка ҳам отасининг чолворини, ўзининг эски тўр кўйлагини берди. Бола ҳозир Олесянинг узун пайпоғини жон куйдириб оёғига кияр, ёнида эса Олесянинг ботинкаси ётарди. Олеся ака-уканинг ҳўл, ифлос кийимларини қазноққа чиқариб ташлади.

— Вой-бў, мунча узун экан! — деб пишилларди Василёк.

У шошилар эди. Оқ мўйловли, баланд бўйли амакнининг нималар тўғрисида гапираётганлигини эшитгиси келарди.

— Кўп гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқдир, деб ўйлайман, дўстларим,— деди Раевский.— Ҳар бирингиз бу ерга ўз ихтиёрингиз билан келгансиз, ҳар бирингиз нима учун келганлигингизни ҳам биласиз. Қани, ўртоқлар, ҳозир қаттиқ писанда қилиб олишайлик: кимнинг юраги жангга тоб бермайдиган бўлса, кетаверсин. Хўш, кимки қолиб, бизнинг асрлардан бери лавом этиб келаётган душманларимизни, бу таланчиларни битиришга қарор қилган бўлса, жангдан қочиб кетмаслик учун ишчилик сўзини берсин.— Раевский пича тўхтади.— Кимки қочса...— деди ва нима қилиш кераклигини сўраётгандек ўртоқларнинг юзига тикилди.

— Отамиз! — деди Степовий унинг сўзини тугатиб. Раевский уни кўзлари билан қидириб топди.

— Тўғри, қочган киши — фақат қўрқоққина эмас, хоин ҳам.

Раевский деразанинг олдида милтиққа таяниб турар эди. У овозини кўтармасдан, ҳамма вақтдагидай босиқ, аниқ гапирар, фикрини баён қилиш учун энг содда, энг равшан ифода излаб, ҳар гапини ўйлаб айтарди.

Кенг елкали, кучли ва ҳамма нарсага кўзи етадиган бу одамнинг ўзини вазмин тутиши ҳаммада ўз кучларига ишонч туғдириб борди. Бу одамнинг жозибаси унинг ўзига махсус бир алфоз касб этмаган соддалигидан, ўз ишнинг ҳақ эканлигига қаттиқ ишонганидан бунёдга келарди. Унинг бу фазилати бутун умрини революцион курашга бағишлаган одамлар учун жуда ҳам характерли эди.

Ковалло соатга қаради:

— Зигмунд, вақт бўлди.

Раевский шапкасини кийди.

— Шундай бўлсин, дўстлар,— деди у баланд овоз билан.— Кейин қочиб кетгандан кўра, ҳозир икки бор ўйлаб олиш ва мавридида қайтиб кета қолиш керак...

Ҳеч ким қимирлаб ҳам қўймади.

У ўз сафдошларини бошдан-оёқ ғамхўрлик билан кўздан кечириб чиқди. Аксариятнинг фронтда бўлмаганлиги кўриниб турар эди. Милтиқларнинг ўқхонасини ўзларига қаратиб тутганлар, қайишларини эса қўл ўтказиб бўлмайдиган даражада таранг қилиб тортиб олганлар. Лекин қиёфаларидан кўриниб турибди, жонлари борича олишадилар!.. Масалан, кепкасини қулоғигача бостириб олган анави пучуқ йигитчани олинг — милтиқни худди қиздай қучоқлаб олибди. Кўзлари жиддий, лекин

лабларининг болаларникига ўхшаш соддагина осилиб туриши унинг ўн саккиз ёшда эканлигидан далолат берарди.

Орқада турган чарм фуражкали ориқ ишчи ҳамма номидан жавоб берди:

— Яна ўйланиб ўтиришнинг ҳеч кераги йўқ. Гайкаси бўшлар уйда қолган. Бу ерга келганлар тагин қайтиб кетиш учун келгани йўқ.

Раевский милтиғини елкасига осди.

— Дўстлар, қароримизни ҳовлида ва бошқа ерда турганларнинг ҳаммасига етказинглар. Командирликка революцион комитет мени тайинлади. Сизлар эса икки-та ёрдамчи сайлаб берасизлар,— деди Раевский.

— Чобот!

— Степовий!

— Бошқа йўқми?

— Йўқ!

— Бўлмаса чиқамиз. Кимнинг ўқи бўлса, олдинда юрсин. Аввал омборни босамиз, у ердан посёлкага ўтиб, сўнгра турмага борамиз. Ҳамма ўз ўнбошисини биландими?

— Бўлмаса-чи!

— Бидамиз!..

• • •

Бир юз олтмиш уч киши кеча зулматига шўнғиди. Оёқ шарпалари ёмғир шовқини ва шамолнинг чийиллашига аралашиб кетди.

Ковалло уйдан энг кейин чиқди. У ақалли қизини кучоқлаб хайрлашмади ҳам,— негадир Ядвига билан Птаха ҳузурида ўнғайсизлик тортди.

«Қари шайтоннинг юраги бевақт эриб кетди, мана ҳозир кўз ёши ҳам қилади»,— деб юришмасин. У таниш уйни кўзлари билан бир кезиб чиқди-да, ерга қараб гуриб, ясама парвосизлик билан деди:

— Қизим, сен тагин... қўрқиб юрма! Обед маҳалида етиб келамиз. Қелишимизга картошка қовириб, бодринг опчиқиб қўй... Хайр, яхши қол...

Остонада тагин бир қайрилиб қаради. Олесьанинг кўзлари жиқ тўла ёш эди.

— Ана холос! — Обедга етиб келамиз, дедим-ку...— деди ва шошилиб илова қилди:— Андрей, сен бу ерга кўз-қулоқ бўлиб тур. Эшакларни беркитиб, ол, уйга ҳеч

кимни қўйма. Сенга биронта милтиқ қолдирсам бўларди-ю, лекин яхши эмас. Болта бор, даҳлизда турипти...— Пиллапояда Андрийга секингина деди:— Башарти иш ўнгидан келмай қолса, эски-тускини бир рўмолга чигиб, Олеся билан Ядвига Богдановнани ол-да, тўғри Сосновкага қараб қоч!

— Уй-чи?

— Уй гўрга! Башарти енгилиб қолсак, барибир бу ерда туролмаймиз. Қизимга эҳтиёт бўл...

— Григорий Михайлович, ахир мен...

— Биладан... Ишқилиб, яхши қара. Башарти мени... Ковалло жимиди. Улар дарвозага келиб қолишган эди.

Андрий чолни кўрмасди.

— Ишқилиб, сен унга ака ўрнида бўл...

Ёмғир шовқини ичидан Андрий зўрға эшитди:

— Менинг қизимдан бошқа ҳеч кимим йўқ...

— Менинг ҳам, ундан бошқа...

— Хайр, кейин кўрармиз, ҳозирча эҳтиёт қил...

Андрий уйга қайтиб кирди. Эшикни илгаклаб қўяй деган эди, бўлмади. Бармоқларининг қаттиқ оғриётганини эндигина сизди.

— Олеся, сен беркитиб қўй, менинг қўлларим шишиб кетипти, қуриб кетсин!

Катта уйнинг чирогини ўчириб қўйишди. Ядвига деразанинг олдига ўтирди. Агар темир йўлдан завод гомонга очиқ вагонли паровоз ўтса, демак ўқларни олишган...

Сигизмунд аёлларга қолишни буюрган эди. Агар Ядвига эри билан бирга кетган бўлса, кўнгли анча тилч бўлар эди. Олдинда оғир кеча, азобловчи, ҳаяжонловчи интизорлик...

— Қўлларингни кўрсат-чи! Вой худо-ей, нега индламайсан-а? — деди Олеся қўрқиб.

У шошилиб бориб, Метельский қўйиб кетган пакетни олиб келди-да, териси осилиб ётган куюк бармоқларни жуда эҳтиёт билан боғлай бошлади. Боғлаб туриб, ачинганидан юзи тиришиб кетар эди.

Василёк мудраб қолди.

— Бор ошхонага, скамейкага чиқиб ёт,— деди Амдрий меҳрибонлик билан.

Василёк сапчиб ўрнидан турди.

— Ё уйга кетсаммикан-а? Қуни билан қаерларда

санқиб юрдинг, деб ойим уради-да,— деди бола, машқи тушиб.

— Ҳеч нарса бўлмайди. Кириб ётавер, эртага бирга борамиз. Айтдим-ку, ҳеч ким ҳатто бармоғини ҳам тегизмайди! Сенинг сўзингга қараганда ойим сени уришдан бошқа ҳеч иш қилмас экан-да.

— Сенга ҳеч бало бўлмайди, калтакка ҳамма вақт мен қоламан...

— Ҳа, бўлмаса қилган шумликларинг учун бошингни силаб қўйишлари керакми?

Василёк хафа бўлиб, бурнини енги билан артди-да, индамасдан ошхонага кириб кетди. Скамейкага чиқиб ётар-ётмас ухлаб қолди.

Андрей Олесянинг бармоқларига лабларини тишлаб қараб турар, қиз Андрейнинг қўлида осилиб ётган жонсиз тери парчаларини мулойимлик билан кўчириб, бармоқларини оппоқ дока билан боғларди. Унғайроқ бўлсин деб, Олеся полга ўтириб олди. Андрей унга юқоридан қараб турар ва жони оғриганда қилган ҳар бир ҳаракати қизнинг ажойиб киприклари ва нафис лабларида, ўзининг етиниш қийинлиги билан жозибали, тароватли қизлик лабларида титроқ уйғотганини томоша этарди. Андрей бу лаблардан ҳеч вақт ўпмаган эди. У бунга журъат этолмас, энг кичкина сарбастликни ҳам қиз афв этмайди деб ботинмас эди. У қизнинг дўстлигини сақлаб, юракдаги дарди билан олишар, кўз тутарди.

Олеся боғлаб битирди. Лентанинг учини кесиб ташлаш учун ердан қайчини олишга энгашиб туриб:

— Сабрли экансан...— деди.

Шу аснода қиз кўйлагининг олди кесик ёқасидан баланд сийнаси кўриниб кетди. Андрейнинг юраги ўйнади, безовта бўлди. Ўзининг ҳеч бир гуноҳи бўлмаган бу гўстоҳлик Андрейни хижолат этди. Унинг қалби чуқур қайғуга ботди.

— Нима бўлди? Оғритдимми?

— Ҳа. Лекин энди бундай қилмайман...

— Қара қандай қўполман-а, тегиб кетибман-у, сезмапман ҳам.

Андрей индамади.

— Сен ётиб дамингни ол, мен Ядвига Богдановнанинг олдига кираман. Хайр, чироқни ўчирыпман...

Андрей бошини қўлларига солинтирган ва хаёлларга гарқ бўлган ҳолда яна анча вақт стол ёнида ўтирди.

Кейин Олеся полга солиб қўйган тўшакка ҳорғин-толғин бир аҳволда ётиб, ухлашга тиришди.

«Мунча ҳам унга осилавердим-а? Дунёда ундан яхшироқ қизлар йўқдай».

Андрей Олесянинг бошқалардан ортиқ эмаслигига ўзини ишонтиргиси келарди. «Ундан чиройликлар ҳам бор. Масалан, Паша Соллогубни ё бўлмаса Марина Коноплянскаяни олайлик. Бу қизлар худди ўт-а, ўт! Илтифотлари яхши, улар билан гашт қилса ҳам бўлади... Тўғри-да, чиройли қизлар қуриб кетиптими? Келиб-келиб шунга осилади. Бу ҳадеб кулади, аччиғини келтиради, буюради... Қўлингни ҳам тегизолмайсан! Андрей тагин бу жафоларнинг ҳаммасига чидайди, ҳолбуки унинг ўзига ҳазилакам қизлар хуштор эмас».

Бу фикрлар Андрейни тагин беш бадтар хафа қилди.

«Юлдузим ўзи шундай шекиллик-да. Қачон қарасанг, ишим чапидан келиб тургани-турган!»

У мудраб кетди, шу вақт уни безовта қилаётган фикр лип этиб кўз олдидан ўтди. Бу қизнинг ажойиб, қалин киприклари, кулиб турган жангари кўзлари эди...

* * *

Аёллар дераза олдида ташвишланиб, ўртаниб, чурқ этмай туришар эди.

Ядвига Олесяга ухлаб олишни маслаҳат берди:

— Бирон нарса эшитсам, уйғотаман.

Ошхонада Василёк ширин ухлаб ётарди.

Олеся оёқларининг учида ўз уйига кирди. Уйда ҳукм сурган сукунат уни азоблар эди. У нима қилишини, ўзини қаерга қўйишни билмасди.

Отаси Раевский билан учрашгандан бери бу уйга латар маҳкам ўрнашиб олди. Олеся отасини қаттиқ ва айни замонда нозик бир муҳаббат билан севар эди. Отаси тўғрисидаги ўйлар уни тарк этмасди.

Қиз Андрейни уйғотиб қўймаслик учун секин бориб каравотга ётди.

Лекин Птаха уйғоқ эди. Қўли лўқиллаб оғрирди.

Олеся унинг қимирлаганни сезиб:

— Уйғоқмисан? — деб шипшиди.

— Ҳа.

— Қўлларинг оғрияптими?

— Қўлим қайда дейсан. Кўнглим тинчлик бермаяпти.

Андрий полга ўтирди ва ғамгин ҳолда бошини тиззасига солинтирди.

Олеся сал у томонга эгилди:

— Нима тўғрисида қайғиряпсан?

— Ҳаётда ҳеч бахт йўқлиги тўғрисида. Фақат биргина озор... Азбаройи шифо, бу одамлар дунёда нима учун яшашар экан? Қаёққа қарама, ёлғиз инсофсизлик...

Олеся ҳам ўтирди. Андрий Олесянинг ёнида эканлигини ҳис этарди. Хафалигининг боисини айтиш истаги уни асир этган эди.

«Ҳамма гапни айтаман-да, кетаман. Мени ўша ёқда ўлдириб юбора қолишсин».

У турмоқчи бўлиб қўлини чўзган эди, қўли Олесянинг тиззасига тушганлигини сизди. Дарҳол Олесянинг қўли унинг бинтланган қўли устига тушди. Оғритиб қўйишдан чўчиб, қиз Андрийнинг қўлини секингина тиззасидан олиб қўйди.

Андрий ҳамма нарсани — хафаликни ҳам, ўпкани ҳам унутди. Фақат биргина орзу — меҳрибонлик билан унга тегиш, шу севимли, шу гўзал, шу жонажон қиздан ақалли биргина сўз бўлса ҳам эшитиш орзуси қолди...

У ғамгин ва секин бир овоз билан:

— Олеся,— деди.— Олеся, нега бундай қиласан?

— Нима деяпсан?

— Олеся, менинг сендан бошқа бахтим йўқ...

У қизнинг тиззасини қучоқлади. Қиз қаршилиқ кўрсатолмади. Бу майиб қўлларни қандай қилиб ҳам итариб ташласин?

— Андрий,— деди у огоҳлантирувчи бир шипши билан.

Андрий лабларини қизнинг тиззасига тегизди. Уни қизнинг қалин кийими хафа қилди. Андрий ҳамма нарсани унутган ва оғриқни ҳис этмаган ҳолда қизнинг кийимини майиб чангали билан ғижимлади.

— Андрий!..

У энди Олесянинг тиззасини ўпар, қиз бунга йўл қўймасликка ожизлик қилар эди. Туйқусдан қўлга тушиб қолган, бу эҳтиросли жўшқинликдан хавотирлик тортаётган Олеся бу тентак йигитни нима қилишини бялмай ҳайрон эди.

— Олеся... Жонгинам.

Олеся ҳаяжонланиб, ўрнидан ирғиб турди. Андрий уни қўйиб юборди. Қиз ҳеч нарса демасдан Раевсканинг олдига чиқиб кетди.

«Оббо, нима қилиб қўйдим-а? Энди бутун иш расво бўлди. Бўлса-бўлар!» — Андрий жаҳл билан қўл силтади. Қаттиқ оғриқ уни ҳушига келтирди. У тўшакка йиқилди. Юраги дукиллаб урар эди.

«Ҳамма вақт шундай — ишим чаппасидан келгани-келган. Бор-э, келса келар. Эртага кетаман-у, кейин ҳечам кўришмайман, — деди ўзига ва шу ондаёқ бунга ўзи ишонмади.— Шошма, ҳали бу қиз жиғингга бир туширсин, иннайкейин кетарсан. Ушанда ҳам ўйлаб кўрамиз... Ийи, кўрамиз деб ўтирасанми, ҳозир ҳам кўриниб турибди-ку.

Оббо, Олеся мен тўғримда энди нималар ўйларкин?

Одамлар жангга кетди, эҳтимол, ҳалокатга кетишгандир... Қиз бечора отасининг қайғусида юраги эзилиб турган бўлса-ю, Андрий уни безовта қилса-я! Бошқа вақт қуриб кетган эканми!»

У ўз қилмишидан уялиб кетди.

«Бўлмаса қачон айтар эдим? Эҳтимол, эртага ўлиб кетарман. Бугунам нима мўъжиза бўлди-ю бир ўлимдан қутулиб қолдим».

Узоқ бир ердан заиф қарсиллаш эшитилди. Андрий қулоқ солди. Сўнгра чўккалади.

Миясидан ялт этиб: «Бошланди шекилли?» — деган хаёл ўтди. Урнидан турди-да, қўлларини эҳтиёт-ла олдинга чўзиб, тахмин билан эшик томон юрди.

Уйда иккала аёл деразага ёпишиб турарди.

Андрий столга қоқилиб:

— Менман, — деди.

— Форточкани очиб қўяман, — деб шипшиди Ядвига.

Рутубат ҳиди анқиб кирди. Ёмғир ёғарди. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи, жимжит. Шу алфозда учови кўзлари тўрт бўлиб, индашмасдан узоқ турди.

— Уни қаранг, ана чироқ! Паровоз бу! Демак, ишлари ўнгидан келибди! — деб қичқирди Олеся.

Зулмат ичида икки ёниқ кўз чақнади. Юқоридан оғир-оғир нафас олиб, пишқириб, баҳайбат бир нарса ўрмалаб бораётгандай кўринарди.

Улар узоқлашиб бораётган гулдуросга қулоқ солиб қолишди.

* * *

Шаҳар уйқуда эди.

Бехосдан ёмғир шитирлаши ва сув шириллаши орасидан пақ этган своз эшитилди. Бир неча лаҳзадан ке-

Йин эса биров тунука томга бир ҳовуч шағал отгандай бўлди.

Аллақандай жонсарак қоровул посёлкада айланиб юрар, шақилдоқ билан одамларни уйғотар, деразаларни тақиллатиб, ҳаммани оёқлантирар эди. Зоғ учмас соқов кўчалар тилга кирди. Чироқлар чақнади. Одамлар кўринмас, лекин шарпаси қулоқдан кетмас эди. Улар ғоят баланд товуш билан гапира кетдилар. Бу товушлар ўликдай ухлаб ётган сержант Кобильскийни ҳам уйғотиб юборди. У штабдан иштончан, сарпойчан югуриб чиқди... Ҳозир этик билан шинель кийиш пайти эмас — шу яланг оёқ ҳолида қочиб қутулса худога шукр дейди...

Ойналар чил-чил бўлиб синди. Кўчалар қайнаб-тошди. Штабнинг тунука томида кимдир шўх-шўх оёқ тепчб ўйнайди.

Кобильскийнинг қоқ пешонасида бир нарса чақнаб, кар қилар даражада қарсиллади.

У ҳар ёққа ўзини урди, энгашиб олиб, кўчанинг у бетидаги дарвоза томон қочди.

Тартибсиз гулдуросга салмоқли, шиддатли тақиртуқур ҳам қўшилди. Степовий тор кўчадан туриб, турма дарвозасига отмоқда эди.

Раевскийнинг қудратли товуши эшитилди:

— Олға, дўстлар!

Раймонд бу жаҳаннам қоронғилиғида отасини йўқотиб қўймаслик учун майдондан бирга чопиб ўтди. Дарвоза олдига келганда, аллакимнинг ўлигига қоқилиб йиқилишига сал қолди, кейин отаси кетидан ҳовлига отилиб кирди. Турма биносининг эшиги олдида фонарлар осилган эди.

Эшик ичидан отишаётган эди. Отаси ўша ёққа чопиб кирди, орқасидан этиклар тапирлади. Тартибсиз отишма бошланди. Найзалар шарақлар, кимлардир қочар, кимлардир қувиб етар эди. Дод-фарёд... Эшик олдида қисқа бир олишиш...

Раймонд отасини мўлжалга олган легионерни найза билан урди.

— Ур шляхтларни! Йиқит валадизноларни! — деб бўкирди йўлакка кириб келган Чобот.

Легионерлар унинг найзасидан тумтарақай бўлиб қочди. Раевский пиллапоядан юқорига чопиб чиқа бош-

лади. Кепкасини қулоқларигача бостириб олган йигитча ундан ўтиб кетди.

Чоботнинг йўғон товуши йўлак бўйлаб гуриллади:

— Ҳой, Патлай, қаердасан? Жавоб бер! Биз енгдик... Пат-ла-а-а-й!

Дзёбек орқа ҳовлида ўзини ҳар ёнга урар, қочиб бораётиб погонларини юлар эди. Унинг миясида: «Тамом, тамом бўлдим... Ҳозир бу ерга ёпирилиб киришадди. Энди қаёққа қочай?» — деган фикр типирчиларди.

Нари қочиб бўлмади — у ёқ берк.

Отилиб ҳожатхонага кирди. Даҳшат уни сасиб, бижғиб ётган чуқурга ҳайдади. У кўнгилни оздирувчи нажосат ичига тушди ва чидаб бўлмайдиган сассиққа тоб келтиролмасдан ҳозироқ бўғилиб ўлишини билиб турганига қарамай, тахтанинг тагига беркиниб олди. Шундай бўлса ҳам у ёлғиз бир нарсани — яшашни ўйлар эди!

Турма бошлиғининг идораси энг кейин қўлга олинди. Озод этилган Пшигодский, Патлай ва ҳу бир вақт камерада Пшигодский билан мунозара қилган паҳлавон деҳқон Цибулялар шу ерда эди.

Степовий билан иккинчи пулемётчи Гнат Верба дарвоза олдида қолди.

Энди Гнатнинг ҳам ўз пулемёти бор, уни турмага ҳужум қилишганида легионерлардан ўлжа қилиб олишди. Баҳодир Верба пулемётнинг у ёқ-бу ёғини қарар эди.

— Мени ҳам олинглар,— деди Сарра уялиқираб.— Нимайки буюрсангиз қиламан.

Чўкка тушиб олиб, пулемётнинг равон айланишини текшираётган Верба Саррага ҳайрон бўлиб қаради. Пича ўйланиб тургандан сўнг қатъий қилиб.

— Бу аёлларнинг иши эмас! Пулемёт — тикув машинаси эмас, ойим қиз,— деб жавоб берди.

Бу жавоб Саррани ҳақорат қилди. У индамай нари кетди.

Раймонд Вербага ўпка қилиб:

— Нега уни хафа қилдингиз? — деди.

Булар олдига Пшеничек бир тўда ишчи билан етиб келди.

— Қочиб кетди, сакрамёнска потвора! — деди Пшеничек асабий бир ҳолда бақириб.

— Ким қочди? — деб Степовий сўради.

— Анави муттаҳам-чи... Қуш бурун... хаҳ отинг қур-

гур-ей... Нима эди? — деди ва дарров эслади:— Дзёбек! Ҳамма ёқни қидириб чиқдим — йўқ! Асирлар шу ерда эди дейишади.

Верба лентани ўтказиб, кейин ўзи жойлашиб ўтириб олди.

— Степовий, синаб кўриш учун томдан ошириб отаман ҳозир...

Бирдан қарсиллаб кетди.

— Ҳамма ёғи жойида.

Степовий сўкинди.

— Пшеничек, чоп идорага! Синаш учун отишди, де. Бўлмаса тинчлик, ҳали панваччалар уйғонишганларича йўқ...

Пшеничек йўлакка етганда Раевскийнинг овозини эшитди:

— Завод билан турмага жойланиб олиб, Сосновка ҳамда Холмянкадан келадиганларни кутиш керак, деган таклиф ярамайди! Душманнинг эсини йиғиштириб олишига йўл қўймасдан шиддат билан ҳаракат қилиш керак. Эрталабгача шаҳар бизнинг қўлимизга ўтсин. Ҳозир саросима бўлиб туришганда уларни уриш, яна уриш керак. Солдатларининг ярми Могельницкийнинг мулкида, буни назардан қочирманглар. Ҳадемай етишиб келади...

Уни бир неча овоз тўхтатди...

У овозларнинг ҳаммасини Чоботники босиб кетди.

— Тўғри! Менинг сўзимга кирсанглар: урадиган бўлсак шалайим қилгунча уришимиз керак. Панларни вокзалга қувиймиз!

Ҳамма тайёрланди. Раевский охириги буйруғини берди:

— Милтиқ юкланган аравалар бу ерга келтирилсин. Қамоқдагилардан ким хоҳласа, келиб қурол олсин... Уртоқ Цибуля, сиз заводдан от олиб, Сосновкага чопинг. Шчабель йўлда маътал бўлиб қолди. Йигитларингиз шу ерда қолиб, бизга ёрдам қилишсин. Ҳозир уларга қурол беришади. Чобот, ёнингизга элликта одам олинг-да, бозордан дарёга қараб ҳужум бошланг. Уларни вокзалга сиқиб боринг. Биз бўлсак шаҳар бошқармасига ҳужум қиламиз... Алоқани узманг. Пароль эсингизда бўлсин. Революцион комитет заводда жойлашади, эсингиздан чиқмасин.

Ҳамма эшик сари юрди. Пшигодский Раевскийнинг ёнига келди.

— Мен қаёққа борай, ўртоқ... Хмурий?

Унинг бутун юзи мўматалоқ бўлиб кетган эди.

Раевский унинг кўкарган жойларини кўрсатиб:

— Шу ерда бўлдимиз? — деб қисқагина сўради.

Пшигодский хўмрайиб туриб:

— Ҳа,— деб жавоб берди.— Ёнингизда қолсам майлими?

— Майли.

— Ўртоқ комиссар, ё мулкни боссакмикин-а? У ҳаромзодаларнинг ҳаммасини инди янчардик. Уларни супуриб ташласак, ишимиз анча чаққон кетар эди,— деди Пшигодский бўғиқ бир оҳангда.

Пшигодскийни бундай деб таклиф қилишига ундаётган даҳшатли нафратни Раевский сезиб турар эди.

— Йўқ, бўлмайди. Аввал шаҳарни олайлик, ана ундан кейингина...

Пшигодский индамасдан милтиқни олди-ю, ўқ терилган камарни боғлади.

Цибуля Раевскийни йўлакда кутиб турган эди.

— Бу ерда каттакон сиз бўлсангиз керак? — деб сўради у.

— Ҳа, шунга ўхшаш,— деди Раевский жилмайиб.

— Мен Сосновкага бормайман, шуни айтмоқчи эдим. Тагин кечаси уларнинг чангалига тушиб қолмай... Ҳозир сизларга қарашаман, тонг отсин, сўнгра йўлга тушаман. Тонг отгунча аҳвол ўзи маълум бўлиб қолади.

«Ақлли мужик экан»,— деб ўйланди Раевский.

— Турмада ўтирган деҳқонларингиз йигирматача чиқади, майли, ўшаларга бош бўла қолинг...

* * *

Заремба қутуриб телефон сопини айлантирди. Кейин трубкани қўли билан тўсиб туриб:

— Алло! Алло! — деб бақирди.

Ўқ овозлари яқинлашиб келмоқда эди.

— Алло! Мулкми? Индашмайди-я, ит эмганлар! Уёлари уйига кетишиб олди, энди ҳамма учун бу ерда бир ўзим бўғилишим керак... Алло! Мулк! Ҳеч овоз йўқ...— Заремба қойил қилиб сўкди.

Врона қўлида тўппонча билан эшикдан кўринди.

— Ҳе, трубкани қўйсангиз-чи, поручик! Улар симни узиб қўйишган-ку, ахир. Юринг тезроқ.

Шарақлаб дераза ойналари тўкилди.

— Мана, кўрдингизми, идорани ташлаб кетиш керак. Йўқса бу ерда қопқонга тушган сичқондай бўғиб ўлдиришади. Вокзалга чекинамиз. Йўқса ҳайвонлар бозор томонидан ўраб олишади. Сиқиб олишгандан кейин ҳеч қаёққа қочолмай қоламиз... Могельницкий ҳам тузук, уйга кетиб қоладиган одат чиқарди олди. Тагин отряднинг ярмини ўзи олдида тутати,— деб аччиғланди Заремба, зинапоядан чопганича тушиб келаётиб.

— Ҳар кимнинг жони ўзига ширин-да,— деб жавоб қилди Врона.

Заремба кўчада тўхтади.

— Ҳой капитан, бир ўйлаб кўринг, кимлар билан урушяпмиз? Мана шу манқалар биланми? Шулар ҳам солдат бўлишипти-ю, ҳе сатқайи солдат кет-э, пся крев! — деб жаҳл билан туфлади.

— Нима десангиз тўғри, поручик. Баварияликлардан тузилган битта ротам бўлсами, бу хумпарларнинг оғзини бир зумда юмиб қўяр эдим.

Заремба уни енгидан тортди.

— Шошманг-а, чиндан ҳам немислардан ёрдам сўрасак қандай бўларкин?

Уқ овозлари кучайди.

— Унашмайди. Қайдам, бирон игво қилмасак...

Уларга бир неча легионерлар қочиб келиб қўшилди.

Бири ҳаллослаб хабар қилди:

— Дарё бўйига келишиб қолди, пане поручик.

— Оғзингни юм! — Заремба аламини ундан олди.— Ҳой, дейман! Қаёққа қочиб кетяпсанлар, итдан туғ...

Ҳамма ёқни шовқинга тўлдириб, жуда яқиндан пулемёт какради. Бошлари устидан ўқлар визиллаб ўтди.

Энди Заремба ҳам қочди, Врона ҳам.

Уларнинг олдида тўс-тўс бўлиб легионерлар қочиб борар, орқадан узилаётган ўқлар ҳамон яқинлашиб келар эди.

Заремба билан Врона вокзал майдонига келганда тўхташди.

— Бу қўрқоқларни тўхтатиш керак,— деб бақирди Врона.

— Бу ёққа, менинг олдимга! Менинг олдимга! — Заремба бўкирди ва қўлига тушган биринчи одамнинг калласига тўппонча билан бир урди.— Қаёққа кетяпсан? Тўхта деяпман! Қочишни кўрсатиб қўяман сенга, итдан туғилган!

Бошидан тўппонча еган чинқиради:

— Урманг, менман, пане поручик!

Заремба сўкинди.

— Подпоручик Зайончковский! Солдатларингиз қани, а? Солдатларингиз қани, деб сўраяпман сиздан? Сиз офицер эмас, замбуруғсиз... Марш, олға!

Сал нарида Врона ҳам қочиб кетаётганларни ушлаб ола бошлади. Секин-секин тартибга киришди, вокзални эгаллаб олиб, у ердан ота бошлашди.

Тўққизинчи боб

Могельницкийларнинг овқатхонасида кечки овқат ейилмоқда эди.

Ҳозиргина келган Эдвард шаҳарда юз берган воқеани ҳикоя қилар, малайларнинг шу ердалиги уни хижил этар эди.

Аммо Владислав одатдаги худписандлиги билан вақирларди:

— Уларга роса бир йилга етади бу! Ўзимиз ҳам хўб таъзирларини бердик-да...

Людвиг индамасдан, қарийб ҳеч нарса емасдан ўтирар эди.

Баранкевич, ёш тўнғиз гўшти ичига тиқилган гречиҳани тўка-тўка, қари графга зорланди:

— Лавлагиларимни нима қилсам экан — ҳайронман. Қандни нима қиламан?.. Уни қаерга ҳам қўйдим? Ҳа! — У бирдан аллақандай дилисиёҳликни эслади-ю, сапчиб кетди. Кейин Эдвард томонга ўгирилиб: — Буни қаранг, — деди, — бугун менга немис эшелонининг аллақандай бир каптенармусидан хат олиб келишди. У дарров олти вагонга қанд ортиб, немис эшелонига етказишни буюрибди... Нима дейсиз бунга — олти вагон қанд-а! Мен сизга айтсам, бу ўтакетган ҳаёсизлик!

Эдвард хўмрайди.

Иероним ҳазратлари сирни билмоқчи бўлиб:

— Хўш, пан Баранкевич, нима қилмоқ истайдилар? — деб сўради.

Бу савол қанд заводи эгасининг жаҳлини чиқарди.

— Нима қилмоқ истайдилар, деганингиз нимаси? Олти вагон у ёқда турсин, бир чақмоқ ҳам бермайман.

Иероним ҳазратлари тўнғиз гўштининг бир чеккасидан пазандаларча кесиб туриб, чақиб олгандай жавоб қилди:

— Бўлмаса уларнинг ўзлари олишади-қўйишади.

— Умидворман, бунга пан Эдвард йўл қўймаслар!
Эдвард жавоб бермади.

— Олти вагон қанд ҳеч гап эмас. Мана, бизнинг бутун бори-бурдимизни тортишиб олди, ўзимиз жонимизни зўрға қутқазиб қолдик,— деди қари Зайончковский ачитиб.— Мен, пан Эдвард отрядини даставвал бизнинг мулкимизга юборурлар, деб ўйлайман. Деҳқонлар талаб кетган нарсаларни беркитиб ташламасдан туриб, эртагаёқ отряд юборилишини илтимос қиламан.

Баранкевич чайнашдан ҳам тўхтаб қолди.

— Ҳа-ҳа, ҳали сизнинг фикрингизча, олти вагон қанд ҳеч гап эмас экан-да? Олти минг пуд қанд-а! Олти минг пуд,— деб хириллади қўлидаги вилкасани силкитиб.— Бу олтин билан йигирма саккиз минг саккиз юз сўм бўлади...

Пане Зайончковскийнинг сабр косаси тўлган эди.

— Дуруст-у, лекин бу бойлигингизнинг атиги кичкина бир бўлагидан, бизникини эса урвоғиача олишиб қўйди,— деди у.

Баранкевич ялт этиб пане томонга ўгирилди:

— Кечирасиз. Ҳе... ум... ҳа! Лекин пане менинг бойлигимни ўзимдан кўра яхшироқ биладиганга ўхшайдилар...

Юзефнинг кириши бу кўнгилсиз саҳнанинг пардасини туширди.

— Пан майор билан пан обер-лейтенант киришга ижозат сўрамоқдалар. Вокзалга жўнаб кетишгаётган экан, хайрлашмоқчилар,— деди гудунглаб чол.

Могельницкийлар бир-бирларига қараб олишди.

— Қирсин,— деди Эдвард қисқагина қилиб.

Немисларни дастурхонга таклиф этишди. Гап қовушавермади.

Эдвард бирдан офицерлардан сўраб қолди:

— Кечирасиз, жаноблар, бугун келган эшелон командирининг фамилияси сизларга маълумми?

— Полковник Пфлаумер,— деб вазминлик билан жавоб берди майор.

Баранкевич умидворлик билан сўради:

— Эшелон бугун кетадими?

Зонненбург зўраки бир илжайиш билан:

— Одатда бундай нарсаларни айтмайдилар...— деди.

Баранкевич хафа бўлди:

— Кечирасиз, мен шунчаки сўраган эдим.

Юзеф тагин кирди.

— Кечеришларини сўрайман, дарвоза олдида аллақандай отлиқлар туришипти. Қоровул бошлиғи олинэ-сабли паннынг чиқиб, улар билан гаплашишини сўради,— деди чол Владиславга қараб.

Владислав шошилиб чиқиб кетди.

Қари граф лейтенант томонга эгилиб:

— Қани, эскадрондаги отларингизни бизга сотасизми? — деб сўради секингина.

Зонненбург улардан узоқда ўтирган эди.

— Қайдам, нима десам экан... Сотиш жуда ноқулай-да. Майор жаноблари қарши...

— Ҳе, усиз ҳам сотсангиз бўлаверади-ку. Барибир кетяпсизлар. Солдатларнинг ярми қочиб кетди, қолгаялари эса уйига қараб учяпти. Отларни қаёққа ҳам олиб борардингиз! Ахир ўзларингиз поезд билан кетасизлар-ку.

— Тушунаман, граф жаноблари, лекин гап...

— Ҳақда,— деб граф луқма ташлади.

— Ҳа, шундай десак ҳам бўлади. Мен сизга қирқ минг марка деган эдим. Лекин ҳозир марканинг қадря тушиб кетяпти. Берлинга боргач, у пулга фақат биттагина бутерброд олиб қолмайин деб қўрқаман. Ўзингиз айтинг, бу пул тўқсонга гижинг от учун жуда оз, отлар арзон кетиб қолади.

Казимир Могельницкий жаҳли чиқиб йўталди.

— Шундай-у, лекин, барибир, ўзларингиз билан бирга олиб кетолмайсизлар-да! Бугун кечаси кетасизлар деб фараз қилайлик, унда барибир бизга текин қолади...

Умумий гуруннга киришиб кетган меҳмонлар уларга эътибор бермас эдилар.

Шмультке ичида қаттиқ сўкинди-ю, ўзини босиб туриб шу жавобни берди:

— Албатта, олиб кетмаймиз. Аммо мен яна бир неча кун шу ерда туриб туришим мумкин эди. Чунки эшелон кетиши биланоқ франкфуртликлардан тузилган полкимиз пиёда йўлга чиқади. Билишимча, сизнинг ўғлингиз ҳам ўша полкда хизмат қилади. Агар йўлда тугилиб қолишмаса, бир неча кундан кейин бу ерга етишиб келади...

Қари граф ташвишлана бошлади. Эдвард немисларнинг отларини нима бўлса ҳам сотиб олинг, деб булурган эди.

— Тузук, бўлмаса эллик минг марка бераман, майли сизга бир хизмат қилсак қилибмиз-да. Ахир яхши та-нишлигимиз бор.

— Кечирасиз, граф, майор жаноблари менга ишорат қилаётир, кетишимиз керак... Биласизми, мен ҳам сизга бир хизмат қилмоқчиман. Андишасизлик бўлса ҳам, сизга бир гапни айтаман: майор жаноблари отларнинг ҳаммасини отиб ташлашни буюрди... Агар тилла билан — албатта тилла билан! — минг сўм топиб беролсангиз, у ҳолда майор жанобларининг буйруғини бажармайман, ўғлингиз ўзига керакли отларни олади! Уйлаб кўринг!

Эшик очилиб, Владислав шошиб кирди.

— Азиз меҳмонлар ташриф буюрди, Эдвард! Граф Роман Потоцкий ўз ҳамроҳлари билан келибди.

Эдвард даст ўрнидан турди.

Меҳмонлар бир-бирлари билан пичирлашиб қолишди. Қудратли магнатнинг келиши ҳаммани ҳаяжонга солиб қўйди.

— Кирсин! Нега қараб турасан? — деб буюрди қари граф Юзефга.

Хонага бир неча ҳарбий кирди. Олдинда баланд бўйли Роман Потоцкий келар, унинг эғнида погонсиз кул ранг офицерча мундир ва кўк шим бор эди. Оёқларидоги баланд қўнжли этикка овозсиз шпорлар қадалган. Қиличи билан тўппончасини даҳлизда қолдирган эди.

Потоцкий жамоатга тез кўз югуртириб чиқди. Му-такаббир кул ранг кўзлари бир зумгина Людвигда тўхтаб, сўнгра немисларга ўтди. Лаблари қисилди.

Эдвард унга яқинлашиб келарди.

— Сизни уйимизда кўришдан гоят хурсандман.

Потоцкий билан ҳамроҳлари ҳаммага таништирилди.

— Хўш, пан Иосифнинг саломатликлари қалай?

— Раҳмат, отам соғ,— деди Потоцкий.

Зонненбург ўрнидан турди.

Шмультке қари графга қўлини чўзиб:

— Яхши қолинг! Биз энди кетамиз,— деди.

— Ҳа-я! — деди Могельницкий бирдан эслаб.— Ил-тимос қиламан, бир оз шошмай турсангиз. Ўғлим би-лан гаплашиб кўрай.

— Тузук! Биз кийиниб турамыз...

Немислар умумий таъзимдан сўнг чиқиб кетишди.

Ҳозир келган меҳмонлар стол атрофига ўтира бошладилар. Эдвард Потоцкийга изоҳ берди:

— Улар бизнинг уйда туришар эди. Ҳозир вокзалга чиқиб кетишяпти — у ерда эшелонлари бор...

Потоцкий немислар чиқиб кетган эшикка ёмон кўз билан қараб қўйди.

— Биламан. Шулар туфайли ўттиз чақиримли йўлни салт от босишга мажбур бўлдик. Пилсудчилар отряди кўприкни портлатиб, уларнинг йўлини кесиб қўйишпти. Чамамда, сиз улар билан иноққа ўхшайсизми? — деб илова қилди Потоцкий нозик бир киноя билан.

Эдвард бу кинояни фаҳмлаб олди.

— Жанжал қилишга куч керак, менда эса куч йўқ. Иннайкейин, улардан ташқари, бизни бу ерда овора қилаётганлар ҳам йўқ эмас.

Қари граф сўзга аралашди:

— Кечир, Эдди, сўзингни бўламан, лейтенант отлар учун тилла билан минг сўм талаб қиляпти. Бўлмаса...

Отасининг бу сўзни Потоцкий ҳузурида айтиши Эдвардга ёқмади, у сўзини тугатишига йўл қўймасдан:

— Нима керак бўлса, қил,— деди.

Чол инқиллаб ўрнидан тура бошлади. Эшик олдида турган Юзеф унга ёрдамга югурди.

— Қани, граф, Варшавада қандай янгиликлар бор?— деб Эдвард сўраган эди, Потоцкий:

— Варшавадами? Ростини айтсам, бу саволга жавоб беришга қийналаман. Янгиликлар кўп! — деди дуруст жавоб беришдан бўйин товлаб. Кейин секингина Эдвардга: — Сиз билан холи гаплашиб олишим керак,— деди.

Эдвард ҳам ўшандай секин жавоб қилди:

— Тузук.

* * *

Эдварднинг кабинетига фақат эркаклар тўпланди. Баранкевич, Иероним ҳазратлари ва Зайончковскийдан ташқари, бу ерда Шепетовка, Старо-Константиново ва Антониядан қочиб келган бир неча помешчик ҳам бор эди.

Потоцкий қўлларини шимининг чўнтагига солиб лона ичида у ёқдан-бу ёққа юрар ва фақат Эдварднинггина писанд қилганлигини билдириш учун ҳамма вақт унга қараб гапирар эди.

— Сиз Пилсудскийнинг қандай одамлигини сўрай-сиз-да? Мен йўлга чиқиш олдида у билан гаплашдим. У жуда кучли одам.— Потоцкий стол олдига келиб тўхтади ва Людвиганинг фил суюгидан қилинган нафис рамка ичидаги миниатюр расмига маҳлиё бўлиб қолди.— Ҳа, жуда кучли одам, у билан ҳисоблашишга тўғри келади.

Баранкевич одатдаги такаллуфсизлиги билан унинг сўзини бўлди.

— Лекин у социалист эмиш-ку?

Потоцкий уни дағал бир қараш билан бошдан-оёқ кузатиб чиқди-да, кулиб юборди:

— Пилсудский — социалист? Шундай деб сизни ким қўрқитди?

Баранкевич учун ранжиган Зайончковский:

— Ажабо, бурноги йиллар ППС билал чатишиб юрмасмиди? — деб сўради.

Потоцкий Людвиганинг суратини эҳтиёт билан столга қўйди.

— Аввал нималар қилганлигини мен билмайман. Одам деган ҳар нарса қилади, уни қўяверинг. Мен фақат бир нарсани биламан, бу нарса фақат менинг фикримгина эмас, Пилсудский — поляк ватанпарвари, ана шуниси ҳамма нарсадан муҳим. Гарчанд ҳукуматга князь Сапеганинг бошлиқ бўлиши маъқул кўринса ҳам, ҳар ҳолда у эмас, Пилсудскийнинг давлат бошлиғи бўлиши биз учун, албатта, энгиллик туғдиради.

Ҳамиша бурчакда ўтирадиган Иероним ҳазратлари эҳтиёткорлик билан сўради:

— Кечиринг, олий насабли пане, генерал Пилсудский ўз ихтиёридан ташқари, партиясининг ҳамда ўша Дашинский ва унга ўхшаш демагогларнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолар, деган хавф йўқми?

Потоцкий Иероним ҳазратларига синовчи назар билан бир неча секунд қараб турди.

— Ҳа-ҳа, ҳазратлари ҳам сиёсатга қизиқар эканлар-да.

Магнатнинг гапидаги бу худписанд оҳанг Эдвардга ёқмас эди.

— Иероним ҳазратлари жуда мароқли савол бердилар,— деди у совуққина қилиб.

— Сизда Юзеф Пилсудский тўғрисида ҳам, ППС тўғрисида ҳам нотўғри тасаввур бор! Менимча, у кўп-

роқ бизга яқин. ППС эса буткул унинг қўлида, бу омма кўзида унинг шуҳратини ошириш учун бир восита. Буларнинг ҳаммаси авом учун! Авом халқ унга ишонса, қайтага бизга яхши-ку. Афсуски, маневрлар қилишга тўғри келаётир... Унинг суянчиги — «пилсудчилар» деб аталган ҳарбий ташкилот. Ори рост, булар орасида пепесчилар ҳам оз эмас, лекин мен сизга айтсам, улар шундай социалистларки... Агар Пилсудский биров билан ҳисоблашадиган бўлса, ўша биров — биз бўламиз, чунки бизда куч ҳам бор, олтин ҳам! У тўғрида дурустроқ тасаввур ҳосил этишингиз учун, ҳукуматнинг қандай тузилганлигини айтиб бераман.

— О, марҳамат, марҳамат! Бу лаънати хилватда ҳеч нарсани билиб ҳам бўлмайди...— деб Баранкевич умумий истакни баён этди.

— Албатта, ҳар вақтдагидай, амал талаши бошланди. Князь Сапеганинг сўзига қараганда, амал даъвогарлари бир-бирининг лунжини ёришга сал-сал қолишибди: улар кимлар денг: национал-демократлар, халқчилар ва бошқалар. Ана шундан кейин Пилсудский легионерларнинг иккинчи бригадаси капитани — эски пепесчи ва пилсудчи Морачевскийни олдига чақириб, «Мен сизни бош министр қилиб тайинладим. Стать во фронт!»¹ дебди. Морачевский честь берибди. Шундан кейин Пилсудский: «Боринг энди!» деб жавоб берибди. Бош министр пошналарида қайрилиб, чиқиб кетибди... Амин бўлингизки, баъзи бир демократ жаноблар ўз кишимиз деб юрган ана ўша Морачевский, агар Пилсудский буюрмаса, гинг деёлмайди!..

Эдвард папиросини ўчирди.

— Хўш, унинг гланлари қандай? Бизнинг ишимизга қандай қарайди?

Потоцкий Эдварднинг рўпарасида тўхтади.

— Бу жиҳатдан хотиржам бўлаверинг, граф. Одамларнинг айтишларига қараганда,— бу ҳақиқат ҳам! — Пилсудский давлат бошлиғи деган унвонни қабул этаётганда: «Поляк қиличи Польша чегарасини Болтиқ денгизидан Қора денгизгача етказиб чизиб чиқмагунча, мен бу унвонни соқит қилмайман!» деган. Башарти биз бош кўтараётган авомнинг уддасидан чиқа олсак, у айтганини қилади! — Потоцкий дераза олдида тўхтади-да, кеча зулматга узоқ хўмрайиб қараб турди.

¹ Ҳарбий команда: «Қотаб туринг!»

Казимир Могельницкий ошкор бир ваҳм билан:

— Ҳа, бизнинг аҳволимиз ҳали шунақа ёмонми? — деб сўради. Кейин қаттиқ йўтал вужудини қалтиратди.

Потоцкий йўталнинг тўхталишини кутиб турди. Лекин йўтал ҳамон авж олиб борарди. Чол бўғзини чангаллади. Креслода хўмрайиб ўтирган Эдвард хавотирланиб, отаси томонга қаради.

Потоцкий титраётган чолни совуқ бир жирканч билан кузатиб турди. Ниҳоят, Могельницкий йўталдан тўхтади.

— Сиз, аҳволимиз қандайлигини сўрайсиз, граф, — деб Потоцкий аччиқ билан сўз бошлаган эди, кўзларида ғазаб олови чақнаб кетди. — Уйлайманки, оёғимиз тагидаги ернинг титраётганини сиз ҳам сезиб тургандирсиз. Бу — зилзила, жаноблар! Бунинг энг даҳшатли томони шундаки, бу ҳол фақат биздагина эмас. Агар бурунлари ундан қутулиш мумкин бўлса, энди қарийб мумкин эмас. Шундай бўлгач, бизнинг вазифамиз — тўполон кўтарган подани бостириш бўлиши керак! — Потоцкий стол томонга кескин қадам ташлади. — Варшавада шундай зоти муборақлар борки, улар бўғчаларини тугиб, билетларини ҳам олиб қўйганлар... — деб заҳарханда қилди у. — Фақат қаёққа қочишлари номаълум, холос. Бу ерда сизларнинг аҳволи-руҳиянгиз қандайлиги менга маълум эмас, лекин менга шуниси маълумки, биз Потоцкийлар, биз билан бирга Сангушколар, Радзевиллар, Замойскийлар, Тишкевичлар, Браницкийлар — ишқилиб, Польшада давлат ва шуҳрат эгалари бўлган ва мулклари шу Украинага ёйилганлар — ўз ифлос қўлини мулкимизга узатганларни битта қолдирмай қийратмагунимизча қўлдан қуролимизни қўймаймиз! Шундай, у ифлос қўлни калласи билан бирга жудо қиламиз!

Эдвард Потоцкийга кўз қирини ташлади.

«Тўғри, бу кўп нарсадан айрилди! Унлаб қанд заводлари, юз минглаб десатин ер, ярим миллиардли давлати уни тинч қўймайди, у албатта жони борича олишади! Модомики, арзимаган беш миллион учун мен жонимни тикиб қўйган эканман, бу индамай турсинми, худонинг ўзи уруштираётгандир буни», деб ўйланди.

— Ҳе... ум... ҳа! Бу яхши гап. Албатта, қўлини калласи билан бирга, хе-хе-хе! Лекин бунинг учун Варшавада бу хиёнаткор социалистларни ҳокимият устига чиқармаслик керак-да. Мен сизга айтсам, Пилсудский-

нинг Игнатий Дашинскийни министр қилиб тайинлаганини эшитиб, кечгача қорним оғриб юрди,— деди Баранкевич, ҳамма вақтдагидай қўпол ва ҳаддан ташқари баланд товуш билан.— Ана ўшаники министр қилиб тайинлашибди, бундан ҳеч яхшилиқ чиқмайди, деб ўйладим. У ҳаромизода ўз Люблинида анчагина бемазагарчилик қилди... Ҳе... ум... ҳа! Саккиз со-а-атли иш куни-и! Қалай, сизга ёқадими бу? Ун икки соатли иш куни билан мен синай деяпман-ку. Улар эса...

Потоцкий амирона бир ҳаракат билан уни тўхтатди. — Кўриб турибманки, пан ҳамма нарсани ерга уряптилар. Сизни чўчитаётган Дашинский, яъни поляк социалистлар партиясининг йўлбошчиси, аслида кўп фойдали киши. Польшани ўз ичига олган бу расво гирдобдан биз билан сизни фақат ўшанга ўхшаган одамларгина қутқариб қола олади. Сиз бўлсангиз бекордан-бекорга сўкасиз уни. Игнатий Дашинский чиндан ҳам хавфли одам бўлганда, амин бўлингизки, Пилсудский уни министр қилиб тайинламас эди,— деди Потоцкий, энди аччиғи чиқа бошлаб.

— Ҳе... ум... ҳа! Лекин...

Потоцкий Баранкевичнинг гапиришига имкон бермади.

— Пан худди телеграф симёгочига ўхшайдилар. Кечирасиз, мен сизни хафа қилмоқчи эмасман. Ишончинг қаттиқ бўлиши фойдали-ю, лекин бу даражада эмас,— деб Потоцкий масхарали қилиб кулди.— Дарвоқе, пач хотиржам бўлишлари мумкин: ўн саккизинчи ноябрда Дашинский истеъфо берди.

— Нимага? — деди Иероним ҳазратлари қизиқиб.

— Чамамда, ҳозир министр бўлишнинг унга фойдаси йўқдир-да. Ўзингиз биласиз, ҳар ҳолда у «халқ вакили», ППС бўлса ҳойнаҳой оппозиция ролини ўйнаши керак. Масалан, бизнинг украинлар, белоруслар ва литваликлар билан дарҳол уруш бошлаш учун қонуний интилишимиз ҳаммага ҳам ёқавермайди. Ўзингизга маълум, авом урушни хоҳламайди. Ҳе, авомни қўяверинг! Ҳатто мулклари ҳали-ҳозирча тўла омонликда бўлган буржуа ва помешчиклардан ҳам баъзилари бизнинг плаши-мизни ҳаддан ташқари хатарли дейишаётир. Лекин бундай товуқлар, бахтимизга, унчали кўп эмас. Ҳар ҳолда, уларнинг ҳам ақчадонларини бўшатмасдан қўймаймиз. Башарти улар бизни ўз пулига полклар тузиб, санди-

ғимизни қўришиб беради, деб ўйлашса катта хато қилган бўладилар.

Баранкевич қочиримни ўзига олди.

— Ҳе... ум... ҳа! Лекин ҳамманинг ҳам давлати бир хил эмас-да.

Баранкевичнинг ҳозир Потоцкийга бирон бемаза гап айтиб қўйиши эҳтимоллигини сезиб, Эдвард гапга аралашди:

— Граф, агар сир бўлмаса, айтсангиз: бу ердан қаёққа бормоқчисиз?

— Мен сизга борадиган жойларимни айтиб беришим мумкин. Мен Эдолбуновога бораман. У ерда менинг полким тузилаётир, полкка ўзим қўмондонлик қиламан. Айтмоқчи, сиз ҳали «Давлат бошлиғи»га рапорт юбориб, отрядингиздаги барча командирларнинг офицерликка ўтказилишини тасдиқлаб берилишини илтимос этганингиз йўқми? — деди Потоцкий.

— Йўқ, — деб жавоб берди Эдвард. — Пилсудский буни албатта тасдиқ қилиши керакми?

— Ҳа, лекин бу нарса сизни ташвишлантирмаслиги керак. У ҳеч сўзсиз тасдиқ этади. Ҳозир расмиятчилик замони эмас. Сиз ҳам полк тузмоқчисизми? Ҳа, балли! Демак, поляк армиясининг полковниклик даражаси билан таъминсиз.

Эдвард тутоқиб кетди.

— Граф, мен беш йилдан бери гвардия полковниги даражасидаман, ҳозир эса — француз армиясида полковникман. Мен у янгигина тандирдан чиққан генералдан шу даражани берасизми, деб сўраб ўтирмоқчи ҳам эмасман...

Потоцкий лабини тишлаб қолди.

— Ўзингиз биласиз, граф. Лекин одоб юзасидан шундай қилиш мумкин. Бу армиянинг обрўйини оширади. Мен учун ҳам Пилсудский худо эмас. Лекин мен полковниклик даражасини олдим, укаларим ҳам олди. Аммо бундан ҳеч қандай хўрлик кўрганим йўқ, — деди Потоцкий қуруққина қилиб.

У пошнасини қарсиллатди.

— Рухсат этинг, граф, биз чиқайлик энди. Ўзим ҳам, ҳамроҳларим ҳам дам олишимиз керак, чунки саҳарлаб тагин йўлга тушамиз.

Эдвард Потоцкийни унга ажратилган хонага ўзи узатиб қўйди.

Икковлари холи қолишганда, Потоцкий деди:

— Бу жаноблар ҳузурида ҳамма гапни айтишни эл кўрмадим. Уларнинг оғзи у қадар маҳкам эмас, шунинг учун энг муҳимини айтмадим. Марҳамат қилиб, менинг олдимда пича қолсангиз.

— Марҳамат! Қулоғим сизда, граф.

Улар стол ёнига келиб ўтиришди.

— Пилсудский Польша тупроғида бўлган бутун немислар қуролсизлантирилсин деб буюрди, хабарингиз бўлса керак? — деб сўради Потоцкий.

— Ҳа... Лекин буни ҳамма вақт ҳам қилиб бўлмайди... Масалан, менинг кучим камлик қилади.

Потоцкий Эдвардга гумонсираб қаради.

— Тездан князь Радзивилл келади. Иннайкаеин, бир тўда майда легионер отрядлари ҳам шу ёққа жўнайдн. Агар эшелонни тағин икки-уч кун тутиб туролсангиз, у ҳолда қуролсизлантириб бўлади. Ахир бизга тўплар, ўқдорилар керак-ку...

— Агар ёрдам қилишса, албатта, қуролсизлантираман. Лекин шуни ҳам назарга олингки, атроф-теварақдаги қишлоқларда кўзғолончилар ҳаракати бошланаётир. Масалан, йигирма чақирим ерда Сосновка деган каттакон қишлоқ бор, пан Зайончковскийнинг мулки ўша ерда. Зайончковский деҳқонлар қўлидан жанжалли пичан билан жавдарни олиб қўйган экан, ана шунинг ўзи қулларнинг паншаха олиб югуришига сабаб бўлибди. Унинг ҳузурида бари ўнтагина легионер бор экан. Албатта, улар бас келишолмаган. Натижада деҳқонлар легионерларнинг қуролларини тортиб олиб, ўзларини ўлгудай уришибди. Зайончковскийлар зўрға қочиб қутулишибди. Холмянкa қишлоғида ҳам аҳвол шу. Павлодзида эса чинакам кўзғолон бўлди: помешчикни ўлдиришиб, легионерларнинг ҳаммасини отиб ташлашибди.

Потоцкий унинг гапларини лабини қаттиқ қимтиб гуриб тинглади.

— Буларнинг ҳаммаси майда дилсиёҳликлар... Лекин мен сизни Украина ишларидан хабардор қилмоқчиман,— деди Потоцкий.

— Қулоғим сизда.

— Биринчи ноябрда галицияликлар Фарбий Украина республикаси ташкил қилинганини эълон этишди. Буни, албатта, билсангиз керак.

— Иероним ҳазратлари айтиб эди.

— Ҳа, айтмоқчи, у монах қандай одам ўзи?

— Иезуит... Кардинал унга ишонади. Ўзи ҳам чакки хуфия эмас.

— Ҳа-а! Мен ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим. У, албатта, бояги семиз заводчидан донороқ... Хайр, бошқа мавзуга ўтиб кетибман! Варшавадагилар, даставвал Галицияни босиб олишимиз керак деб таъкидлашяпти, чунки у ерда нефть, темир... Биз олдин бу планга қарши бўлдик, чунки мулкимизнинг кўпчилиги Галицияда эмас, балки Волинь билан Подолияда. Лекин пилсудчилар, Галицияни олишимиз биланоқ дарров Украинага киришамиз, деб бизни ишонтиришди. Биз бу масалани бир талай манфаатдор зотлар билан муҳокама қилиб чиқиб, Галициянинг олиниши планларимизга заррача ҳам зарба еткизмайди, балки, аксинча, мамлакат ичкарисиди резерв билан таъмин этилган бўламиз, деган қарорга келдик. Биз шундай шарт билан рози бўлдик, Пилсудский Галицияга ўз резервлари билан Галиция помешчикларининг отрядларини юборади, биз эса ўз кучларимизни Волинь билан Подолияга юборамиз.

Эдвард маъқуллаб бош силкитди:

— Бу тўғри. Ҳар ким «Буюк Польша давлати» деган мавҳум тушунчадан кўра, ўз ер-суви учун кўпроқ жон куйдириб урушади.

Потоцкий илжайиб қўйди.

— Хўш, Москва масаласи қандай бўлади? — деб сўради Эдвард.

Потоцкийнинг лабларидаги илжайиш ғойиб бўлди.

— Москва билан катта уруш қилинади. Пилсудский ухлаб, тушида Наполеон йўлини кўраётир... Майли, Москвагача борилмаганда ҳам, лоақал Смоленскка етилар-ку.

Бу сафар Эдвард илжайиб қўйди.

— Бу хавфли бир тарихий таққоса-ку, қандай ўйлайсиз?

— Йўқ, у маҳалда вазият бошқа эди. Ишонаверинг, Варшавадагилар унчалик эси паст одамлар эмас... Москвани темир ҳалқага олиб сиқишяпти, Пилсудский ҳам бундан фойдаланиб, Польша учун рус этидан салмоқли бир нима кесиб олишга қурби етадиган анча муғомбию киши. Аммо бир чатоқ томони бор, катта урушга журъатимиз етмайди... Дард устига чипқондек, энди бу Украина ҳам турибди.

— Дарвоқе, граф, менга айтмоқчи бўлган эдингиз...

— Мана кўрдингизми, бирини айтсанг, иккинчиси қолиб кетаётир. Айтмоқчи, Симон Петлюра тўғрисида ҳеч нима биласизми?

— Бу зот тўғрисида, унинг ҳозир Украина директорияси деб аталган нарсанинг тепасида эканлигидан бошқа ҳеч нима билмайман, десам бўлади,— деб жавоб қилди Эдвард.

Потоцкий чўнтақларидан ниманидир излай бошлади.

— Бу одамни сизга айтиб беришим керак. Ахир унга ишингиз тушади. Ҳозир унинг бандалари деярли бутун Волинь билан Подолияни ўраб олган. Қизиллар у ерларда тўда-тўда бўлиб юришибди...

— Ҳа, мана! — у кармонидан тўрт букланган бир қоғоз олди.— Унинг қисқача характеристикаси: князь Сапега сизга бериб қўйишимни сўраган эди. Бу Киевдаги агентурамыз юборган ахборотнинг нусхаси.

Эдвард қоғозни олди.

— Менга уни Парижда, ҳарбий министрликда айтишган эди. Бу авантюрист бултур Киевда Марказий рада дейилган нарса борлигида генерал Табуини жуда хунук қилган эди.

— Ҳа, камол топинг. Мана буни ўқиб чиқинг, унинг қиёфаси анча тугал тасвир этилган.

Эдвард наст овозда ўқий бошлади.

— «Унинг тўғри чизиқли узунчоқ юзи диққатни ўзига жалб қилмайди. Кул ранг чуқур кўзлари бировга қарашдан қочиб, беркиниб туради. Каттакон жағи, пастки лаби ҳорғин бир ҳолда сангиллаб турган салмоқли оғзи, сиқилиб тушган бағбақалари, бир оз шалпангроқ каттакон қулоқлари — йўлбошчиларга махсус бўлган ғайрат, шижоат ва ирода қувватини ифода этмайди. Кенг сиёсий комбинациялардан кўра, кўпроқ интригаларга мойил бўлган ақлли Петлюра хусусан кичкина яширин «ҳодисалар» тайёрлашга, ҳаракатнинг бири-бирига зид икки чизигини бирдан ўтказишга, ўз душманлари учунгина эмас, балки дўстлари учун ҳам қутилмаган нарсаларни тездан бошлаб юборишга жуда моҳир. Худбин ва шуҳратпараст бўлган бу одам ўз манфаатларини ҳамма вақт хизмат бурчидан юқори қўяди. Озгинагина билим олгандан сўнг, у аросатдаги бир одам бўлиб қолди, лекин бу сўзнинг тор рамкада палидлик маъноси ҳам бор.

Петлюра бир минг саккиз юз етмиш еттинчи йилда Полтавада бадавлат бир казак оиласида туғилиб, Украина миллий ҳаракати тайёрланаётган семинариялардан бирида тарбияланди. Бир минг тўққиз юз бешинчи йил революцияси пайтида у ўнг социал-демократ эди. Кейинроқ алоҳида китоб бўлиб чиққан мақолаларига қараб бир нима дейиладиган бўлса, ҳатто ўша вақтдаги заиф украин зиёлилари ичида ҳам жуда тор доирали публицист бўлган. У Киевда нашр этилган ҳафтали «Слово»га, Москвада чиқадиган ва уруш бошида садоқатли хитобномалар нашр этиб турган «Украинская жизнь» журналига редакторлик қилади. Шунинг учун ҳам Петлюра фронтни кўрмайди. Уни фронтнинг узоқ орқасига маъмурий иш учун сафарбар қиладилар, у ўша ерда урушнинг тугалишини бамайлихотир кутади. Минг тўққиз юз ўн еттинчи йил июнь ойида Марказий рада ҳукуматининг ҳарбий ишлар бўйича бош секретари вазифасида ишлайди. У Керенскийга тақлид қилади, Керенскийдан ҳамма нарсада, ҳатто қилиқ ва қиёфада ҳам гула кўтаради. Петлюра, Керенскийдан кейин ўзига Наполеоннинг анъанавий қиёфасини бериб, солдат мантинглирида нотиқлик қилади. Қўзғолон кўтарган ишчилар билан солдатлар Марказий радани Киевдан қувиб чиқаришгандан кейин Петлюра большевикларга қарши шафқатсиз кураш олиб борувчиларнинг энг актив тарафдорларидан бири бўлиб, Марказий раданинг ўтакегган ўнг қанотига бошчилик қилади. Минг тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг бошида Петлюра француз ориентациясини бирдам немис ориентациясига айирбошлайди ва немисларнинг оккупацион қўшинлари аравасига тушиб, тўғри Киевга келади. У бу ерда гетман Скоропадский ҳузурида яхшигина ўрнашиб олади. Лекин ҳадемай у билан жанжаллашади, натижада вақтинча қамоққа солинади. У ўзининг бу қамалганидан кейин жуда боплаб фойдаланади: ўзини немисларга ҳам, гетманга ҳам қарши «курашчи» қилиб кўрсатади, ҳолбуки ўзи кечагина уларнинг товонларини ялаб юрар эди. Директорияда ҳаммадан ҳам ўнгроқ ўша эди. Директорияни аслида Винниченко эмас, балки у бошқарар, Винниченконинг кетиши ҳам илгаридан ҳал этиб қўйилган нарсайди, чунки ўрнига Петлюранинг келиши турган гап эди. Ҳозир бу демагог ва авантюрист қўзғолончилик ҳаракатларидан ўз амалпарастлиги мақсадида немислар билан помеш-

чикларга қарши фойдаланаётир. У ҳеч жирканмасдан: «Мустақил Украина учун курашингиз», «Битсин поляк панлари», деган шиорлар ташласа, иккинчи ёққа қараб туриб: «Битсин москаллар!» деб бақиради ва ҳоказо. Деникин штабидаги агентурамизнинг хабарига қараганда, Петлюра генерал Деникинга ўз эмиссарини юбориб, хизматига тайёр эканлигини билдирибди. Лекин, мишмишларга қараганда, Деникин у билан оғиз-бурун ўпишишни хоҳламабди. Биз ўйлаймизки, Петлюрани муносиб маънавий ва моддий ҳақ бараварига ҳамма вақт сотиб олиш мумкин, бу одамнинг агар наф чиқадиган бўлса, ҳар қандай хўжайинини хоҳлаган вақтида сотиб юбора олишини назарда тутиб, унга кўз-қулоқ бўлиб турилса, у албатта Поляк Салтанатига хизмат қилади.

Буни Варшавада назарда тутилишини илтимос қиламиз. Такрор айтамиз: агар муносиб равишда чора кўрилса, Петлюра Польшага хизмат қилади. Еппасига деҳқонлардан иборат бўлган аскарларининг кайфияти гарчи бизга қарши бўлса ҳам, лекин «бош атаман» ўз сиёсатини онтар-тўнтар қилишга қобил эканлигини бир неча бор исбот этди. Чиндан ҳам у курашадиган бирдан-бир душман — большевиклар, у большевикларни жуда ёмон кўради, уларни мақтарли гайрат билан қиради. Биз ҳозир лоақал Волинь билан Подолия вилоятларини ишғол қилиш учун энг қулай фурсат деб ҳисоблаймиз. Россиянинг ҳозир бутун кучларини бошқа фронтларга юбораётганидан фойдаланиб қолиш керак. Қизил партизан полклари бирлашиб, армия ҳосил қилса, бу нарсанинг қийинлашажагини эслатиб ўтамыз. Бу нарса ни сездирмасдан, петлюрачилар отрядларини жанубга сиқа бориш йўли билан қилиш даркор. Сўнгра, петлюрачилар жанубда таланчилик ва яҳудийлар қирғини билан овора бўлиб турганларида, Волиннинг шимолий қисмини Петлюра бандаларидан тозалаб, Речь Посполита ҳокимиятини тиклаш мумкин».

Эдвард хатни столга қўйди.

Бир оз ўйланиб тургандан кейин:

— Ҳай, бу нарса бизни тўла қаноатлантиради,— деди.

Потоцкийга жон кирди:

— Демак, сиз ҳам бизнинг фикримизга қўшиласиз?

— Ҳа.

— Энди қандай сиёсат тутишимиз кераклигини ўзингиз англайсиз: ҳозирча кучимиз оз, шунинг учун енг

ичида ҳаракат қилиш, Россия ва Украинанинг уездларини бирма-бир босиб олиш керак. Болоруссияда уларнинг ҳеч қандай қўшини йўқ. Россияга ҳозирча уруш эълон қилмай тура турамыз, аммо ҳар бир қулай пайтдан фойдаланиб, қизилларнинг қисмларини Белоруссия билан Литвадан сиқиб чиқараверамиз. Бунинг учун янги ташқи ишлар министри пан Василевский матбуотда совет ҳукуматига қарши кампания бошлаб юборди. Шукурки, бунинг учун баҳона ҳам топилди!

— Қандай баҳона? — деб сўради Эдвард.

— Улар Рада Вақтли ҳукуматининг Москвадаги элчиси Ледницкий ўз ўрнига қўйиб кетган пан Жарновскийни дипломатик имтиёзлардан маҳрум қилишган эди. Василевский большевикларни халқаро ҳуқуқларни бузишда айблаб айюҳаннос кўтарди ва икки марта ультиматум юбориб, Жарновский ҳуқуқларининг дарҳол тикланишини ҳамда элчихона архивининг қайтарилишини талаб этди.

Эдвард унга тангирқаб қаради.

— Шошманг, мен тушунмадим бунга. Ахир Жарновский аслида Польша вакили эмас, немис босқинчиларининг вакили эди-ку! Ахир бизнинг ҳукуматимиз Рада Вақтли ҳукуматини ғайри қонуний деб эълон этган-ку! Потоцкий кулиб юборди.

— Биз бунга тушунамиз. Ҳақиқатда шундай. Рада Вақтли ҳукуматининг Польшани немисларга «чаканасига ва улгуржисига» сотган немис малайларидан иборат эканлигини Польшада ким ҳам билмайди дейсиз! Уларнинг ғайри қонуний деб эълон этилгани ҳам рост, лекин бу қарорга асосланиб Москвадагиларнинг Жарновскийни Польшанинг ғайри қонуний деб эълон этилган бир вакили сифатида четлаштирганлари, гарчи сўғлом муҳокама қилувчилар учун англашилмас бир ҳол бўлса ҳам, халқаро ҳуқуқни буздилар, деб айюҳаннос сўлиш учун етарли фактдир. Гап бирон-бир баҳона топилмади. Газеталаримиз ҳалитдан, большевиклар Польшанинг шаънига тегаётирлар, элчиларни қамаётирлар, деб дод солмоқда ва шу руҳда иш кўрмоқда... Бу ҳол афкор оммани қайрайди, Белоруссия frontiдаги ҳужумларимизни оқлаш учун баъзи далиллар беради...

Эдвард ўнғайроқ вазият олиш учун бир қимирлаб олди.

— Албатта, бошқа бирон давлатга насбатан шун-

дай муомила қилинса, ёпишмаган бўлур эди. Лекин большевиклар билан курашда ҳамма чора ҳам яхши! — У соатига қаради.— Айтмоқчи, жандарм бошлиғига қизиллардан ўн тўққизтасини бугун отингиз, деб буюрган эдим; улар қамоқда ўтиришибди. Рухсат этсангиз, штабга телефон қилсам?

Потоцкий ўрнидан турди.

— Эртага жўнаш олдингиздан тагин кўришармиз? — деб сўради Эдвард.

— Эҳтимол, кўришмасмиз. Биз саҳарда жўнаймиз. Мен билан узвий алоқада бўлишингизни илтимос қиламан.

— Хўп, ваъда бераман. Йўлда эҳтиёт бўлинг!

* * *

Людвиг соатнинг уришига маънос қулоқ солди.

«Оҳ, Биби Марям! Нақадар даҳшатли кеча!» — деб пичирлади у.

Уйқуси келмасди. Бу сўнгги кечаларни Эдвард ўз кабинетида ўтказар эди. Бугун у ерга Потоцкийнинг офицерлари жойлашган. Эдвард бу ерга келса керак. Людвиг бу маҳрамликни истамасди. Келгани билан ҳозир нима тўғрида ҳам гаплашардилар? Мана энди у эр бўлиб келади. Бу келиш янги тўқнашга сабаб бўлади... Очилаётган эшик шарпасини эшитиб, Людвиг кўрпага ўраниб олди. Эдвардда ҳам бу ётоқхонанинг калити бор эди.

Бурунлари бу маҳрамлик юракларни орзиқтирар эди. Энди-чи? Энди Людвиггага ўзининг бу кишига асда қул эканини эслатади. Фақат хизматкорларга буйруқ бериш, графиня деган унвонни кўтариб юриш, шойиларга бурканиш ва бу кишининг эркигагина бўйсунуш учун ўзини кичкина маликага ўхшатиб юриш ҳуқуқига эга бўлган бир қулгина...

Бу илгари нақадар лаззатли эди, энди нақадар оғир!..

Эдвард ётоқхонага кирди ва унинг уйғоқ эканлигига ишонган ҳолда:

— Мен шу ерда қоламан,— деди.

Людвиг индамади. У ечина бошлади. Камарини нақадар шиддат-ла ечишидан Людвиг унинг аччиғланаётганлигини сизди.

Қаравот ёнига келди-ю, кўрпани оча туриб:

— Бугун сен билан бўлмоқчиман...— деди, ўзини бо-
сиб.

Людвига кўрпани очилган елкасига тортиб олмоқчи бўлган эди, лекин Эдварднинг қўли кўрпани полга олиб ташлади.

— Бу нима қилганинг, Эдди? Мен билан қолишинчи хоҳламайман!..— деди таҳқирланиб Людвигга.

— Мен хоҳлайман!

Эдвард каравотнинг чеккасига ўтириб, қўлини унинг кўкрагига қўйди.

— Қоч нари, Эдди! Сени кўргани кўзим йўқ... Қоч! деб ўзини ҳимоя қилди Людвигга.

— Менга қара, Людвис, бу ишларинг жуда жонимга тегди. Наҳотки, аччиғимдан тушишимни кутиб, бундан буён ҳам диванда ётаверади, деб ўйлайсан? Бунака ишва менинг мижозимга тўғри келмайди. Кел, ундан кўра ярашайлик! — Эдвард энгашган эди, Людвигга уни ўзидан нари итарди:

— Қўй мени ўз ҳолимга!..

Лекин Людвиганинг ярим яланғоч бадани уни аллақачон маст қилиб қўйган эди. У Людвиганинг қўллари-ни осонгина четлатиб, зўрлик билан таслим қилди. Кейин Людвиггага орқасини ўгириб, донг қотиб ухлаб қолди.

Людвигга хўрлиги келиб йиғлаб юборди. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ алам қилган нарса шу эдики, у ўзини бу хил қўпол зўрликларга ёлғиз кўз ёшлари билангина жавоб беришдан бўлак ҳеч нима қўлидан келмайдиган эрксиз бир жон деб билар эди.

У Эдварддан жирканар эди. Ахир унинг хотинлик гурурини таҳқир қилиб қўйиб, қандай тишчгина ухларкин! Уз буйруғи билан бугун кечаси одамларнинг оғилиши нечун унинг қалбини безовта қилмасикин! Людвигга ҳазар қилиб каравот чеккасига сурилди-ю, уни уйғотиб юбормаслик учун секингина жойидан туриб, ўз бўлмасига кириб кетди. Бўлмада диваннинг бир бурчига қисилиб, шарпа чиқармай узоқ вақт йиғлади.

* * *

Ҳозиргина қоровулликдан келган Адам яхна чой ич-япти. Хотини билан Хеля ухлаб ётишибди. Ён ҳужралар тагин бегона одамлар билан тўлиб кетган — у ерда

граф Потоцкий конвойларидан йигирма уч киши ётар эди.

У тишлаган нонини қовоғини солиб чайнар ва олдинга тикилиб қараб турарди.

Дераза қоқилди. Адам истар-истамас ўрнидан туриб, эшикни очгани кетди.

Остонада Франциска турар эди. У ҳозиргина шаҳардан келибди.

Адам уни индамасдан ичкарига киргизди-да, эшикни беркитиб, бўғиқ бир овоз билан сўради:

— Хўш, нима гап?

Франциска елкасидан ҳўл рўмолини шартта тортиб олди, кейин тушкун товуш билан:

— Ҳеч гап йўқ! — деб жавоб берди.— Уни кўрмадим, қўйишмади...

Адам еб тугатмаган нонини чангаллаган ҳолда унинг қаршисида бўйин эгиб турар эди.

— Сени чақириб келишган эди..

Франциска нафратланиб сўради:

— Нима учун?

Адам нон тўла оғзини қимирлатди ва кўзларини бир четга олиб қочиб:

— Отам: Потоцкийга жой солиб берсин, деб чақирибди...— деди.

Франциска нафаси қисаётгандек, чуқур хўрсинди.

— Жой солиб берсин деб? — Бўғзида бир нима туриб қолди. У Адамга нафратланиб қаради.— Хўш, сен нима деб жавоб бердинг?

— Келганда боради, дедим.

Францисканинг кул ранг кўзлари яшилланди. У кўзларда қандайдир ваҳший, жиловсиз бир нарса чақнаб кетди.

Франциска нафрат билан пичирлади:

— Ҳаммаларинг ҳам ярамассанлар! Эшитдингми? Ярамассанлар! Сен ҳам, отанг ҳам... ҳа гўрингда тўнғиз қўпгур, қари ит!..

Адам тисланди.

— Нима учун Хеляни юбормадинг?

Адам шошиб қолиб:

— У жой солишни билмайди...— деди.

— Билади! Анави Владислав тўнғиз аллақачон ўргатиб қўйган. Ҳаммамизни шу ерда соғдиларинг-ку...

Сенинг бахтиягга, Барбара хунуклик қилиб қолди, бўл-
маса у билан ҳам хоҳлаган киши ётар эди...

— Нима деб алжияпсан?

— Хелядан сўра, айтиб беради... Оҳ, қандай бахтим
қора экан, шу ерга тушибман?

Адам унга ваҳшийларча тикилиб қолди.

— Нимага бақраясан? Эҳтимол, ҳозир укангни дор-
га осаётгандирлар, сен бўлсанг, биров графнинг ичагги-
ни ағдариб кетмасин деб, уларни итга ўхшаб қўриқлаб
ўтирибсан... Лаънати қул! — дея Адамни итариб юбориб,
югурганича даҳлизга чиқиб кетди.

Францисканинг сўзлари билан заҳарланган Адам қи-
зини қўполдан-қўпол уйғота бошлади.

Унинчи боб

Водокачкада қолган уч киши ўқ овозларининг куча-
йиб боришига типирчилаган ва ҳаяжонланган ҳолда қу-
лоқ солиб турди. Ана энди вокзал олдида гумбурлай
бошлади. Бу авж олиб бораётган овозлар бўронидан
қаттиқ курашлар сезилиб турарди. Андрей қўлларини
кўкрагига босиб, қотиб қолди.

— Нима учун бизни бунда қолдириб кетишди-я? Оғ-
зимни очиб, қайси томон енгаркин, деб саргайиб тури-
шим яхшими, шу ҳам инсофданми? Уларнинг назарида,
менинг ҳеч нимага лаёқатим йўқ экан-да? — деди Анд-
рий куюниб.

Енида турган Ядвига уни ўзига тортиб, оналарча та-
салли берди.

— Нима қилайлик? Шу ерда қоласизлар деб бую-
ришди.

Олеся жим эди. Эшикдан овозлар ва Андрейга тую-
лишича, отнинг ҳансираши эшитилди. Олеся Андрей-
нинг елкасига ёпишди.

— Андрей, нима бу, а?

Птаханинг устидан совуқ сув қуюлгандай бўлди.
Андрей юрагининг сиқилаётганини сезиб: «Ляхлар ке-
либ қолган бўлса-я? Бутун иш хароб бўлади-да», — деб
ўйланди.

Эшикни қоқдилар. Андрей курсиларга қоқила-қоқила
эшик томон кетди. Болта полда ётган эди.

— Григорий Михайлович! Мен, Шчабелман. Оч!

— Ҳа, Шчабель! — Олеся шодланиб қичқирди-да, у
ҳам эшик томон югурди.

Андрій уни тўхтатиб:

— Ким у? — деб сўради.

— Узимизга қарашли одам... Ҳозир очаман,— деб эшик илгакларини кўтара бошлади Олеся.

Орқадан баланд бўйли биров:

— Мана, мен ҳам келдим,— деди.

— Бизникилар кетишди-ю,— деди Олеся таъна аралаш.

— Эшитяпсизми! Холмянкаликлар сарвзорчилик қилиб, бизни ҳам кечиктириб қўйишди. Улар Могельницкийга: «Бизга тегмасанг, биз ҳам сенга тегмаймиз», деб чопар ҳам юбормоқчи бўлди. Уларни йўлга солгунимизча вақт ҳам кетиб қолди... Чақайми, Олеся, а? — деб гургурт чақди Шчабель.

Кўзларига йилт этиб Андрій кўринди.

— Бу ким? — деб Шчабель ишончсизлик билан сўраган эди, Олеся:

— Андрій,— деди негадир уялиб.— Уни отам қўйиб кетди.

Шчабелнинг кетидан кенг яғринли пакана бир деҳқон кирди.

— Эсон-омон ўтирибсизларми!

Шчабель Ядвиганинг қўлини қисди, кейин деҳқонга ишорат қилиб:

— Бу сосновкалик Евтихий Сачек,— деди.

Олеся ёқиб келтирган чироғини столга қўйди-да, шошиб деразанинг пардасини ёпгани югурди.

— Биз билан сосновкаликлардан элликтача, холмянкаликлардан ўттизга яқин одам келди. Ҳозир уларга милтиқ бериш керак,— деди Шчабель.

Ядвига уни бир четга тортди.

— Уртоқ Раевский сизлар учун сой бўйига ўқ ташлаб қўямиз, деган эди. У, Шчабель ўз отрядини Могельницкийнинг чорвоғига оборсин, деб тайинлади. Шундай қилсангиз, бизникилар шаҳарни эгаллаб олгунларича, легионерларнинг бир қисми тутиб турилган бўлади. Сиз даставвал қўрани ишгол этишга тиришинг. Немисларнинг отлари ўша ерда...

Шчабель ялт этиб Сачекка қаради.

— Ҳозир милтиқ оламиз-да, тўғри қўрғонга қараб йўл соламиз. Йигитларингга айтиб қўй, у ердан яхши отлар ўлжа туширамиз.

— Ҳе, кам бўлма! — деди шодланиб Сачек.— Ҳай-

ронман, отим оқсаб қолди, менга ҳам бир жуфтгина от керак-да...

— Ҳай, бўпти, бўпти! Юр. Шаҳарда нима бўлаётганлигини эшитяпсанми? Тама қилиб ўтирадиган вақт эмас ҳозир...

Улар ташқарига чиқдилар, деҳқонлар кутиб туришган эди. Птаха шартта Ядвигага:

— Мен ҳам бирга бораман! — деди.

Ядвига шошиб қолди:

— Қандай қилиб борасиз? Қўлингизни нима қиласиз.

Олеся тутоқиб кетди:

— Ҳа, биз ёлғиз қоламизми? Хўп қўриқчига кунимиз қолган экан-у! Бўлмаса мен ҳам бораман. Мен ҳеч ёлғиз қолмайман-да бу ерда!

— У ҳолда менинг ҳам кетишим керак,— деди секингина Ядвига.

— Бўпти, ҳаммамиз бирга кетамиз. Мен қолишни хоҳламайман, қўрқаман бу ерда,— деб Олеся ўжарлик қила бошлади.

— Қаёққа борасан ахир? Уруш бўляпти у ёқда,— деди Андрей уялинқираб.

— Бўлса нима! Ядвига Богдановна икковимиз анови бинт солинган сумкани олволиб, битта-яримта ярадор бўлиб қолса, ёрдам қилишамиз.

Андрей нима деб жавоб беришни билмасди.

— Григорий Михайлович менга нима дейди, ахир!

— Сенга нима дер эди? Мен ўзим жавоб бераман. Юринг, Ядвига Богдановна.

Раевская аллақачон пальтосини кия бошлаган эди.

— Олеся, ўнг қўлимни ечиб қўй,— деб илтимос қилди Андрей.

— Қандай ечиб бўлади? Қуйиб, бутун ҳилвираб кетган-ку...

— Мана бу иккита бармоғимни бўшатиб қўй, милтиқнинг затворини тортсам бўлди.

— Ҳечам бўшатмайман-да, ахир қип-қизил гўшти чиқиб ётибди-ку...

Андрей Ядвиганинг олдига келди.

— Илтимос қиламан, ечиб қўйинг! Бўлмаса, тишим билан узиб ташлайман.

Ядвига бир неча лаҳза унга қараб турди, сўнгра индамасдан бинтни еча бошлади.

— Мана бу ерида жиндек қолдираман...

Щабель кирди.

— Ишимиз битди — ўқ ҳам, милтиқ ҳам олдик! Ҳозир жўнаймиз... Ёмғир тинаётир...

— Биз ҳам сизлар билан бирга жўнаймиз,— деди Ядвига.

Птаха югуриб ташқарига чиқди-да, битта милтиқ кўтариб кирди. Пиджагининг чўнтаклари лиқ тўла ўқ эди.

— Менга ҳам олиб келдингми? — деб сўради Олесья.

Бутун шу вақт ичида уларнинг кўзлари биринчи марта тўқнашди.

Андрий ҳайратланиб:

— Сенга? — деб сўради, кейин кулимсиради.

У милтигини Олесьяга берди-ю, ўқ тарақларини камзулининг чўнтақларига шошиб-пишиб тика бошлади.

— Уқлашни ҳозир ўргатиб қўяман. Мана бу нарсани ушлайсан — бир! Кейин ўзингга тортасан... Кўрдингми, ўқ ирғиб чиқди. Бир итардинг, ўқ ичкари кирди... Тағин шу ёққа! Энди тепкисини босасан, дунёдан бир газанда аспаласопилинга кетди-да... Қўндоқни елкангга қаттиқ тақаб от. Ма, мен ўзимга ҳозир бошқасини топаман.

Андрий чиқиб кета туриб бирдан эслаб колди:

— Ийи, Василёк-чи?.. Бола фақирни нима қилсамикин? — деди-ю, ошхонага қараб югурди.— Васька, тур тезроқ! Ҳе уйғонсангчи-е, мунча! Кетяпмиз. Эшитяпсанми? Кетяпмиз! Эшикни беркитиб олиб, баҳузур ухлайвер! Тездан қайтиб келамиз...

Уйқусираган Василёк ҳеч нарсага тушунмас эди. Андрий уни аранг эшик олдига олиб келди.

— Эшикнинг илагини солиб ол-да, баҳузур ётавер.

Василёк уйқусираб кўзларини пирпиратди, ўзича бир нарсалар деб гудурлади, охири эшикни беркитиш ва бориб ётиш кераклигини англади. У худди шундай қилди.

* * *

Щабель қўрани битта ҳам ўқ узмасдан олди. Уларнинг ҳужуми осмондан тушгандай бўлди. Эдвард чорвоқдаги қурол ушлашга ярайдиганларнинг ҳаммасига милтиқ тутқазиб, кейин шаҳарга жўнади. Қасрда ўз конвойлари билан фақат Потодкийгина қолди. Эдвард чорвоқ атрофида бошланган отишмани эшитиб, отрядмини орқасига қайтарди.

«— Нимайкин бу? — деб ўйланди у.— Шаҳарда уруш бўляптими? Эҳ, қуриб кетсин-а, билмайман, ким ким билан урушяптийкини! Наҳотки немислар ҳаёсизлик қилган бўлсалар? Хўш, қўрадагилар кимлар бўлмаса?» У чорвоқни ўраб олишга буюрди.

Дарвоза олдида Потоцкийга дуч келди. У отда эди.

— Буни нима деб ўйлайсиз, граф?

— Ҳайронман. Шаҳар билан алоқа узилган.

Қўрадан онда-сонда ўқ овози эшитилиб турарди.

Кечаси у ёққа боргани Могельницкийнинг юраги бетламади. У тонг отишини чорвоқдан бир одим ҳам йироқлашмасдан кутишга қарор берди.

Шу чоғ қўрада аҳвол ишқал эди. Қўрани қўлга отганларидан кейин, холмянкаликлар сосновкаликлар билан отларни шу ернинг ўзидаёқ бўлишишга киришиб, жанжаллаша бошладилар.

Эгарлоқлик бир немис отига миниб, тагин учта отни тизгинлаб олган баланд бўйли холмянкалик:

— Қўрага олдин биз кирганмиз, отлар бизники! — деб бақирар эди.

Сачек унинг олдига чопиб келди.

— Бер дейман сенга! Биттасини олганингга ҳам шукур қилсангчи. Ҳаммасини бир ўзим сингдириб юбораман, дейсан-а? Мана буни қара, отим юролмай қолди, сен бўлсанг ҳаммасига бирдан чанг соласан...

От жанжали бутун қўрани босди. Мулкни ўққа тутаётганлар қаторидаги Шчабель, онда-сонда ўқ отилаётганидан бир қисм деҳқонларнинг қаёққадир қочиб кета бошлаганларини сезиб, дарвозага қараб югурди.

— Ҳой мужиклар! Сизларга нима бўлди ахир?

Лекин ҳеч ким унга қулоқ солмади. Баъзи жойларда аллақачон бир-бирларини қўндоқ билан сийлаша бошлашган эди. Новча холмянкалик ўз ҳамқишлоқларини гиж-гижларди:

— Отларни ол, уйга кетамиз! Ўзлари урушаверишин! Ўзимизни дўзахга отиб нима қиламиз? Юр уйга, оғайнилар! Ким йўлингни тўсса, сол калласига!

Шчабель хавфни кеч фаҳмлади.

— Ҳой йигитлар, қаёққа? Нима бу — демак, виждонни сотяпсизлар экан-да? — деб қичқирди у.

Бояги новча холмянкалик унга қараб:

— Қоч йўлдан! — деб ўшқирди.

— Сосновкаликлар отларни беришсин, ийнайкейин қоламиз... Могельницкий бизларнинг бор-йўғимизни тортиб олган, биз ҳам бундан бебахра қолмайлик деймизда...

— Ҳе, у билан гап талашиб ўтирасанларми? Юр уйга, йигитлар! Ҳали замон қуршаб олишса — каллангдан ҳам ажраласан...

Шчабелни бир четга суриб қўйишди.

Птаха Олесяни от туёқларидан аранг қутқазиб қолди. Холмянкаликлар отларини қамчилаб, бир-бирларини бостирар ва оғизларига келган сўзлар билан сўка-сўка улар олдидан чопиб ўтиб кетишарди. Бир минутчадан кейин улар кўздан ғойиб бўлишди.

* * *

Биринчи ўқ узилиши билан немислар қимирлашиб қолди. Эшелон бўйлаб фельдфебеллар чопиб ўтдилар. Калта-култа команда сўзлари эшитилди. Отишма сўнг даражада кучайиб, вокзалга яқинлашиб кела бошлаганда штаб жойлашган биринчи класс вагон олдида горнчи тревога чалди.

— Полковник жаноблари, ўзини поляк офицери деб атаган бир ҳарбий жанобларини кўрмоқчи.

— Қирсин,— деди полковник Пфляумер.

— Ўзимни таништириш шарафига нойилман — капитан Врона.

Полковник пўписи қилиб:

— Бу отишманинг маъноси нима?— деб сўради.

— Масала бундай, полковник жаноблари. Шаҳарда большевиклар қўзғолон кўтаришди. Улар бизга ультиматум юбориб, ишларига аралашмаслигимизни талаб этишди. Улар эшелонингизни қуролсизлантириб, офицерларни отиб ташлашмоқчи. Биз кечаси билан жанг олиб бордик, лекин энди сизлардан ёрдам сўрашга мажбурмиз... Бу тўполонни босиш учун қўлимиздан келганини қилдик. Аммо кучимиз совурилиб кетди, энди шаҳарни ташлаб чиқишимиз керак.

Вокзал ёнида гумбурлаган овоз Вронанинг сўзларини тасдиқлагандай бўлди. Полковник атрофида пўлат шлем кийган немис офицерлари турарди.

Немис аскарларининг жипс қаторлари юк станциясининг парапетига келиб ётди; иккинчи қисм аскарлар

очиқ вагонлардаги зирҳли автомобиль ва тўплар билан машғул бўлдилар.

— Шундай денг,— деди Пфляумер гижиниб, сўнгра сигарасининг қолдиғини туфлаб ташлади.— Улар бизни қуролсизлантирмоқчимиз? Ҳай, кўрамиз-да...

— Полковник жаноблари, агар сизлар аралашсаларингиз, бу ифлослардан асар ҳам қолмайди, албатта.

Врона Шмульткенинг офицерлар орасида эканлигини кўрди.

Лейтенант полковникка пичирлаб бир нарса деди.

— Кечирасиз, исми-шарифингиз?..

— Капитан Врона,— деди унинг ўрнига Шмультке.

— Ҳа-ҳа! Биз албатта аралашамиз. Марҳамат қилиб, аскарларингизни ҳу анави ерга олиб борсангиз! — деб чап томонга қўл силтади у.— Биз ҳозир операция бошлаймиз. Тўп туширилсин! Зирҳли автомобиль ерга олинсин! Полк кенгашининг раиси жаноблари, жанг сабабини солдатларга тушунтиринг.

* * *

Тонг отишига яқин шаҳарни ишчилар эгалладилар. Щабель Могельницкийни чорвоққа қамаб, қўрага маҳкам жойлашиб олди.

Бироқ тўла ғалабага яқин қолганда, вокзалдан тўп гумбурлай бошлади. У ердан шаҳарга ўт ва пўлат эсчилди. Ун бештача пулемёт бирдан какради. Немислар шаҳарга қараб юрдилар.

Бурчак-бурчакларда тўхтаб, Раевский роса бир солт қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Лекин безбет зирҳли автомобиль тор кўчалар ва ҳовлиларга пулемётларидан ўқ ёғдириб, кўчаларда изғиб юрарди. Чобот ғазаблалиб:

— Эҳ, бомба йўқ-да! — деди.

Қўзғолончилар кўчаларни бирин-кетин қолдириб, чекина бошладилар. Немисларнинг яшилга мойил кул ранг қаторлари эса салмоқ билан гумбурлаб турди. Станцияда ҳам тўрт замбарак шаҳарга оғир снарядларини отиб, салмоқ билан гумбурлаб турарди.

Раевский ёнида тез-тез юриб кетаётган Ковалло:

— Ўйима бўлди, Зигмунд, ютқиздик шекилли? — деди.

— Ҳа, менинг кўпроқ қўрққан нарсам ҳам шу эди. Бу нарса ифвосиз бўлган эмас... Метельский кеча полк кенгаши билан гаплашмоқчи бўлганда, сотқин раис,

қамаб қўяман, деб дўқ қилибди. Энди одамларни сақлаб қолиш керак. Сосновка қишлоғига чекинамиз. Шаҳардан мумкин қадар тезроқ, эрталабгача чиқиб кетмасак, ўраб олишади...

Шаҳар тонг олди тумани ичида эди. Ишчиларнинг схиurgi қаторлари аллақачон шаҳар атрофини ташлаб чиқди.

Шчабель қулоқ солди.

— Ййи, бизникилар шаҳардан чиқиб кетишяпти-ку... Эшитяпсанми, ўқ овозлари шаҳар четидан келаётир? Немислар жанжалга аралашибди-да. Нима қилдик энди, тонг ёришмасдан биз ҳам кетишимиз керак... Эҳ, агар холмянкаликлар шу ерда бўлганда чорвоққа қараб от солдирардик-да; уларсиз нима ҳам қилдик энди. Одамларга айт, қайтамиз! — деди у Сачекка.

— Қўрага ўт қўйиб юборайликми? — деб сўради Сачек.

Шчабель таққлади:

— Йўқ. Барибир ўзимизники бўлади. Айт, отларига минишаверсин.

— Хотинларни нима қиламиз? — деб ғудурлади Сачек, норози бир оҳангда.

— Уларни ҳам отга миндириб оламиз.

— Биз аравага майда-чуйдалар юклаб қўйган эдик, устига биттасини ўтқазиб олсак бўлади.

Шчабель Олесяни отга миндириб қўйди да, тизгинни қўлига бера туриб:

— Йиқилиб кетмайсанми? — деб сўради.

— Йўқ, қишлоғимизда от минганман.

— Хўп, милтиқни елкангга осиб ол. Рост қаҳрамон қизсан-да! — деб ҳазиллашди, кейин дарров қоғоғича солиб олди...

Птаха Олесянинг ёнида от қўйиб борди. Унга нуқул қиз йиқилиб кетаётгандай кўринарди.

Ярим соатдан сўнг улар шаҳардан чиқиб кетаётганларга етиб олишди.

* * *

Эдвард Могельницкий полковник Пфляумерга кўрсатган ёрдами учун миннатдорчилик билдиргани вокзалга ўзи келди.

— Сизга қандай хизмат кўрсата оламан? Айтянг, қўлимдан нима келса, ҳозир қиламан.

Полковник Пфляумер хизматни рад қилди.

— Ташаккур. Керакли нарсаларнинг ҳаммаси ўзимизда бор. Лекин бизнинг кетимиздан франкфуртликлар лиёда полки йўлга чиқади. Шмультке жанобларининг айтишича, сизнинг укангиз ҳам ўша полкда хизмат қилар экан. Менга маълум бўлишича, улар озиқ-овқат билан иссиқ кийимга муҳтож. Совуқ бошланяпти. Агар ўшаларга ёрдам кўрсатсангиз, жуда соз бўларди.

Эдвард уни ишонтирди:

— Албатта, албатта! Балки полковник жаноблари ботир солдатларини мукофотлашимга ижозат берарлар? Уларнинг ҳар бирига юз маркадан бермоқчиман...

— Мумкин. Марҳаматингизни полк кенгашига билдираман. Дарвоқе, франкфуртликлар келгунча биз шу ерда турмоқчимиз, шунинг учун нонвойхонадан нон олишимизга тўсқинлик қилинмаслигини илтимос этар эдик.

Могельницкий честь берди.

— Мен ҳозир буюраман: сизларга нонни шу ерга, вокзалга келтириб беришади. Энди, ижозат этсалар, нонимларимиз ва бутун оиламиз исмидан жанобларини ва жаноб офицерларни ўз мулкимизда сизларнинг шарафингиз учун уюштириладиган кечага таклиф этсам. Хизматларига экипажлар юборилади.

— Раҳмат! Офицерларга айтаман. Башарти тинчлик бўлса, борамиз.

Могельницкий ўз штаби билан жўнаб кетди.

Шаҳарга қайтиб келишаётганда Могельницкий:

— Тезроқ бўлинг, йўқса уларни удда қилолмай қоламиз,— деди Вронага.

— Замоийскийнинг олдига иккита курьер юборинг. Павлодзи ёнидаги отрядини олиб, дарров шу ёққа жўнасин. Менинг исмимдан унга айтишсин: немисларни саришта қилишимиз биланоқ павлодзиликларни тор-мер келтиришда унга албатта ёрдам бераман. Энди сиз вокзалда керак бўлган нарсаларнинг ҳаммасини тайёрлаб қўйинг. Агар планимиз барбод бўлса, шаҳарни бўшатиб чиқиб, немисларга йўл очиб бериш керак бўлади... Холмянкаликлар кўриниб қолса, кўздан қочирманг. Чапдаст ҳаракат қилинг!

* * *

Потоцкий бугун кетиш ўйида эди-ю, лекин кета олмади. Шаҳарда кўтарилган қўзғолон тугиб қолди. Ш-

ҳар аввалги ҳолига келтирилгандан сўнг Потоцкийнинг немисларни қуролсизлантириш тўғрисида тавсия этган плани Эдвард кабинетида ишлаб чиқилди. Қизиққон Потоцкий ўз планини шу қадар куйиб-ёниб ҳимоя этдики, Эдвард ўзига «қўрқоқ» деган айбни ошириб олмаслик учун қаршилик кўрсатолмади.

— Сиз хавфли дейсиз, ахир хавфсиз нарса борми дунёда? Мен ўзим ёрдам бераман сизга. Немисларни албатта қуролсизлантирамиз, мен бунга аминман,— дерди Потоцкий худбинлик қилиб.

Уларнинг суҳбати пайтида Иероним ҳазратлари кириб, холмянкаликлардан делегация келганини хабар қилди. Эдвард уларни қамоққа олишни буюрди.

— Мен уларни дорга осаман. Холмянкадаги қўрамизни талашди, бу ердан эса сотиб олган отларимни олиб кетишди! — деб бақирди у.

Туйқусдан Потоцкий ўртага тушди.

— Осадиган бўлсангиз, ҳамма вақт осангиз ҳам бўлаверди. Шошманг, улардан мақсадимиз йўлида фойдаланиб бўлмасмикин?

Эдвард унга ҳайратланиб қаради.

— Сиз, фойдаланиб бўлар, деб ўйлайсизми? Ахир булар қурамалар-ку!..

— Майли, қўяверинг! Иероним ҳазратлари уларни йўлга солсинлар,— деди Потоцкий, сўнгра Иероним ҳазратларига қараб буюрди: — Уларга айтинг, агар кечга давр вокзалга эликта одам юбориб, немисларни қуролсизлантиришимизга ёрдам қилишса, қўлга туширилган ўлжа ва пулнинг бир улушини олишади, ҳамда граф афвиге сазовор бўлишади. Уларни йўлга солишни, албатта, ўзингиз биласиз...

Иероним ҳазратлари чиқиб, яна тездан қайтиб кирди.

— Улар, бунга олинасавли панининг ўзлари айтсин, деб илтимос қилишаётир.

Эдвард Потоцкийга қаради.

— Майли, боринг. Бундан сизга ҳеч қандай зиён йўқ. Эдвард ўрнидан турди.

* * *

Кечқурун Могельницкийлар чорвогига немис офицерларининг қарийб ҳаммаси тўпланганда Эдвард билан Потоцкий конвой ўртасига тушиб, вокзалга жўнашди.

Шошилинич равишда чақирилган панлар меҳмонлар-

ни зўр бериб ҳалак қилиб туришди. Қайфи очилган Юзеф винони аямасди.

Немислар секин-секин ёзилиша боришди.

Шмультке билан Зонненбург Стефанияга жигарсўх-таллқ қилар эди. Айёр поляк жувони эса немисларга фусункор назарлар бахш этар, қақиллаб кулар эди. Шу чоғ вокзалда нималар бўлаётгани ҳеч кимнинг ақлига келмасди.

Узун оёқли немис солдати вагондан-вагонга югурар, суюнчидан очиқ эшикларга қараб бақирар эди:

— Югур, юз маркадан олиб қол! Пул етмаса, бурнингга икки бармоғингни суқиб қолма! Пул вокзалнинг биринчи класс залида улашиляпти.

Вагонлар бўшади. Биринчи ва иккинчи класс заллари солдатлар билан лиқ тўлди. Фельдфебель аскарларни фамилияси билан чақирар, идора хизмагчиларидан учтаси эса киши бошига юз маркадан қоғоз пул бериб турарди. Стол олди тўполон, шовқин ва жанжалга тўлган. Қимлар икки марта олиб шарманда бўлган.

Вронанинг махсус даккиси билан уч бор ҳаммомга тушган бўлса ҳам, ҳануз сассиқ ҳид анқиб турган Дзёбек шу аснода бир неча жандарм билан Воробейкони паровозга олиб борди.

— Паровозга чиқ, эшелонга қараб сур. Яқин келганинда бор кучинг билан шу қадар ҳайдагинки, кўз очиб юмгунча эшелон станциядан чиқиб кетсин. Тўрт чақиримча бориб тўхтайсан. Ҳа-да, агар жиндак...— деди ва машинист ёрдамчисига тўппончасини кўрсатиб қўйди.

— Ахир улар мени ўлдиришади бу ишим учун!

— Сенга ҳеч бало бўлмайди! Чиқ, ҳайда. Агар яна гап сотадиган бўлсанг, шу ернинг ўзидаёқ жанозангни ўқиб қўяман!

Воробейко станцияда қолгани учун ўзига минг ланат ўқиб, паровозга чиқди.

* * *

Станцияда ваҳший ҳайқириқлар кўтарилди. Поезд айрилишларда тақирлаб тезлигини тобора ошириб, вокзал олдидан ўқдай учиб ўтди-ю, депонинг орқасида го-йиб бўлди.

Солдатлардан баъзилари етиб олишга уннашган бўлса ҳам, лекин фойдасизлигини кўриб, тўхтаб қолишди.

Солдатларнинг кўпчилиги қуролсиз эди. Фақат ун-тер-офицерларда тўппонча ва баъзи солдатларда хан-жар бор эди, холос.

Тўрт атрофдан ғазабли қичқириқлар эшитилди:

— Хонлик! Бизга хиёнат қилишди!

Ғазабланган солдатлар ҳеч бир гуноҳи бўлмаган идо-ра хизматчиларини дўппослашди, пул тахлоқлик столни ағдариб юборишди.

Вокзалда қолган офицерлардан бири, пенсне таққан оққа мойил сочли лейтенант тартиб ўрнатишга ҳаракат қиларди.

— Қуроллилар, менинг олдимга!

Лекин вақт кетган, вокзални Могельницкийнинг от-ряди билан Потоцкийнинг одамлари ўраб олишган эди. Шимол йўлини эса холмянкаликлар тўсиб туришарди.

Холмянкаликларга новча бир деҳқон бошчилик қи-лар, ҳар бир қадамини у Зарембанинг маслаҳати билан босар, Заремба ҳам йигирма чоғлик легионер билан холмянкаликлар ичида юрар эди.

Бир неча бор узилган ўқ немис солдатларини бино-дан битта-битта чиқишга мажбур қилди — уларга шун-дай буюрилган эди.

Шинеллари, баъзиларининг пойафзаллари ечириб олинган немислар бир ярим соатдан кейин станция ор-қасига олиб чиқилди, уларни уч томондан поляклар ўраб боришди.

— Диққат!— деб бақирди Заремба. — Буйруқ шун-дай: бир минут ҳам тўхтамасдан жўнайсизлар. Фатер-ландингизга пиёда ҳам етиб оласиз, ҳеч нима қилмайди!

Қабристон жимлиги унга жавоб эди.

Бу бир неча юз одам индамасдан лой кечиб кетди; хафаликдан ҳаммасининг боши солинган, юраклариди ўзларини алдаганларга нафратлари қайнаб тошган эди.

Питирлаб турган отини ўйнатиб:

— Мана, мен сизга нима деб эдим? — деди шодлик билан Потоцкий.— Энди жаноб офицерларнинг олдига борайлик. Уларга пича назокатлироқ муомала қиламиз. Ҳар ҳолда, улар бугун ўзларини тузуқ гутишди, бузи-эсдан чиқармаслик керак. Мен князь Замойскийга улар-ни қийин-қистовга олмасдан ўтказиб юборишини сўраб, хат ёзаман.

Эдвард унинг фикрига қўшилди:

— Ҳа, албатта.

Эшелон дашт ўртасидаги бўм-бўш бекатдан ўқдай учиб ўтиб, ярим соатдан сўнг қўшни станцияга отилиб кирди. Воробейко паровозни тўхтатди-да, ирғиб ерга тушди.

Тўрт атрофдан эшелон томонга қуролли одамлар югуриб кела бошлади.

— Ҳой йигитлар, бу нима? Қаердан келди бу состав? Уни қара, иккита немис турибди! Анави ерда ҳам битта...

Воробейкони ўраб олишди. Белига бир талай пулемёт лентасини боғлаб, ёнига тўппонча билан бомба осиб олган серсоқол, ғўлабир киши сўради:

— Сен ким бўласан? Жавоб бер! Мен атаман Березняман.

— Қўзғолончилар бўлсаларинг керак?— деди Воробейко суюниб кетиб.— Вой-бўй панларнинг қўлига тушиб қолдимми, деб эсхонам чиқиб кетаёзди. Хайрият-э ўзимизникилар экансизлар...— шодланиб кулимсиради у.— Мен сизларга ўқ ўтмайдиган автомобиль билан тўртга замбарак олиб келдим, ўртоқлар. Энди панларнинг додини бераверамиз... Бизнинг ҳаракатимиз зое кетди. Мен сизга айтсам, қўзғолон кўтариб, турмадаги ўртоқларимизни қутқаздик, легионерларни хўб боплаб суробичи берган эдик, бироқ қуриб кетгур немислар ишга аралашиб кетса бўладими! Роса бир полк-а! Бундай бўлгандан кейин бизни енгишлари турган гап эди. Бизникилар Сосновкага чекинишди, ляхлар билан немислар ўртасида ҳам ғалва кўтарилди. Ляхлар мени грибонимдан гутиб паровозга ўтқаздишди-ю, немисларнинг эшелонини вокзалдан олқочишга мажбур қилишди. Мен ҳам, ҳайт деб шу ерга ҳайдаб келдим. Мана, гап шунақа, ўртоқлар!

Уни ўраб олган одамлар жим туриб кулоқ солишди.

Узини Березня деб атаган ҳалиги серсоқол киши ундан:

— Ҳой, менга қара, олам ҳадис, сен большевик эмасмисан? — деб сўради.

— Ҳақиқатда партияли коммунистман,— деб фахр билан жавоб берди Воробейко.

— Ҳа-а-а, коммунистман дегин?! — деди-ю серсоқол киши, болахонадор қилиб сўкди.— Билиб қўй, бўлмаса биз сендақаларни ов қилиб юрибмиз. Оборинглар уни, йигитлар.

Воробейко саросима ичида жавдираб қолди.

— Ийе, сизлар кимсизлар бўлмаса?

— Биз — петлюрачилармиз. Эшитганинг борми, а? Жуҳуднинг думи! — деди бояги серсоқол қаттиқ гижиниб.

Воробейко ўксик бир товуш билан:

— Ҳа-а, сизлар контр экансизлар-да? — деди.

— Нима деб тушунсанг тушунавер. Обор, йўлнинг у юзига олиб ўтиб, жонини Карл Марксига юбор, буларнинг худоси-ку у, — деб қўл силтади серсоқол.

Бир неча киши Воробейкони тутиб, бир четга судраб кетди.

Эшелонда талон бошланган эди.

— Шу ернинг ўзидаёқ саришта қип қўя қолайликми-а? Судраб бошимизга урамизми? — деди петлюрачилардан би-таси.

Воробейко қайгуриб атрофга жалангларди.

Йўлнинг у юзи кенг дала эди. Совуқ шамол эсиб турарди. Воробейко, мана энди ҳозир ўлдиришади, буни ҳеч ким билмай қолади, деб ўйлади-да, даҳшатдан бутун бадани титраб кетди. Яна улар пинакларини ҳам бузмайди...

Петлюрачилардан бири:

— Православмисан? Дарров калима келтириб ол, бўлмаса бирдан отамиз-қўямиз, — деди пинак бузмай.

Воробейко эсини йўқотиб:

— Нима учув? — деб сўради.

— Атаман, жонини худосига юбор, деди-ку, шундай қиламиз да...

— Ахир мен сизларга нима ёмонлик қилдим? Буюм билан лиқ тўла эшелонни опкелиб бердим-ку. Бир бегуноҳ ишчини бекордан-бекорга ўлдириб юборишга уялмайсизларми?

— Ахир коммунист экансан-ку?

Воробейко, орқамдан отиб қўйишмасин деб, гоҳ бирига, гоҳ иккинчисига ўгирилар эди.

— Биз ишчилар ҳаммамиз большевикмиз! Большевик бўлсак нима бўпти! Отамнинг бутун умри батраклик билан ўтган. Ахир нимага ўлдирасизлар?

Петлюрачилардан бири айниб қолди.

— Е қўйиб юбора қолайликми, а? Уни ўлдирганимиз билан бошимиз осмонга етармиди?

Иккинчиси ҳам бўшашди:

— Гўрга, кетса кетар!

Аллақачон милтиғини қўлига олган учинчиси тағин уш ёлкасига илди.

— Жўна, лекин атамanning кўзига йўлиқа кўрма. Ҳой, эси паст, коммунадан тез чиқиб ол!

— Орқамдан отиб қўймайсизларми, а? — деб Воробейко очиқчасига сўради.— Агар отадиган бўлсаларинг, яхшиси юрагимдан отинглар, кейин қийналиб юрмай. Барибир, у ёқдан отсангиз ҳам ўламан, бу ёқдан отсангиз ҳам...

— Кетавер, кетавер!

Воробейко, отишларини кутиб, аввалги ўн қадами жаланглаб юриб босди. Кейин далага қараб қоча бошлади.

* * *

Эрталаб қаттиқ совуқ тушди. Қўлоб сувлар, ботқоқликлар музлади. Сосновкада, Цибулянинг уйида штаб йиғилиб, шундай қарор чиқарди: революцион комитет аъзолари ишлаш учун шаҳарга қайтади. Фош қилинмаслигига умидвор бўлган ишчилар ҳам шаҳарга қайтадилар. Ишчиларнинг бир қисми Цибуля отрядида қолади. Қолганлари Павлодзига жўнайтиди. Мажлиснинг охирида Холмянкадан бир мужик даҳшатли хабар келтирди: Могельницкий шаҳар идораси рўпарасида халмянкаликлардан ўн биттасини осишни буюрибди. Қолганларини эса отларини тортиб олиб, ўзларини эллик шомполдан уришибди, кейин қўйиб юборишибди.

* * *

Патлай, Шчабель, Чобот ва бир қисм ишчилар пулемётларни аравага ортиб, Павлодзига жўнашди. Степовий шаҳарга қайтишни хоҳламай, улар билан бирга кетди.

Қўрадан олиб кетилган олтмишта отдан Шчабель фақат ўнтасинигина сосновкаликлардан сўраб олди.

Шаҳардан олиб келинган милтиқлар билан ўқлар ортилган аравалар қишлоқдан чиққач, Шчабель ҳам ўн нафар оглиҳ билан йўлга тушди.

Шчабель Сосновкада қолаётган Олеся ва Сарра билан хайрлаша туриб ҳазиллашди:

— Қизлар, бизни ёдлаб кўп йиғламанглар! Тезда қайтиб келамиз, ана ундан кейин бахт-саодат ичида яшай бошлаймиз.

Ёшларни Сосновкада қолдирадиган бўлишди.

* * *

Ковалло, Метельский, Ядвига ва Раевскийлар шаҳарга бирин-кетин қайтди.

Ковалло водокачка зинапоясида самовар қўйиб юрган нотаниш мотилини кўриб, озмунча ҳайрон бўлмади.

«Буниси қандай бўлди?»— деб ўйлади у.

Ҳалиги хотин уни кўриб кулимсиради.

— Ҳа, хўжайин ҳам келиб қолдилар шекилли? Бировнинг уйини тутиб ўтириш ҳеч эп келмас экан. Мен Андрийнинг онаси, Мария Птаха бўламан.

— Эсон-омон юрибсизми? Буни қаранг, шу аҳволда танишянимиз-а,— деди Ковалло унинг қўлини дўстона сиқиб.

Андрийнинг онаси бўйдор, кучли ва ёш эди — бу Коваллонини ғоят ҳайрон қолдирди.

Раевский ҳовлига кириб келганда, улар қизиқ суҳбатда эдилар.

— Шундай қилиб, мен уларга тиккасига: «Унинг қарерларда юришини мен қайдан билай, дедим. Мен нима, энағасимаими? Худога шукур, ўн еттига кирди! Мен унинг учун жавобгар эмасман энди. Тутсангиз, менга деса, терисини шилиб олинг!» дедим. Лекин юрагим ичдан эзилиб турди. Ичимда эса Андрийим уларнинг қўлига тушадиган бола эмас, тутишолмайди, деб ўйладим. Вой-войей, бу болаларнинг дастидан ўлар бўлсам ўлаб бўлдим, бошимга қандай кулфатлар тушмади! Каттаси қандай бўлса, кичиги ҳам шу... Кичигини-ку, куйганимдан ураман, аммо каттасини нима қила олардим, бўйи бўйимдан баланд бўлса?

Раевскийни кўриб у жим бўлди.

* * *

Ордан бир ҳафта ўтди. Бир варакайга қиш кириб қолди. Ядвига опасиникида турар эди. Опаси Марцелина поляк кооперативида сотувчи бўлиб ишларди. Художўй, одамови Марцелина синглиси билан ҳеч вақт яқин алоқа қилмас эди. Ҳамма қари қизлар сингари, унинг ҳам ғалати қилиги бориди: уйда еттига мушук сақлар эди. Марцелина мушукларини қизиқ-қизик ишлар билан атар ва бутун бўш вақтини ўшалар билан ўтказар эди. Ҳар якшанба албатта ибодатхонага борар ва ксэндзнинг ихлосича яхшилардан ҳисобланарди. Гой

маҳаллар ксёндзнинг экономкаси олдига меҳмон бўлиб борарди, у хотин Марцелинанинг ягона дугонаси эди.

Марцелина бугун кечқурун ҳам келган эди, лекин экономка уйда йўқ экан. Эшикни ксёндзнинг ўзи очди: у анчагина сочи тушган, пўрдоқ, ювош бир одам эди.

— Қани, киринг, панна Марцелина, пани Ванда ҳозир келади,— деб таклиф қилди у.

Марцелина меҳмонхонанинг бурчагига келиб одоб билан ўтиргач:

— Хўш, қандай яхши хабарлар бор, панна? — деб сўради ксёндз.

— Тузук, раҳмат. Ҳозир синглим билан бирга турибман.

— Ҳа-а, шундақами! — деди у, бирон нима деб гапни гапга улаш ниятида.— Менга қаранг, синглингизни мен нега билмас эканман?

Марцелина кўзларини пирпиратди.

— У ибодатхонага бормайди, пане ксёндже.

— Ҳа-ҳа! Ўзи тул бўлса керак, а? Эсимда бор, кузда эрининг арвоҳи учун бир дуо ўқиб қўйсангиз деб менидан сўраган эдингиз.

— Худога шукур, тирик экан, пане ксёндже. Яқинда келди.

— Ҳа, шунақа денг!

Ксёндз уйда бедана сингари йўргалаб юрар, ундан ҳол-аҳвол сўрар, ачинар, ўзини шу қадар меҳрибон қилиб кўрсатардики, Марцелина бундан мутаассир бўлиб, у сўраган нарсаларни жон-дили билан айтиб берди.

— Ҳа, ҳа... Ҳай майли, азизим, қайғурманг. Худодан юз ўгирганлари, албатта, қайғули, жуда қайғули. Лекин ҳақ таоло қодирдир. Улар бир кун худога тагин сифинишиб қолади... Шунақа, замон кўп бетайин бўлиб қолди...— деди ксёндз ўйчанлик билан.

* * *

— Оқшомлари хайрли бўлсин, Иероним ҳазратлари. Мана, қиш ҳам келиб қолди. Қор ёғди. Қани, биз томонларга ташриф буюрсинлар...

* * *

— Нима дейсиз, Иероним ҳазратлари, бир оз ғалатироғ-а бу?

— Ҳа, албатта. Айниқса шу кунларда. Сиз унинг фамилиясини Раевская дедингизми?..

* * *

Дзёбек фуқароча кийиниб олиб, Ядвигани икки кун пойлади. Кечаси унинг ўрнига Кобильский чиқиб турди. Дзёбек Ядвиганинг юзини икки марта кўрди. У оқ тўр шапочкали бу дўндиқ, гўзал хотиннинг қиёфасини, келишган юришини, юмшоқ, хуш овозини яхшигина эслаб олди. У Ядвигани узоқдан ҳам таний олар эди. Дзёбек ташқи кўринишига қараб, унинг ёшини аввал ўттизларда чамалаган бўлса ҳам, лекин иккинчи учрашишида, яқинроқдан кўриб, яна беш ёш қўшиб қўйди.

Бу аёл гумонсиратадиган ҳеч нима қилмас эди. Шу куни Ядвигани ишхонада кечга давр ишлади. Уйга қайтиб келаётиб дўконга, кейин соат тўққизларда доктор Метельскийникига кирди; ундан сўнг уйига келди. Кечаси ҳеч қаёққа бормади.

Иккинчи куни кечқурун бефойда юравериш Дзёбекнинг жонига тегди. У пойлоқчиликни агентларидан бирига топшириб, ўзи пухтароқ текширишга киришди.

Ҳадемай у Раевскаянинг илгари бошқа кўчада, бир ўзи эмас, ўғли билан турганлигини искаб топди. Ботинкасини яматиш баҳонаси билан Дзёбек этикдўз Михельсонникига кириб чиқди. Тугун секин-секин ечила бошлади. Капитан Врона Шпильмандан Саррани суриштириб билди.

— Этикдўзнинг қизи йўқ-ку! Раевскийнинг ўғли ҳам. Бу ерда бир гап бор-да, пане бошлиқ!

Баранкевич Раймонд Раевский ҳақида маълумот бергандан кейин Врона текшириш ишига ўзи киришди.

Учинчи куни саҳарлаб, Ядвигани Патлайнинг хотини ҳузурига кирди.

— Яша! — деди суюниб Дзёбек.

Бу биринчи кучли далил эди. Патлайнинг хотини кўз-ғолон вақтида озод қилинган эди, уни кўзғолондан кейин йўқламай туришга қарор берилган бўлса ҳам, уйига кўз-қулоқ бўлиб юришди.

Эзма Дзёбек ўз муваффақияти ҳақида рапорт берганда, Врона:

— Ҳазир бўлинг, йўқса бутун ишни хароб қиласиз! — деб уни шаштидан туширди. — Ҳали ҳозирча ҳеч нарса билмайсиз,

Эртасига эрта билан Вронага ҳам заводдан, ҳам вокзал жандарм идорасидан бир вақтда телефон қоқишди.

— Бугун кечаси тагин революцион комитетнинг бир неча сўздан иборат хитобномаларини ёпиштириб кетишибди. Мана: «Ўртоқ ишчилар! Биз тор-мор қилинганимиз йўқ. Фақат вақтинча чекиндик. Кутинглар бизни, тездан қайтиб келамиз. Душман билиб қўйсин буни. Яшасин ишчилар билан деҳқонлар ҳокимияти! Революцион комитет раиси Хмурий».

Врона телефон трубкасини қўйиб, ўйланиб кетди. Кейин кичкинагина темир қутичани чиқариб, ичидан бир чимдим оппоқ порошок олди-да, маза қилиб бурнига тортди.

* * *

Раевский магазин ёнидаги бурчакда тўхтаб, Ядвига ни кутиб турди. У ишдан кейин шу ердан ўтади. Раевскийнинг унга гапи бор эди. Улар ҳозирга довура фақат Метельскийникида кўришардилар. Докторнинг қабулхонаси бу мақсад учун жуда қулай эди.

Раевскийнинг ёнида пастак бўйли, калта пўстинли бир киши турарди. Раевский бир ерда тек турилганда бошқаларнинг диққатини жалб этиш мумкинлигини билгани учун ҳеч вақт шундай қилмас эди; ҳозир ҳам ўша эски одатини қилиб, шамолга орқасини ўғирди-да, папирос чекди. Шамол кўчаларда энгил қорларни учуриб ўйнардди.

Бояги калта пўстинли киши:

— Мумкин бўлса, тутантириб олсам,— деди-да, увушиб қолган бармоқлари билан бир қути хароб папирос олди.

— Марҳамат.

Раевский унинг гапидан поляк эканлигини билди. Йўлакда одамлар бу ёқ-бу ёққа ўтиб турар, совуқ қуварди. Раевский ўтиб кетаётган Ядвигани магазин ойнасидан кўрди. Ядвига эрини кўрмади. Калта пўстинли киши шошиб қолди. Папиросини тутантиришга ҳам улгурмади.

Раевский унинг орқасидан қаради-да, папиросини буруқсатиб, секин кетидан борди. У Ядвиганинг нонвойхонага кирганини кўрди. Калта пўстинли киши дўкон олдида тўхтади. Раевский афиша олдида қолди, Ядвига дўкондан чиққанда, калта пўстинли киши яна унинг ор-

қасидан тушди. Раевский Ядвига турадиган уйнинг ол-
дидан кўчанинг у юзи билан ўтди, лекин қайрилиб ҳам
қарамади.

Калта пўстинли киши тор кўчада шумшайиб извон-
чи билан савдолашарди.

Раевский борар, қаттиқ ўйларди. Оғзидаги тахирни
сезиб, папиросини олди. Папироси чекилиб битган —
муштуги куя бошлаган эди.

Ўткир назари Метельскийнинг уйи олдида турган та-
гин бир кишини илғади.

Докторнинг уйида тошбосма бор эди.

«Ковалло ҳозир Метельскийнинг уйида. Ана, тагин
биттаси! Буниси чинакам тўнгакнинг ўзи. Ҳали ашаддий-
ларни топгунча бўлишмапти-да».

Раевский жўрттага икки квартал нари ўтиб, бир тор
кўчага бурилди. Орқасидан ҳеч ким пойлаб келмаётган-
лигига ишонди.

«Ядвига, Ковалло, Метельский,— булардан қайси би-
ри эҳтиётсизлик қилганикин? Уларнинг ҳеч бирини огоҳ-
лантириб бўлмайди энди. Албатта, Ядвигаинг шаҳарга
қайтмаслиги керак эди...» Юраги бирдан зирқираб кетди.
«Ядвига!» У елкаси билан фонарь устунига урилиб, ўзи-
га келди. Посёлкага тез-тез юриб кетди. Бошқаларни
огоҳлантириш керак...

Гнат Верба ҳамманикига бориб, мумкин қадар тезроқ
шаҳардан чиқиб кетиш кераклигини айтиб келди.

Кейин Раевский уни шаҳарга юборди. Бир соатдан
кейин Гнат хунук хабар олиб қайтди.

Қош қорайди дегунча Раевский билан Верба шаҳар-
дан чиқиб кетишди. Уларни бозордан қайтаётган бир
деҳқон аравасига тушириб олди. Йўлда Шчабель билан
учрашишмади, у отини кўшни қишлоқда қолдириб, ўзи
шаҳарга пиёда тушиб кетган эди.

Кечаси посёлкада ялпи қамашлар бошланди.

Ун биринчи боб

Довул ўчакишмоқда... Урмон тегирмонининг дераза-
ларидан ичкарига қараб қор отмоқда. Азим дублар лор-
силлар, ўрмон безовталаниб гувилларди...

Андрийнинг қалби яхлаб борарди. У милтиғини маҳ-
кам ушлаб олиб, орқаси билан дубга суянди-да, кўзлари-
ни оғритиб, кеча зулматига тикилди. Синиб тушган ҳар
бир шохнинг қарсиллагани унга одам шарпасидай тую-

ларди. У диққат билан кузатиб, қотиб туришдан чарчаган кезларда дуб орқасига ўтар ва эски тегирмон деразаларидан тушиб турган ёруққа қараб, кўзларига ором берарди.

Ундаги чироқлар тегирмончининг иссиқ уйида ваҳший довулдан пана топиб ўтирган одамлардан, ҳаётдан дарак берар эди.

«Пшеничек ҳойнаҳой яна мен тўғримда гап сотаётгандир... Олесея ҳам кулаётган чиқар. Майли, кулса-кулар».

Андрий ўзи ҳам сезмасдан жилмайди. Қалбида илиқ мавжлар қуйилди. Олесеяни ўйлаган кезларида ҳаминша шундай бўларди. Одамлар буни ишқ дейишади. Майли, ишқ бўла қолсин!

Андрий ўйга, ширин хаёлга чўмди. Борди-ю, у машҳур жангчи бўлиб кетса-я? Унинг овозаси хуторлар ва қишлоқларда дoston бўлади, исми душманларга даҳшат солади, ўзи эса ёш ва жасур, эскадроннинг олдида ўқдай учиб боради, жонажон тупроғини шляхтлардан тозалайди. Пан Баранкевич ундан ўзини олиб қочиб, бўйни қилдек хотинига, ўша ўлик мушукка: «Ахир бу, итдан тарқалган, бир вақтлар заводимизнинг қозонхонасида ишлаб юрган ўт ёқар Птаха-ку»,— дейди.

Олесея унинг галабаларини кузатиб борар ва оғизма-оғиз дoston бўлиб юрган шу йигит бир маҳаллар менинг тиззамни ўпган, жўшқин сўзлар айтган, деб балки фахр ҳам қилар... Ана шундан кейин Олесея уни эрмак қилмас, Андрий ҳам унинг кўзларида эпсиз яширилган мазахга учрамас.

Олесея унга, шуҳратларга бурканган Андрийга қарайди, у ҳам Олесеянинг кўзларида биринчи марта ҳайрат ва муҳаббат кўради...

Шундай яқингинасида қуруқ шох қисирлаб синди. Қўллар ўз-ўзидан милтиқни елкага қадади. Кўкракдан кескин бир ҳайқириқ узилиб чиқди:

— Тўхта! Қим у? Отаман!

Рўпарада қандайдир қора, новча бир нарса қимирлади ҳам шамоллашдан хириллаган овоз янгради:

— Ҳой! Қим у тегирмон олдидаги? Мен — Шчабелман!

Андрий овозни таниб, милтиқни туширди.

— Мен, Птахаман! — деб бақирди Андрий.

Мана, отнинг боши яқинлашди, эғнига калта пўстин,

бошига қўй баррасидан тикилган шапка кийиб олган от-
лиқ Андрийга тикилиб энгашди.

— Отни қаерга қўяй? Уйда ким бор? Цибуля шу ер-
дами? — деб хириллади Шчабель.

— Ҳамма шу ерда! — деб қичқирди Птаха.— Павлод-
зида нима гап?

— Шаҳардан келяпман. Иш хароб. Революцион ко-
митетни тутиб кетишди...

Птаха сакраб тушди:

— А, бу қандай гап?

* * *

Қизғин тортишув ярим кечагача чўзилди. Революци-
он комитетнинг қўлга тушгани тўғрисидаги хабар ҳам-
мани тоғдай босиб тушди.

Шчабель калта пўстинини еча туриб :

— Биттаси сотган! Ҳаммани тутиб кетишди...— деди.

Шчабель Раевскийнинг Павлодзига кетиб қолганини
билмас эди.

Оғир сукунат хонада узоқ, жуда узоқ ҳукм суриб қол-
ди. Раймонднинг юзи кулдай бўзарди. Девқомат Цибуля
қош-қовоқлари тушган ҳолда катта соқолини мижиғлар
эди. У бурчакка қараб турар, гўё унинг назарини ска-
мейка остидаги қоронғилик ичидан бир нарса ўзига тор-
тарди.

Олеся умидсизлик ёшларини яшириш учун бошини
тиззаларига солинтириб, печка ёнидаги бурчакка тики-
либ олди. Боягина унинг жаранглаган кулгилари ҳамма-
ни хушнуд этарди. Сарра даҳшат ва ҳасрат тўла кўзла-
рини чақчайтириб, девқомат Цибуляга тикилар, унинг
рафторидан ақалли бир умид учқуни бўлса ҳам топишга
интилар эди. Лекин сосновкалик исёнчининг чеҳраси қо-
ронғи эди.

Ҳозиргина Пшеничек билан постда алмашиб келган
Андрий жойидан ирғиб турди-да, мўйна шапкасини стол-
га отиб урди:

— Нега қимир этмай ўтирасизлар, чоллар? Револю-
цион комитетни қутқазиш керак! Бутун отряд бир бўлиб
туриб, шаҳарга солдирайлик, лаънатиларнинг жонлари
паққос чиқиб кетсин! Панларни қириб, ўзимизникиларни
қутқазамиз!

Цибуля хумдай калласини у томонга секингина
ўғирди.

— Нима билан солдирасан, гўдак? Жимгина ўтирсанг-ку ақлинг ошади-я!

Андрей чўғ босиб олгандай бўлди:

— Нима биланми? Бутун отряд бир бўлиб, дедим-ку! Қишлоқлардаги мужикларни оёқлантириш керак! Мени гўдак деб нуқул пешанамга тақиллатаверма, ҳа, киндигингга тушиб турган соқолингга ҳам қарамасдан, ўзингни юмалатиб қўяман...

— Андрей!...— деди секингина Сарра.

Птаха ҳовуридан тушди. Сачек аччиғланиб ғижинди.

— Ҳой бола, оғзингга қараб гапир! Шу сўзларинг учун калтак еб қолишинг мумкин. Бу подшоҳ армияси эмасу, лекин бизнинг командиримиз ҳам командир; у бир гап айтган экан, бўйсуншинг керак. Шошма, катта бўл аввал, кейин сени командирликка сайлаймиз, ана ундан кейин ўз ақлинг билан иш қилаверасан.

Пшигодский хўмрайиб жавоб айтди:

— Калтакни оғзингга бекор олдинг! Ҳали ҳам эски фельдфебелликдан қолган одатинг йўқолмапти!

Раймонд украин сўзларини секин-секин айта туриб сўради:

— Уртоқ Цибуля, сиз шаҳарга, лоақал турмага ҳужум қилишга ҳам унамайсизми? Еки, тўғриси айтганда, уларни қутқозишга отрядингизни олиб бормайсизми?

Цибуля ўзининг баҳайбат гавдаси билан столга суянди-да, хижолат тортиб йўталди.

— Тавба, мен унамайман дедимми? Ахир отрядимни қандай олиб бораман? Ўзларинг яхши биласизларки, мужикларнинг эликтасида от бор, йигирматасида пошшолик милтиғи, қолганларида эса ов милтиқлари. Ҳай, яна йигирма чоғли кишини чанага ҳам ўтқазиб олайлик. Мен Сосновкадаги ўз одамларимиз тўғрисида гапиряпман. Бошқа қишлоқларга ҳаддим сиғмайди. Улар ўзларига ўзлари хўжайин. Борди-ю, уларни жазо отряди сиқиб қолса, албатта, тиш-тирноғи билан олишади. Шаҳарликларни қутқозишга-чи, ўлса ҳам боришмас. Шаҳардаги аскарлар бизникидан кўпроқ. Қим ҳам ўзини пулемётга тутиб бергиси келади?

— Бундан чиқди, сен тистарилишга тарафдор экансан-да? — деб Шчабель гина қилди.

Цибуля тумшайди.

— Ҳе-э, сиз шаҳар халқи, ҳаммангиз ҳам тезсиз! Бўёқчининг нилими у!.. Мен-ку сизлар билан боравераман,

Йўқ демайман-а, кўрган яхшилигим бир умр эсимдан чиқмайди. Мени панларнинг ўқидан ким қутқазиб олгани ҳали ёдимдан чиққани йўқ, лекин мужикларнинг бу билан нима ишлари бор? Иннайкейин, гапнинг ростини айтганда, биттамызни ҳам қўймай тутдек тўкиб ташлашади, ҳеч кимни қутқара олмаймиз, ўз калламыздан ҳам айриламиз. Мен эсам, командир бўлганим учун, буларнинг ҳаммасига жавобгарман.

Шчабель унинг сўзини чўрт кесди:

— Қўй бу бўлмаган афсоналарингни, Цибуля! Тик-касига айт-қўй — сиз партизанларнинг гайкангиз ўзи бўш. Ўз бостирмангиздан нарига, ўламан олло, урушгали бормайсиз. Сизлар ўз хотинларингизга яқинроқ жойларда ивирсиб юрасизлар, холос; революция деса тескари қарайсизлар! Эҳ! Майда буржуазия руҳи жойлашиб олган-да сизларга, ҳа қуриб кеткур лаънати!

— Буржуй деб бизни айтяпсанми? — деди ҳайрон қолиб Сачек.

— Ҳа, бўлмаса нимасан? — деб унга ўшқирди Птаха.— Сизларга қарашли одамларни турмадан қутқазिशга биз ўлимдан қўрқмай борган эдик. Мана энди, панлар революцион комитетга дор қуришаётганда, «туя кўрдингми — йўқ» деб ўтирибсизлар.

— Андрий, жанжалнинг ҳожати йўқ. Ахир ўртоқ Цибуля бундай демади-ку. Шундайми, Емельян Захарович? — деб орага аралашди Сарра исёнчига яқин келиб.

Цибуля ўтирган ерида оғир бир қўзғалиб олди-да, тагин соқолини ёжимлаб, гудурланди:

— Буржуа эканман, нима қиласизлар мендан гина қилиб? Гина қилишнинг ҳеч бир кераги йўқ; башарти ўртоқларча муомала қиладиган бўлсанглар, мен ёрдам беришдан бўйин товлаётганим йўқ, лекигин шаҳарга бормайман. Қириб ташлашади...— деди у кейинги икки сўзини салмоқ билан айтиб.

— Бизникилар ҳалок бўлиб кетаверар экан-да бўлмаса? — деди Шчабель бўғиқ бир оҳангда.

Раймонднинг кўрагидан шу сўзлар узилиб чиқди:

— Йўқ, ҳеч бир-да! Биз тирик эканмиз, улар ҳеч ҳалок бўлишмайди!

— Раймонд, улар хоҳлашмаса ўзимиз бораверамиз,— деди Олеся койиб.— Мен ҳам бораман!

— Мен ҳам...— деди секингина Сарра.

Пшигодский ўзини тутолмади:

— Болаларни ўлимга юборишдан уялмайсанми-а, Цибуля?

— Шаҳарга бормайман дедимми — бормайман. Қим хоҳласа — бораверсин. Тағин еттовнингни қўлга туширишади, бошқа гап йўқ.

— Ҳе, бормасанг қора гўрга-е,— деди бақириб Птаха.— Қани, тайёрланинглар, оғайнилар! Бу ерда ўтиришдан бизга ҳеч наф йўқ. Майли, мени қиймалаб ташлашсин, лекин бу ерда қўл қовуштириб, уларни осиб ўлдиришларини кутиб ўтиргандан кўра, ўлганим яхши!

Аҳволнинг мушкуллигига Шчабель ҳам, Пшигодский ҳам тушунар эди. Партизанларнинг ёрдамсиз революцион комитетни қутқазиб учун қилинадиган ҳар қандай интилишнинг муваффақиятсизликка учраши равшан эди. Пшигодский Цибулянинг ўжарлигини биларди. Уни кўндириш мумкин эмас, шунинг учун Пшигодский бошқа йўл излай бошлади. Бирдан бу йўлни бошқалар эмас, Птаханинг ўзгинаси айтиб берди.

— Шчабель, нима дейсан: уларни суд қилишармикин ё шундайла? — деб сўради Пшигодский.

— Суд қаёқда дейсан? Эҳтимол, хўжа кўрсин учун ҳарбий дала судига беришар. Барибир, натижа битта бўлади. Агар эртага бирон йўлни қилмасак, кечиккан бўламиз.

— Нега кечикамиз? — деб шивирлади ўлик тусига кириб борган Олеса.

Уртага жимлик тушди. Бу жимлик чидаб бўлмас даражада оғирлашиб борди.

— Агарда бизникилар ҳалок бўлишса, турган гап: ҳеч кимга раҳм қилмайман! Одам йиғишга бир йил кетса ҳам, ишқилиб, йиғаман-да, албатта, ўч оламан. Агар шу Могельницкийларнинг ҳаммасини қирмасам, йигит ўлай! Чорвоғига бостириб кириб, биттасини ҳам қўймай калласини танидан жудо қиламан. Қонга-қон! — деди Андрей эҳтирос билан бақириб.

— Ҳой йигит, шошма, нафсиламр, шу гапинг бопга ўхшайди! — деди шодланиб Пшигодский.

Цибуля нафрат аралаш бир ҳайрат билан заҳарханда қилди:

— Нимаси бопга ўхшайди? Могельницкийларни сўйишми? Тирсагинг яқин-у, лекин тишлашинг қийин.

Лекин Пшигодский унинг сўзини эшитмай, суюниб, ҳаммага бир-бир қараб чиқди.

— Менга қаранглар-а, шундай қилсак жуда яхши бўлар экан,— деб у сўз бошлади.— Бу панлар билан офицерлар бизни нималар қилишмайди? Йиртқиқларча муомала қилишади! Уларнинг чангалига тушганинг ўлганинг, бошқа гап йўқ. Бўйинтуруқда юришни хоҳламасанг — пешанангдан ўқ ейсан. Хўш, бизлар-чи, ё биз авлиёлармизми? Илонни чақадиган бўлгани учун яланғоч қўл билан тутмайдилар...

Сачек унинг сўзини бўлди:

— Нима демоқчисан энди?

— Мен, бугун тонг отиш пайтида, масалан, шаҳарга эмас, граф чорвоғига ҳужум қилсак дейман.

— Ҳа, нима бало, аёллар билан урушасанми? Граф-ку шаҳарда, унга қўлинг етмайди!

— Сен жим ўтир, Сачек!

— Шундай қилиб, чорвоғига босиб кирамиз. Қичик Холмянкадаги пистирмасини айланиб ўтамиз. Айланиб ўтсак, ўн икки чақиримча йўл босамиз. Бундай ҳавода бизни жин ҳам тополмайди. Хўш, гап шу... Уларнинг у ердаги қўриқчиларини мажақлаб ташлаймиз. Орқада катта қисм тутиш Могельницкийнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмагандир. Ахир у партизанларнинг феълени — ўз инидан чиқмаслигини билади.

— Ҳа, хўп, бу гапни кўп эшитганмиз, иннайкейинчи? — деб Сачек ғижинди.

— Иннайкейин, уларнинг хотинларини, уларга қўшиб қари газандани ҳам олиб кетамиз. Ана шундан кейин Могельницкийнинг ўзи шилқ этиб қўлингга тушади. У шаҳардан чорвоққа тез-тез келиб туради. Мен у ернинг ҳамма йўлларини биламан. Ҳаммасини тутиб, ўз чаналарига ўтқизамиз-да, ҳайт деб олиб қочамиз! Кейин арвоҳимизни ҳам топишолмайди. Уларни узоқроқ, бопроқ жойга беркитиб қўйиб, агар ўзи қўлга тушмаса, телефон билан унга хабар қиламиз: агар одамларимизнинг биронтасига ақалли бармоғингни тегизсанг, қўлимиздаги одамларингга сира раҳм қилмаймиз, деймиз. Бўптими?

— Камол топ, Пшигодский, худди кўнглимдагиларни айтдинг-да! Тагин шунақа ҳам осонки! — деди шодланиб Птаха.

Ҳамма жавоб кутиб, Цибуляга тикилиб қолди.

Бу дев қоматли киши дарров гапира қолмади. У ҳар вақт шошилмасдан, ишни олдин обдан ўйлаб қиларди. Лекин унинг сукунати ҳаммага умид бағишлади.

— Тўғри. Бу анча маъқул гап. Бу ҳақда фикрлашсак бўлади. Шаҳарга ҳужум қилгандан кўра, бу тузук. Фақат бир нарсадан қўрқаман: мулкка босиб борсаг-у, у ерда ҳеч ким бўлмаса, бутун меҳнатимиз зое кетади-да...— деди у ҳамон иккиланиб.

— Демак, масала ҳал, шундайми? — деб Шчабель уни кўндиришга тиришди.

— Сен нима дейсан, Сачек?

— Мен ҳам, Емельян Захарович, сиз айтган фикрдаман... Лекин ўзи чакки фикр эмас. Мужикларимиз улбулдан баҳраманд бўлишиб қолса ажаб эмас...

— Ҳе, бу гапингизни қўйинг! — деди секингина Раймонд унинг сўзини бўлиб; шу қадар қатъият билан гапирдики, Сачек хижолат бўлиб, кўзларини пирпиратиб қолди.

— Ҳа, мен нима дедим? Ахир улар ҳам биздан талаб олишган-да.

— Биз революцион комитетни қутқазимиз керак, сен бўлсанг...— деди Шчабель бўғилиб.

Цибуля ўз фикрини шу сўзлар билан тугаллади:

— Хўп, шундай қиламиз, мен рози.— Сўнгра бошлиқларга хос хотиржам бир оҳангда буюрди: — Сачек, қишлоққа бор: йигитлар бир соат ичида отлансин. Оти борларини ол, йўқлари қолаверсин. Бу иш учун ўшаларнинг ўзлари ҳам кифоя. Ишқилиб, бир соат ичида...

* * *

Людвиг кутубхонанинг катта деразаси олдида турган эди.

Кечаси бошланган довул тиниб борарди. Яккам-дуккам қор зарралари майин қор гилами устига секин-секин тушмоқда.

Эдвард кеча оқшом хайрлашмасданоқ кетган.

Нима бўлди? Нима сабабдан Людвиг бу каттакон уйда ўзини шу қадар ноқулай, ёлғиз сеза бошлади?

Кўп нарса унинг учун туманли эди. Кўп масалада боши айланган эди. Уларнинг ҳаммаси — Эдвард ҳам, Потоцкий ҳам, Иероним ҳазратлари ҳам — мустақил Польша учун кураш тўғрисида гапиришади-ю, лекин Людвиг қаҳрамонлик, одиллик ва фидокорлик ўрнига фақат хоинлик, калтак ва дорнигина кўриб келади. Буку — сиёсат. Хўш, Людвиганинг шахсий ҳаёти-чи? У бу уйда бегона.

Тўғри, бурунлари ҳам у бу ерда бегона эди. Уни севган ва бағрида пўпалаган ёлғиз Эдварднинг ўзи эди.

Ажабо, Францисканинг бошига тушган савдо кўзларини очганга қадар олчоқлиги тўғрисида Людвиганинг тасавури ҳам бўлмаган анави тишсиз фоҳиш, жирканч чол унга ҳеч вақт яқин бўлганмиди?

Владек-чи?

Ёки Стефания...

Хўш, Эдди, унинг Эддиси-чи?!

«Наҳотки уни севмасам-а?» — деб ўйланди Людвига.

Бунда ким айбдор? Унинг ўзими, ё Людвигами? Ана холос, Людвига эрини билмас экан-да! Бир вақтлар у Людвигага қаҳрамон, қўрқмас ва ўпкани билмас бир ботир каби кўринар эди. Ажабо, Людвига унинг қўлидан шундай пастлик келар деб ҳеч қачон миясига келтира олармиди? Идора олдидаги дорни ўйлаб, Людвига сесканиб кетди... Унинг самимий сўзига ишонган ва хоинларча қўлга туширилган одамлар ўшанинг, Эдварднинг буйруғи билан дорга осилган. Уни бундай қилишга ким мажбур этди? Вронами? Людвига бу одамдан қўрқади.

У дераза олдидан узоқлашди.

Девор бўйлаб турган баланд-баланд дуб шкафларнинг ичи тўла китоб эди. У бу кутубхонага кириб соатлар бўйича ўтирар ва саргузашт, фантастика ва романтика оламига учиб кетар эди.

Ҳозир эса уни бу ерга бўлаётган воқеаларни унутиш тилаги олиб келди.

Людвига очиқ шкаф олдига келди-да, китобларнинг заррин қирраларига бефарқ назар ташлади. «Ўтмиш мактублари»,— деб ўқиди. Фикри тагин Эдвардга қайтди...

У китоблар ичидан яқиндагина топилган эски, хотирадан кўтарилган бир хатни эслади. Бу хатда — марҳум графиня, Эдварднинг онаси, ўзининг уй докторига катта ўғлининг «ўсмирлик шўхликлари» ҳақида ёзган хатида: мени бу нарса жуда хавотир қилади, деб айтган эди. Ахир боланинг ёмон касалга дучор бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Қари графиня ҳурматли пан доктордан хизматкор қиз Верани кўриб, унинг тўғрисида шаҳодат берилишини илтимос этганди, чунки ёш графнинг бўлмаларига «ҳар доим қараб туриш» вазифаси ўша қизга юклатилган экан...

Ҳаё ва таҳқирланган ғурур, рашк ва ғазаб — ҳамма-

си яна ўт олди. Людвига ўзини тутолмай, ҳўнграб йиғлади. Лекин кўз ёшлари тездан тинди. Бутун ҳаёти нураб бораётган бир пайтда, Эдвард бу хатни ўқигандан сўнг фақат нафрат билан иржайибгина қўйгандан кейин бу ҳақда кўз ёшлар тўкиш!

Ойсиникига кетиши керак. У ёққа борганда, Эдварддан узоқда ҳамма нарса тўғрисида ўйлаб кўради, кейин масалани ҳал қилади...

Ҳовлида ўқ узилди. Людвига югуриб дераза олдига келди-ю, шу ҳолида қотиб қолди. Ҳовлида қўй баррасидан тикилган калта пўстинли бир сувори от чоптираб юарди. Унинг бир қўлида калта милтиқ бор, ҳозир отган ҳам ўша бўлса керак. Хиёбондан чорвоққа қараб тагин бир неча отлиқ чопиб келяпти. Боғдан иккитаси тўғри зинапоя олдига от қўйиб келди-ю, отдан туша солиб, қасрга қараб югурди.

Бир неча минут ичида ҳовли қуролли суворилар билан тўлиб кетди. Уларнинг сардори йўғон, серсоқол бир киши эди. У қўл силтаган эди, ҳамма ҳар ёққа тарқалди, чорвоқни ўраб олди. Унинг овози Людвигага ҳам эшитилди. Аллақачон уй ичида ҳам иккита ўқ гуриллади.

Шубҳа қолмади. Чорвоққа бостириб кирган одамлар партизанлар эди. Людвигани даҳшат босди.

Наҳот ажали етган бўлса? Мана ҳозир бу ерга ҳам босиб киришади. Улардан бири Людвигага қараб отади. Бассалом. Дордан сўнг, отишдан ва алдашдан сўнг марҳамат тилаш мумкинми? Эддининг золимлиги туфайли қурбон бўлиш! Қўрқув бир зумгина ҳаракатини жилочлади, сўнгра ўзини ҳимоя этиш инстинкти уни эшикни қулфлашга ундади. Лекин бир неча одим босгач, тўхтади. Ғурури ва нажотсизлик шуури уни тутиб қолди. У бўлма ўртасида турар, талваса ва қўрқув ичида эшикнинг очилишини кутар эди. Эшик ҳам аллакимнинг кучли тегиши билан очилди. Кутубхонага қўй баррасидан қилинган калта пўстинли ва орқасига суриб қўйилган бароқ шапкали новча бир йигит кириб келди. У бўлмага кўз югуртириб чиқди.

Людвигани кўриб, калта милтигини дўлайди.

— Кўтар қўлингни! Ҳа, қуриб кетсин, яна хотин киши-я!

У дарров милтигини туширди-да, ҳаллослаб:

— Ҳой, эркакларинг қаерга беркинган? Айтиб чиқ, барибир топиб оламиз! — деб қичқирди, лекин Людвига-

нинг оқариб кетган чеҳрасини кўриб, дарҳол овозини юмшатди: — Биз қизил партизанлармиз, тушиндингизми? Ҳа, биздан қўрқманг. Биз эркакларингизни, офицерларни излаб юрибмиз, хотин кишилар билан ишимиз йўқ. Сизни эса алиштиришга олиб кетишим керак. Юринг!

Людвиганинг кўзлари йигитнинг кул ранг ботир кўзларига тушди.

— Эҳтимол, сиз буржуйлардан эмасдирсиз?

— Мен графиня Могельницкаяман.

— Ҳа-а! Юринг бўлмаса! — деб, эшикни кўрсатди йигит.

Қуролли одамлар барча бўлмаларни тинтиб, йўлакда югуришиб юрар эдилар. Людвиг Иероним ҳазратларига дуч келди. Уни иккита партизан олиб кетаётган эди.

— Ҳа-а, Птаха! Қушча тутибсан-ку? — деб қичқирди улардан биттаси.

— Ҳе-е, бизга мана бу ғоз тушди! Телефон олдидан тутиб олдик, штабга телефон қилаётган экан, — деди иккинчиси, ҳар эҳтимол учун Иероним ҳазратларини жубасидан ушлаб туриб.

Уларнинг ёнидан югуриб ўтаётган Пшеничек охирги сўзни эшитди-ю, кулиб туриб:

— Ҳазрат, биз ундай аҳмоқлардан эмасмиз, телефон симини олдинроқ узиб қўйганмиз! Шунинг учун бекор уннабсиз! Бизнинг қўлимизга тушдингизми, бўлди, авлиёлигингиз ҳам қўллаёлмай қолади! — деди.

Зинапояда камарига шоп осиб олган, калта пахталик кийган, баланд бўйли бир ўсмир турар эди.

Қўли белига қистириб олинган тўппончанинг қўндоғида эди. Бу чеҳра Людвигага таниш кўринди-ю, лекин қаерда кўрганлигини хотирлай олмади.

Людвига вестибюлга тушганда, аллақачон пўстинини кийиб олган Стефанияни ҳамда шошиб қолган оқсочни кўрди. Юқориги қаватдан милтигининг қўндоғини судраб, Пшигодский тушиб келди. У ғазаб билан малайларга қараб ўшқирди:

— Ҳой, ит авлоди, нега оғизларингни очиб турасанлар? Панларнинг пўстинларини опкел, тез бўл! Бўлмаса... — У қари Юзефга аччиқ билан кўз олайтирди.

— Айт, ҳароми Владислав қаерга беркинган? У шу ерда, биламан, уйда. Айт, қаёққа йўқолди? У ҳайвоннинг қаерга пусиб олганлигини сен биласан! — деб отасига ўшқирди Пшигодский.

Қари Юзефнинг юзи буришди.

— Мен ҳеч нарсани билмайман. Пан Владислав кетган бўлсалар керак. Сен афтингдан дорсираб қолган кўринасан,— деди отаси секингина.

— Майли, аммо қўлимни сенга тегизиб ифлос қилгим келмай турибди,— деб жавоб берди ўғли.— Агар шу ерда бўлса-ю, тополмасам жуда алам қилади-да. Ҳой йигитлар, олиб туш бу ёққа қари ўлакани! — деди у юқоридагиларга қичқириб.

Бир неча партизан мўйнага ўралган қари графни кўтариб тушди; уни қўрқувдан тириш тутиб қолган эди. Вестибюлнинг ҳовлига чиқадиган баланд эшиги очиб қўйилган эди. Цибуля тўғри даҳлизга от солдириб кирди. Унинг овози бутун уйга ёйилди:

— Тез бўлинглар, йигитлар, тез! Жадалроқ қимирланглар! Тез бўл дейман, тез!

Пшигодский бўлмаларни тагин бир қарагани кетди. Юқорида, Эдвардинг кабинетида, Шчабель билан Сачек кабинетдан топилган қоғозларни граф чамадонига тиқмоқда, Раймонд эса полковникка ёзаётган хатини тугатмоқда эди.

Устига айиқ терилари ёпилган икки чана бир неча минутдан сўнг чорвоқ дарвозасидан чиқиб кетди. Биринчи чанада Людвиг, Стефания ҳам графиняни узатиб бориш учун Пшигодский зўр билан ўтқазган Франциска бор эди. Иккинчи чанада қари граф билан ксёндз жойлашган эди.

Отлиқлар ўртасига олинган тройкалар кенг йўлга тушгандан сўнг тезлаб кетди.

Зинапоя олдида фақат учта отлиқ: Раймонд, Птаха ва Пшеничек қолди. Йигирма минутдан сўнг улар ҳам чорвоқни тарк этдилар.

* * *

Могельницкийларни эски овчилар уйига яшириб қўйишга қарор этилди; бу уй Могельницкийларнинг қўшниси помещик Манежкевичга қарашли эди.

Уй қалин ўрмоннинг қоқ ўртасида. Бир неча километр атрофга қарағай ўрмони чўзилиб кетган.

Бу ерга яқинроқ турган Гнилье Води қишлоғи етти километр келарди.

— Бу ер жуда хилват. Уларни бу ердан, тумшуғининг тагидан излаш Могельницкийнинг хаёлига ҳам кел-

майди, у Сосновкага осилади,— деб туриб олди эҳтиёткор Цибуля.

Бу ерга саҳарлаб келган Олеся билан Сарра қоровул чолни хотини билан қазноққа қамаб қўйишди ва бу ихтиёрсиз қамоқнинг узоққа чўзилмаслигини уқтиришди; уларнинг иши шундан бошланади.

Қишлоқ болалари «Бир сўм йигирма тийин» деб лақаб қўйган ўнг оёғи оқсоқ партизан уларга қарашиб турди. У чана билан отларни отхонага жойлаб, ўзи уйга кирди; шапкасини ечди, сўнгра ошхонанинг бурчагига осиб қўйилган бутга чўқиниб, секин елкасидан милтигини олди.

Олеся ҳазил аралаш сўради:

— Ие, худога ишонасанми, амаки?

— Ҳа, яъни, мен сенга айтсам, бояги, ишонмайманку, лекин христианларнинг одати ўзи шу-да,— деб жавоб берди «Бир сўм йигирма тийин».— Ҳа. Уларнинг дини поляк дини бўлса ҳам, лекин авлиёлари бизникидақа.

Улар катта печка билан каминга ўт ёқишди. Бу уйда емакхонадан бошқа, тагин учта бўлма ҳамда ошхона бор эди. Емакхонанинг деворларига йиртқич ҳайвонларнинг каллалари осиб қўйилган. Ўтирган чанг ва ўргимчак уялари бу уйда кўпдан бери одам турмаганлигидан далолат берарди.

Манежкевичнинг мулки бу ердан ўттиз километр нарида эди; бу уйда ўрмон қоровулигина яшарди.

«Бир сўм йигирма тийин» отларга қарагани чиқиб кетганда, Олеся секингина Саррага:

— У ёқда нима бўляптикин? А, Сарражон? — деди.

Сарра индамай, дубдан қилинган скамейканинг четига келиб ўтирди. Олеся хавотир бўлиб хона ичида юрар, дераза олдига келганда, ўрмон сўқмоғида биронта одам кўриниб қолмасмикин, деб пича тўхтаб қўяр эди. У Цибулянинг хотини ҳадя этган эгнидаги оқ пўстинчасини ечмаган ва бошига наридан-бери қилиб тивит рўмол ўраб олган эди. Оёқларидаги пиймаси билан худди айиқ боласига ўхшаб юрарди.

— Оҳ, Сарражон, юрагимнинг нечоғлиқ эзилаётганлигини билсайдинг! Отамнинг нима бўлганини билиш учун ҳеч нарсани аямаган бўлур эдим! — деди Олеся унинг ёнига ўтириб.— Нима учун индамайсан, Сарра? Наҳотки уларни ўлдиришса?

У қўллари билан тиззасини қучоқлаб, жим бўлди.

Умид гоҳ қайтиб келар, гоҳ яна уни тарк этарди. Бу дудмаллик ва интизорлик қизни охири беҳол этди. Сарра уни индамай ўзига тортди. Олеся ҳам унинг елкасига бош қўйди.

— Бундай қилма, Олеся. Гоҳ ишонасан, гоҳ умидсизланасан. Сен лоақал биттасида турсайдинг, йўқса сенга қараб, калавамни йўқотиб қўйяпман.

Каминда ловиллаб ёнаётган қуруқ палёнлар чарсилламоқда.

Уй ичи сув қуйгандек. Фақат нарёқдаги қазноқда ўтирган чоли-кампир қўрқиб пичирлашади.

* * *

— Ҳа-а! Эсон-омон ўтирибсизларми? Қани, меҳмонларни кутиб олинглар! — деди ошхонага отилиб кирган Птаха.

Овчилар уйи бир зумда одам билан тўлди. Бу ерга фақат Людвиг билан Стефанияни олиб келишди. Қарй граф билан Иероним ҳазратларини ярим йўлдан Цибуля Сосновкага олиб кетди.

— Шундай қилсак тузук бўлар. Одам ҳадис, ҳар нима бўлиши мумкин. Мен отрядим билан Манежкевичнинг ерига бориб юришим тўғри келмайди. У ерга бештасини қўриқчи қилиб қўйсак кифоя. Майли, ўзингизнинг ёшларингиз қўриқлайверишин, биз Сосновкага кетамиз. Могельницкий бутун захрини бизга сочади. Биз ўз ишимизни қилдик, энди қишлоқни ёлғиз қўйиб бўлмайди. Шундайми? — деди Цибуля Шчабелга қараб.

У бир оз ўйлангач, рози бўлди.

Людвиг билан Стефания емакхона ёнидаги бўлмага жойланди. Бу хонада тери қопланган иккита кенг-кенг диван ва пианино бор эди. Францискани ҳам шу ерга келтиришди.

Раймонд, Птаха, Пшеничек, Олеся ва Сарра емакхонага жойланишди. Эпчил Леон қўриқчи ва унинг хотини билан танишиб олди. Леон қўлидан келганича уларни юпатди, дўстларча суҳбат этди; натижада уларга шунчалик ёқиб қолдики, ҳатто чоли-кампир ғамлаб қўйган овқатларидан бериб, қорнини ҳам тўйғизиб қўйишди. Чоли-кампир ғамлаб қўйган овқат анчагина экан, буни Леон ҳадемай билиб олди.

Хонага жудаям хушбўй чўчқа гўшти кўтариб кирганда, уни ҳайратли олқишлар билан кутиб олишди; у ҳар

вақтдагидай сўзларни бузиб талаффуз қиларкан, кулиб туриб:

— Ҳе, бу чоли-кампирлар хўб аломат одамлар экан-да, чўчқа гўштиям беришди,— деди.— Ҳа, Андрий, нега олайиб қараяпсан? Умаргандир деб ўйлаяпсанми? Юр бўлмаса, сўраб келамиз. Сени қара-ю!

Хонага Пшигодский билан Шчабель кирди.

— Ҳамма нарса жойида кўринади,— деди Шчабель Раймонднинг сўзсиз саволига жавобан.

— Чаналар билан отлар отхонага киргизиб қўйилди, пойлоқчилар ўрни-ўрнида. Лайлак қор ёғяпти, ярим соатдан кейин ҳамма из босилади. Цибуля эса жўрттага Холмянка ёнидан ўтади. У ерда Цибуляни сезишиб, ҳабар қилишади, кейин биздан гумон ҳам қилишмайди. Бу айиқ хўб муғомбирлик қилди-да!

— Ҳалиги монах қалай, ёқадими? — деб сўради Раймонд.

Гуруннга Птаха аралашди.

— Ўлакса эканлигини кўзи айтиб турипти: одамга тўғри қараёлмайди. Мен одамнинг ичида нима борлигини кўриб тураман...

— Агар кўрсанг, эрталабдан бери ҳеч нима емаганлигимни ва ҳозир қорнимнинг ўлгудай очлигини билишинг керак,— деб бардошсизлик билан унинг сўзини бўлди Леон.

Птаханинг аччиғи чиқди:

— Сен-а? Ҳеч нима еганинг йўқми? Ола, роса виждонсиз экан-ку, Ленька! Тавба, қайси бир чехни олма, қип-қизил ёлғончи чиқади!

— Мен чехлар ёлғончиликни хохоллардан ўрганган, деб эшитган эдим,— деди Леон ғижиниб.

Ҳамма дастурхонга ўтирганда, жонсарак «Бир сўм йигирма тийин» қопдан бир буханка нон олди-да, оғаларча саккизтага бўлди.

Сарра тўнғиз гўштини тўғради.

Пшигодский ўрнидан туриб, ён хонанинг эшиги олдига борди-да, секин очиб, хотинини чақирди:

— Франциска!

— Нима дейсан? — деди Франциска бир оз туриб.

— Бу ёққа чиқиб овқат е,— деди Пшигодский қуруққина қилиб.

— Чиқмайман!

Шундан кейин Мечислав эшикни кенгроқ очди, осто-

надан ўтиб, тагин ҳам қуруқроқ бир оҳангда такрор этди:

— Эҳтимол, чиқарсан?

Людвиг билан Стефания бу можарони кузатиб турардилар. Улар пўстинларини ҳам ечмасдан диванда ўтиришарди. Людвиг бу можароларга парвосиз, ўз қайғусига чўккан, Стефания эса қўрққан ва паришон эди.

Елғиз Францискагина пальтосини ечди. Хона иссиқ эди. У кичкинагина стол ёнида бўлиқ, чиройли қўлларини баланд сийнаси устида қовуштириб ўтирарди.

У яна ўжарлик билан рад қилди:

— Ўзинг еявер. Менинг қорним тўқ.

Иккита душман олдида хотинининг шундай муомала қилишидан Мечислав хижолат тортди. У Франциска билан ярашиш ниятида қилган эпақасиз ҳаракати учун ачинди. Лекин қайтиб кетиш қийин эди.

Ногоҳ Стефания дивандан турди. Шошиб унинг олдида келди.

— Пане Пшигодский, бизни нима қиласизлар?— деди у ҳаяжон ичида секингина.

Мечислав ҳам ўшандай секин жавоб берди:

— Мен пан эмасман, отбоқарман, графиня!

— Сизни бу сўзим билан ҳақорат этмоқчи эмас эдим. Ахир сиз поляксиз, бу сўзнинг муомалада ишлатилишига тушунасиз. Ундан ташқари, мен сиз билан бу ҳақда гаплашмоқчи эмасман. Мен билан графиня Людвиг тақдиримизни билмоқчи бўламиз...— Овози қалтираб кетди, қўрқув ҳимоя этиш қуроли тариқасида уни пўпса қилишга ундар эди.— Менга қаранг, пане, кечирасиз...— У дудуқланиб қолди.— Бўлмаса сизни нима деб атай!

Мечислав назокатли бўлишга тиришиб:

— Биз бир-биримизни ўртоқ деймиз,— деб жавоб берди.

Стефания элик қўйилган лабларини нафрат билан бурди.

— Лекин ўзингиз яхши тушунасиз, мен сизнинг ўртоғингиз эмасман. Ҳай, бу қолсин. Талаб этамиз: бизни нима қилмоқчи бўлганларингизни айтиб берасизлар. Эсингиздан чиқмасин, Пшигодский, бу ишлар учун қаттиқ жавоб берасиз...

— Майли, бир йўлини қилармиз! — деб унинг сўзини бўлди Пшигодский.

— Отангиз билан акангизни ўйласангиз бўлар эди.

— Мен уларни эсдан чиқарганим йўқ.

— Уялмайсизми, а? Оилангиз шунча йиллардан бери бизга садоқат билан хизмат қилса-ю, сиз босқинчилик билан унга лаънат келтирасиз! — деди ўзини тутолмай Стефания.

— Стефа! — деб Людвига уни тўхтатди.

— Эсингизда бўлсин, Пшигодский, агар бизни ҳозир қўйиб юбормасангиз, барибир, дордан қочиб қутулмайсиз. Узингиз тушунасизку, граф шундай ташлаб қўймайди.

— Стефа! — деди Людвига бу сафар аччиғи келиб.

Франциска ташвишланиб қимирлади. У Мечиславнинг юзидан ҳозир ёмон бир нарса қилиб қўйиши мумкинлигини кўриб, тез эрининг олдига келди:

— Юр, овқат еймиз!

Орқаларидан эшик беркилди. Қўрқув яна Стефанияга қайтиб келди.

— Ҳалок бўлдик, Людвис! Ахир бу босмачилар ҳеч нимадан тойишмайди, Свента Мария,— деди шипшиб Стефания.

— Нега бундай гаплар билан уларнинг жаҳлини чиқарсан?

— Нима, бу қаланғи олдида ўтириб йиғлайми бўлмаса?

— Йиғлаш ҳам керак эмас, тўнглик қилиш ҳам.

— Тўнглик? Ахир у бир махлуқ-ку! Аттанг, ўша вақтда Шмультке дорга осиб қўя қолмаган экан-да! Эдварднинг, бундай ҳайвонларни фақат осиб керак, деган сўзи жуда тўғри экан! Менга қандай гапирганини ўзинг кўрдинг-ку! — деб пичирлади Стефания, Людвиганинг ёнига ўтириб.

Ун иккинчи боб

Кечки пайт Сосновка билан Кичик Холмянка ўртасида музокаралар бошланди. Хатларни партизан ҳаракатига аралашмаган деҳқонлар ташиб туришди. Цибуля олган биринчи хатнинг мазмуни шундай эди:

«Сосновка қишлоғи, Партизан отрядининг командири Емельян Цибуляга.

Сизнинг хатингизни менга бугун эрталаб соат ўн бирда олиб келишди. Сиз тутиб кетган одамлар бадали-

га олтин билан беш минг сўм таклиф қиламан. Пулни подшонинг беш сўмлик тиллалари билан тўлайман. Пул айрибошлаш маҳалида нақд тўланади. Айрибошлаш ва пулни олиш йўлини ўзингизга ҳавола қиламан. Айрибошлаш эртага ўтказилиши мутлақо зарур. Сизни ва шерикларингизни огоҳлантираманки, агар сизлар ушлаб кетган хотинларнинг, отамнинг ва черков ходимининг бир туки тўкилгудек бўлса, биттангиз ҳам қаттиқ жазодан қочиб қутулмайсиз. Бундан ташқари, шаҳарда биз қамоққа олган большевикларнинг ҳаммаси отилади; ҳолбуки биз уларни сизларнинг ҳужумингиздан аввал суд қилмоқчи бўлиб турган эдик. Ахборингиз учун шуни ҳам айтаманки, башарти оилам аъзоларини пул бадалига қутқариб олганимиз тақдирда ҳам; улар ўлим таҳликасида қолишмайди. Турма жазосига тортилишади, холос. Тўхтовсиз жавоб беришингизни кутаман. Музокаралар бир ёқли бўлгунча ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатга киришмаслик учун ваъда бераман.

Полковник Могельницкий, 1918 йил 21 декабрь».

Сачек бу хатни Цибуляга ўқиб берди. Икковлари Емельян Захаровичнинг уйида ўтиришарди.

Цибуля ўз ёрдамчисидан:

— Хўш, бунга нима дейсан сен? — деб сўради.

Сачек сийрак киприкларини тез-тез пирпиратди-да, илжайиб жавоб қилди:

— Агар, дейман, оёқни тираб туриб олсак, ўн минг ҳам беради-да.

Цибуля уни биринчи марта кўраётгандек тикилиб қаради.

— Ун минг, дейсанми?

— Берса керак, дейман.

— Унда шаҳардагилар нима бўлади? — деб сўради Цибуля.

— Агар оёқни тираб туриб олсак, олтин билан ўн минг беради, дедим-ку. Унинг дунёси, ҳа, хотиржам бўлавер, сен билан мендақанинг юзтасиникидан кўплик қилади. Неча асрлардан бери биз шўрликларни миниб келишди, — деди Сачек ўз қочирмаларининг Цибуля томонидан шу қадар вазминлик билан қабул этилаётганидан суюниб. — Шаҳардагиларга нима бўларди! Ўзи ёзитти-ку, жуда бўлса турмага солишади-да, бир-икки куя ўтар-ўтмас, кўрибсизки, яна бирон ўзгариш юз берипти. Турмага солиш — одамни отиш деган сўз эмас. Ҳа де-

май, куч тўплаб ҳам олармиз. Березня бизга қўшилиш учун менга одам юборипти. Улар ҳам панларга қарши. Фақат большевиклар билан муросалари чиқишмайди, холос. Бу билан бизнинг нима ишимиз бор?

— Ҳа, ҳа...— деб Цибуля дўнғиллади-ю, соқолиниғижимлай бошлади.— Назаримда, полковник турма тўғрисида алжиётган бўлса керак. Мен уларнинг феъллини биламан. Холмянкаликлар унга ишонишган эди, раҳмат дейиш ўрнига ҳаммасини дорга осди.

Цибуля тумшайди, Сачек қилган хатосини кеч фаҳмлади.

— Сен эса қанжиқ экансан, Сачек. Илгари йигитлар гапиришган эди-я, мен, ҳе, бекор гапир, деб ўйловдим; энди билсам, отангни ҳам сотишдан тоймайдиган аблаҳ экансан.

— Ҳе, сизга нима бўлди, Емельян Захарович, омади гапни айтдим, қўйдим-да. Ихтиёр ўзингизда, билганинғизни қилинг.

— Ҳа, ҳа. Қоғоз ол, ёз: «Пулга сотмаймиз». Ёздингми? «Раевскийни, унинг хотинини, Ковалло ва Метельскийларни Холмянкага келтиринг». Ёздингми? Хўп. «Шу билан очиқ майдонда, бир-биримизни алдамасдан айирбошлашамиз. Агар қилдай қаллобликни сезиб қолсам — одамларингизни отаман. Биз холмянкаликлар эмасмиз». Худди шундай деб ёз. Бўлдими? Уқиб бер. Хўп. Бер, қўл қўяй.

Кечқурун овчилар уйига «Бир сўм йигирма тийин» қайтиб келди; у Могельницкийнинг иккала хатини келтирди. Иккинчи хатда полковник Цибуляга қисқагина жавоб қайтарипти:

«Оилам аъзоларини большевикларга айирбошлашга розиман. Мана шу тартибда айирбошлаймиз: айирбошланадиган одамлар Холмянка билан Сосновка ўртасидаги далага келтирилади; оралиқ бир чақирим бўлади; айирбошланадиган одамлар олдида сиз томондан ҳам, биз томондан ҳам ўн кишидан иборат отряд туради. Ҳаммадан олдин менинг хотиним — графиня Людвиг Могельницкая айирбошланиши керак. Сизлар қўйиб юборасизлар, у дала билан биз ёққа келади, биз ҳам сизлар талаб қилган одамлардан бирини бўшатамиз. Қолганлар ҳам шу тахлитда айирбошланади».

Птаха:

— Урра! — деб бақирди-ю, ирғишлаб ўйинга тушиб кетди.

Ҳамма суюнчга тўлди. Ҳатто вазмин табиатли Сарра ҳам қарсақ уриб, чеҳраси очилиб кетган Олесяни қучоқлаб олди.

— Вой Олесяжон-ей, қандай яхши-я, тездан отангга етишасан.

— Вой худо-ей, наҳотки рост бўлса? — деди Олеся кулимсираб.

Птаха ўйиндан тўхтади-да, югуриб Пшеничекнинг олдига келди:

— Менга қара, Ленька, дунёда одамнинг кайфини чоғ қиладиган нарсадан бормикин-а, чол-кампирада? — деди-ю, энди кулимсираган Раймондга кўзини қисиб қўйди.

Леон дарров тушунди:

— Ҳа-а, қутурган сигир сутими? Бордир дейман. Ахир панлар овга чиққанларида баданларини шпиритус билан қизитишиб олади. Менга қолса-ю, бир зумда топиб келаман-а, лекин бошлиқлар нима деркин. Эҳтимол, бу программамизга тўғри келмас? — деди Леон, эшикка етмай ярим йўлда тўхтаб.

Раймонд:

— Мен, бундай қилмайлик, дейман... — деди ҳаммадан олдин қаршилиқ кўрсатаётганлиги ҳам шу билан ўзига бошлиқ ролини олаётгандек бўлганлиги учун хижалат бўлиб.

— Қўйинглар, йигитлар, бунинг нима кераги бор? — деб Сарра уни қувватлади.

Птаханинг ҳафсаласи пир бўлди:

— Керак бўлмаса-бўлмас.

— Нега ўғит қиляпсан унга, Сарражон? Бурнини енги билан артаётганидан кейин, маълум-ку, тушчигани шу.— Олеся шарақлаб кулиб юборди.

— О, қўнғироқ жаранглади-ю! — деб Шчабель кулимсиради.

Ҳатто хўмрайиб юрадиган Пшигодскийнинг ҳам юзи ёришди.

— Ешларимиз хўб дилкаш-да, булар билан ўлсанг ҳам армон қилмайсан, — деди у секингина Шчабелга.

Шчабель у томонга эгилиб, секингина:

— Ўртоқ Пшигодский, икковимиз Цибулянинг олдига бориб келсакмикин, нима дейсиз? — деб сўради.— Йигитларни қўйиб кетамиз, уч нафар партизан ҳам қолди-

рамиз, постда галма-галдан туришар. Хатни ўқидингизми? Могельницкий уларга пул таклиф қилипти. Одам ҳадис, ҳар нарса бўлиши мумкин. Борайлик, а?

Пшигодский ўйланиб туриб, рози бўлди.

Шчабель стол ёнидан тураётиб:

— Ҳой, йигитлар, биз ҳозир Пшигодский икковимиз Сосновкага борамиз, — деди баланд овозда, — сизлар эса бу ерда қўриқчилик қилиб қоласизлар. Раймонд, кичкина отрядимизга командирлик вазифасини сенга топширамыз. Эрта билан келиб, буларни, — эшикни имо қилди, — Сосновкага олиб кетамиз.

Аллақачон отланиб олган Шчабель дарвоза олдида Раймондга топшириқ берарди:

— Кўзингни катта оч. Деразаларни тўсиб қўйинглар. Қоровулларни ўзинг текшириб тур. Эҳтиётдан, отларни чанага қўшиб қўй. Башарти қўриқчилар уларнинг отрядиними ё разведкасиними сезиб қолгудай бўлса, дарров графиняларни чанага ўтқиз-да, ўзларингиз отга миниб, тўғри ўрмон сўқмоғи билан Сосновкага қараб қочинглар. Ишқилиб, қанақасига яхши бўлса шундай қил-да.

Шу чоқ ҳовлининг нариги четида Пшигодский Франциска билан хайрлашмоқда эди.

— Хўш, агар айрибошланса, сен ҳам улар билан бирга кетасанми? — деб сўради Пшигодский бўғиқ бир оҳангда.

— Балки кетарман. Йўқса қаёққа бораман?

— Уларникига борма! Отангнинг олдига, Сосновкага кет.

— Яъни сенинг олдинггами? Яна калтагингни ейиш учун-а? Йўқ, аҳмоқ эмасман бориб. Сен билан умр қилишни хоҳламайман, билдингми? Хоҳламайман!

— Франциска!

— Дўқ қилма! Мен сенга муштингни егани теккан эмасман.

Изғирин шамол уларнинг қизишган юзларига келиб урилди.

— Пшигодский! — деб чақирди Шчабель.

— Урмайман, отангнинг олдига боравер. Уша ерда гаплашамиз. Аммо уларникига кетма, ўлдириб қўйман-а...

Уйнинг барча деразаларига жипс қилиб парда тutilган, Раймонд билан Птаха чорвоқни яна бир айланиб чиқашди. Қор тинган, кеча равшан эди. Ой дарахт ора-ларидан кўриниб туради, қарағайлар катта-катта соя-лар беради.

Урмон жимжит. Қуруқ қор оёқ остида сал-сал ғижирлайди. У бутун атрофни, кичкина уйни ва биноларни ўзининг иссиқ пахта кўрпаси билан ўраб олган.

Отхонадаги отларнинг бамайлихотир кавшанаётганлари эшитилиб турар эди.

Раймонд постда қолган уч партизанга:

— Хушёр бўлинглар. ўртоқлар, — деди, — саҳарда уринларингизга тағин ўзимиз келамиз. Агар бирон шарпа сезгудай бўлсанглар, дарров хабар қилинглар... Энди жойларингизга боринглар.

У Андрий билан емакхонага кирганда, ҳозиргина қоровулликдан бўшаб келган Пшеничек кулгили нарсалар айтиб қизларнинг ичакларини узаётган эди.

Андрий ўқ халтаси осифлик камарини еча туриб:

— Нима деб жавраяпти у? — деб сўради.

— Сен легионер деб ўз соянгдан қочибсан, шунга айтяпти. Ростми шу? — деди қаҳ-қаҳ уриб Олеся.

Бу сафар Птаха очик юз билан кулимсиради-ю, ишонмасдан қўл силтаб қўя қолди.

— Не ажаб, унинг касби ўзи шундай — тегирмончи...

— Энди биз нима қилайлик, Раймонд? — деб сўради Сарра.

— Олеся икковингиз ётсангиз ҳам бўлар дейман. Биз бу кеча қўриқчилик қилиб чиқишимиз керак. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтираемиз.

Сарра унамади.

— Менинг уйқум келмаяпти.

Олеся ҳам унинг кетидан такрорлади:

— Менинг ҳам.

— Ундай бўлса, бирон эрмак топиш керак. Бутун кеча индамай ўтиравериш жонга ҳам тегиб кетади, сал туриб Андрий тағин менинг ғашимга тега бошлайди, иннайкейин тоқатим тоқ бўлади-ю, ўртада жанжал чиқади, — деб Леон ўзининг «мушук-сичқон» ўйинини бошлади.

Андрий унинг тишига тегди:

— Вей, сен ҳадеб ўзингни «хўроз» қилаверма.

— Қилсам нима бўпти, ёмон бўлсам ҳам, ишқилиб, мен украинча гапираман, хўш, ўзинг чех тилига тушунасанми?

Олесянинг жаҳли чиқди:

— Тағин бошлашди. Жонга ҳам тегди-да!

— Эҳ, қани энди мандолина бўлса! Бир полькага ча-
либ берардим, сизлар ўйинга тушардинглар. Барибир,
натижа битта. Ахир эртага байрам қиламиз. Уҳ, Олеся,
икковимизни Григорий Михайлович кўриб, боши осмон-
га етарди-да! — деб суюнди Андрий.

— Олесяни-ку — ҳай, сени кўриб нега суюнсин? —
деб сўради Леон.

Андрий Леонга бир неча секунд индамасдан қараб
турди, кейин:

— Тузук, ишларингиз чакки бўлмайдиганга ўхшай-
ди! — деди.

Леон бу гапда зикналик борлигини сезиб, эҳтиёт бў-
либ сўради:

— Қанақа ишлар?

— Тегирмончининг ишлари. Отаси унинг тегирмон
қилиб беради, сен ёсанг тилинг билан қарашасан, қиз
эса, — Андрий «қиз» сўзини чертиб гапирди, — сомса
пишириб беради. Бир вақт қарабсанки, бутун бошли
фабрикага эга бўлиб ўтирибсан-да.

— Нега уларни йиғиб олдинг, Раймонд? Биттасини
қоровулликка юбор, тинчиймиз-қоламиз, — деб таклиф
қилди Олеся.

Леон эътироз этди:

— Йўқ, биз навбатимизни ўтказдик. Хоҳласанг, мил-
тиқни олиб ўзинг туравер.

Сарра стол ёнида бошини қўлларига суяб ўтирар
эди.

Раймонд қиличи билан маузерини ечиб қўймасданоқ
камин олдидаги чуқур креслода дам оларди.

— Учинчи хонадаги жавонда гитара билан мандоли-
на кўрган эдим, — деди Сарра.

Птаха, суюнчи ичига сиғмай, ирғиб туриб кетди:

— Нега индамадинг боятдан бери?

— Музика кўнглимизга сиғмас эди-да. Ҳозир ҳам
хушчақчақлик қилиш учун эртадир, дейман, — деб қиз
жавоб берди.

Раймонд Сарранинг нағмадор майин овозини эшитиб,
унинг чеҳрасини, қора ва шаҳло кўзларини, қатъий ва
пича ўжар лабларини кўз олдига келтирди. Ғалати, ле-
кин айни замонда тушунарли — Андрий унинг айтган-
ларига сўз қайтармасдан унайди. Раймонд бу тиним-
сиз йиғитнинг Саррага қўполлик қилганини ҳеч кўрган
эмас.

— Ленъка, чироқни кўтар, чолғуларни кўриб келамиз, — деди Птаха.

Ҳамма хоналарнинг эшиклари йўлакдан эди. Леон чироқ билан олдинда, Птаха орқада борди. Андрий қазноқ олдида тўхтади: «Чол-кампир ухлашаётир». Людвигга, Стефания ва Франциска жойлашган хонадан секин-секин гапиришаётганлари эшитилди.

— Қалити бу ерда бекор турипти, — деди-ю Андрий, олиб чўнтагига солди.

— Барибир, бизнинг хонамиз орқали ўтмасдан иложлари йўқ, қаёққа ҳам қочиб кетишарди, — деди Леон ва шундай бўлса ҳам, қулфми-йўқлигини билиш учун эшикни тортиб кўрди.

Бир минутдан кейин улар учта гитара билан битта мандолина кўтариб қайтиб келишди.

— Йигирма йилчадан бери ҳеч ким қўлга олмаган кўринади; ҳаммасининг торидан биттасига зўрға эплаш мукин. Ҳозир ўзим қотираман, — деди Андрий ва ғайрат билан ишга киришди.

Раймонд:

— Сарра, уларга кечки овқат берганимиз йўқ-а ҳали? — деди ва қўли билан эшикни имо қилди.

— Йўқ, анави пўрдоқ олмади, — деб жавоб берди Олеся.

— Нима қилсак экан? — деб сўради Раймонд.

— Олмаса-олмас, сатқайсар, мен унга ялиниб ўтирармидим? У менга шундай олайиб қарадики, — деди Олеся.

Андрий торни қулоққа чаққонгина бураб туриб:

— Ғам ема, керак бўлса ўзи сўраб олади, — деб тасалли берди.

Раймонд тўнғиз гўшти билан нон тузоқлик тарелка турган стол олдига келди-да, Саррага савол назари билан қаради. У эса Раймондга эътибор бермасдан, каминдаги оловга ўйчанлик билан қараб ўтирар эди.

— Ҳар нарса бўлса ҳам бериш керак, — деб Раймонд тарелкани олди.

Сарра унга билинар-билинмас бир киноя билан қараб қўйди.

— Менга қара, Раймонд, сенинг отангни ҳам тўнғиз гўшти билан боқишяптимикин? У ҳам емайман деб, ноз қилаётганмикин? — деб сўради Сарра.

— Шундай-у, лекин у шляхтларнинг қўлида. Уларни

биз билан таққослаб бўладими? Тагин йўқ дейишса, ташлаб чиқаман, билганларини қилишсин. — У қўшни бўлмага қараб юрди.

Эшикни Франциска очди.

Диванда ёнбошлаб ётган Людвигга туриб ўтирди. Стефания ақалли қимирлаб ҳам қўймади.

— Сизларга кечлик овқат келтирдим, — деди, кейин Людвиганинг олдида тўхтаб сўради: — Нега емаймиз дейсизлар?

— Раҳмат, қорнимиз очгани йўқ, — деди Людвигга, лекин деган сўзининг тўғрилигига ўзи ҳам ишонмас эди. Аслда унинг егиси бўлса ҳам, лекин «пасткашлардан» ҳеч нарса олмаймиз деб туриб олган Стефаниядан истиҳола қиларди.

Раймонд тўнғиз гўшти билан нон тузалган тарелкани столга қўйди.

— Сизларга хабар қилишим мумкин: эртага сизларни жандармерия томонидан қўлга олинган ўртоқларимизга айирбошлаймиз.

Узини ухлаётганга солиб ётган Стефания бир зумда «уйғонди».

— Бизни айирбошлайсизларми? Рост айтгяпсизми?

— Сиз ишониш мумкин бўлган одамларни камданкам учратасиз шекилли, — деб қуруққина жавоб берди Раймонд.

Энди, Раймонд қуён мўйнасидан қилинган шапкасини бошидан олгандан кейингина Стефания билан Людвигга уни таниди.

Стефания хавотирланиб сўради:

— Менга қаранг, анави Пшигодский шу ердами? Негадир овозини эшитмаяпман.

— Йўқ, айирбошлаш иши билан кетди.

— Худога шукур, — деди Стефания енгил нафас олиб, кейин дарров турқини ўзгартирди.

У Раймондни яна бир карра бошдан-оёқ кузатиб чиқди, сўнгра мумкин қадар мулоим бўлишга тиришиб сўради:

— Менга қаранг, бу ярамас компанияга қандай тушиб қолдингиз?

Людвигга Стефаниянинг тагин андозасиз гапириб қўйишидан қўрқиб, гўштли тарелкани тиззасига олиб қўйди.

— Хўп, овқатланамиз, — деди у кулимсираб.

Раймонд эшикка қараб юрди. Стефания уни тутиб қолди

— Шошманг, сўзингизнинг тўғрилигини нима билан исбот қиласиз?

Раймонд чўнтагидан Могельницкийнинг хатини олди.

Раймонд хатни узатганда Людвигга хатни олишга унамай:

— Ишонаман сизга, — деди.

Лекин Стефания иккала хатни ҳам олиб, очкўзлик билан ўқиб чиқди. Кейин:

— Матка боска чентстоховска! Вой худоё худовандо! Кеча тезроқ ўта қолсайди, — деб хатни Людвигга берди.

— Бизни ўртоқларингизга айирбошлаш масаласини графнинг олдига ўзинглар шарт қилиб қўйдингларми? — деб сўради тагин Стефания.

— Ҳа, у хатни ўзим ёзганман.

— Унинг биринчи таклифига берган жавобингизни билиш мумкинми?

— Нега мумкин бўлмасин? Пулга айирбошламай-миз, дедик, ахир биз ўртоқларимизни қутқазимиз керак...

Раймонд эшикни қия очиқ қолдириб чиқиб кетди.

Птаха:

— Бўлди! Созладим! — деб қичқирди-ю, биринчи пардага қўл урди.

Бир минутдан кейин бармоқлар тор кўксига югурди, мандолина сайрай бошлади

Птаха музыка даромадини шартта тўхтатиб:

— Олеся, ол, севган куйимизга чаламиз, — деди.

Олеся гитарани қўлига олиб, бармоқларини йўғон то-рига аста тегизди, шунда дарё бўйидаги кичкина водо-качка ва иккаласи бирга ўтказган кечалари ёдига тушди: «Нима қияптикин, отажоним! Оҳ, эртага учрашиши-мизни билсайди...»

— Кутиб турибман, Олеся.

Уй ичи хазин куйга тўлди. У гоҳ узоқ даштдаги қўр-ғонлар орқасига ўтиб кетгандай, гоҳ узоқлардан шамол учуриб келтиргандай туюлар эди. Лирик куйга бирдан тўлқинли шўх садолар қўшилди.

Тантана марши остида баҳор ерга энар, илиқ оқшом-лари қишлоқ четида ёш овозлар куйларди:

Ой там, ой там за Дунаем,
Та за тихим Ду-на-а-ем...

Ашула ўрнини шўх, ғамзодор полька олди. Андрей ҳамма нарсани унутди. У шу қадар эҳтирос билан чалардики, ўйин нафосати Стефанияга ҳам таъсир этди.

— Вой, мунчаям чиройли чалар экан... — деди у.

Людвига моҳирона ижрога ҳавасланди. Музыка мудраб ётган дардларни уйғотди.

— Раймонд, ким учун чалаяпман ахир?—деб Андрей аччиғланди.

Леон ирғиб туриб, Сарранинг олдига келди.

— Уйчан аёл! Қимматли ўртоқ!.. Эртанги шодиёна ҳисобидан бир ўйнаб беринг.

Сарра унамади.

Андрей тагин торларни босди—вальс янгради. Леон меҳрибонлик билан Саррани қўлидан ушлади.

— Танца тушиш-ку, мумкиндир? Нега қайғурасиз... Е мен билан тушишни хоҳламайсизми?

Олесеянинг питараси гўзал, йўғон овоз билан қўшилди.

Сарра ўрнидан турди.

Леон эҳтиёт билан уни белидан қучоқлади ва кучли қўллари билан ўз атрофида айлантирди.

Ёш ва гўзал жуфтларнинг ўйнаши—кўп яхши.

Раймонд уларнинг енгил, нафис ҳаракатларини кулимсираб кузатиб турди.

«Жа чаққон тушди-я, чех шайтон»,—деб Птаха ҳасадланди.

Франциска ўйнаётганларни эшик олдида томоша қилиб турган эди. Унинг кўзлари Раймонд билан тўқнашди-ю, ҳу бир вақтлар биринчи учрашганларидаги сингари икковлари ҳам ихтиёрсиз жилмайишди.

Раймонд бир минутгина тарадудланиб турди. «Ахир Сарра ҳам тушяпти-ку...» Қилич билан маузери-ни чаптаст ечиб столга қўйди-да, қизара-бўзара Францисканинг олдига келди. Франциска ўйлаб ҳам ўтирмасдан қўлини унинг елкасига ташлади, доирада янги жуфт пирпирай бошлади.

— Людвига, уларни қара, ўйинга тушяпти. Франциска ҳам тушяпти.— Очиқ эшикдан ўйнаётганлар хонаси Стефанияга кафтдай кўриниб турар эди.— Чалаётган у эмас экан, ҳали бу ерга кирган бола эмас, у Франциска билан ўйинга тушяпти.

Олесея аллақачон гитарасини бир ёнга қўйиб, пиймасини ечган ва юмшоқ чувакда ўйинга туша бошлаган

эди. Умумий хушвақтликни бузмаслик учун Ёлғиз Андрийгина чаларди. Ниҳоят, унинг жонига тегди.

— Нима бу, битта ўзим чалишим керакми? Бу инсофдан эмас, — деди у.

— Нима қилайлик, Андриюша, ахир биз чалишни билмасак!—деб қичқирди унга Леон.

— Кел, тагин пича чал, Андриюша, тезроқ тонг отади.

Шу чоғ Андрий ўрнидан турди-ю, ҳаммани ҳайрон қолдириб қўшни бўлмага қараб юрди.

— Кечирасизлар, мен ўқимишли одамларнинг ҳаммаси мана шу нарсани чала билади, деб эшитган эдим, — деди Андрий. қўли билан пианинога ишора қилиб. Кейин Людвигага мурожаат қилди:—Шунинг учун илтимос қиламан, агар мумкин бўлса, бизга бир полькани чалиб берсангиз, йўқса ҳаммаси ўйинга тушяпти-ю, битта ўзим чалишга мажбур бўлиб қоляпман.

Унинг содда диллиги, ростгўйлиги ва ўйнашга бўлган болаларча тилаги Людвигани асир этди. Людвига жилмайиб, пианино олдига борди ва эсига келган биринчи куйни—Рахманиновнинг «Итальянча полька»сини чала бошлади. Птаха ўзи ҳам кутмаган ҳолда Стефанияга ўгирилди.

— Кечирасиз, хафагарчилик учун эмас, балки қувноқ кечамиз ва эртаги тонгимиз учун... Мен билан ўйинга тушишингизни илтимос этаман.

Тарғил кўзли, қўнғироқ сочли йигит кўзларни олар даражадаги оқ садаф тишларини ярқиратиб, унинг олдида турарди. Стефания ўйлаб турган фикр фойдали бўлишини билиб, рози бўлди...

Андрий Олесянинг жаҳли чиққанини сизди. Сарра-нинг ҳам жаҳли чиқди. Лекин бу уни ўйиндан тўхта-толмади...

Овчилар уйи роса ярим кечада тинчиди. Ҳамма ухлаб қолди.

Людвига ухлаб туш кўрар, тушида унга албатта худди шундай бўлиши керак экандай, бу одамлар билан у худди шу уйда, мана шундай ғайри оддий вазиятда учрашиши керак экандай туюларди. Қандай яхшики, у янглишмабди: у ҳимоя қилган, меҳр қўйган бу одамлар чиндан ҳам ажойиб одамлар экан.

Бандилар ҳам, пойлоқчилар ҳам қаттиқ ухлаб қолишди.

Сарра билан Олеся кенг скамейкада қучоқлашиб ётишди; Андрий уларни пўстинчаси билан яхшилаб ўраб қўйди.

Андрийнинг ўзи қўлини бошига қўйиб, полда, Леон стол устида, Раймонд иккинчи скамейкада ётди...

Чорвоқ атрофида айланиб юравериш ташқаридаги партизанларнинг ҳам жонларига тегди. Учови отхонага йигилиб олди. Отхона иссиқ эди. Иккитаси чанага жойлашиб, «Бир сўм йигирма тийин»ни қоровул қўйишди. У чанқаб, уйга кирди-ю, йўлакда турган бочкадага сувдан тўйгунча ичди; кейин печкада исиниб олиш учун шу ерга ўтирди-да, дарров ухлаб кетди. Чанадаги партизанлар ҳам бунга ишониб, ухлаб қолишди.

Кечаси Стефания ўрнидан турди-да, пўстини билан мўйна шапкасини кийиб, қўшни бўлмага чиқди. Одатда шундай эҳтиёжларда қизлардан биттаси бирга олиб чиқар эди, ҳозир эса ҳаммалари ухлаб ётишибди. Стефания йўлак эшигини секингина очди; у ерда қўлларини ёзиб юбориб, бир партизан ширин ухлаб ётар, милтиги деворга суяб қўйилган эди.

Стефания бир неча минут йўлакда турди, кейин секин эшикни очди. Ташқарида ҳеч ким кўринмади. Стефания юраги дук-дук урган ҳолда ташқарига чиқди, ҳовлида бир оз турди, кейин дарвоза томонга тез юриб кетди. «Мабодо тўхтатишса эҳтиёж билан кетяпман дейман», деб ўйланди юрагининг дукиллаб ураётганини сезиб.

Лекин уни ҳеч ким тўхтатмади. Мана бу сўқмоқ Гнилие Водига боради. Эри ов сайрига чиққан кезларида Стефания у билан бу ерга квас ичишгани бир неча бор келган эди.

У чорвоқдан узоқлашган сари қадамини ҳам тезлатди ва ниҳоят, юришга халақит берувчи ботилари билан пайпасланиб, қоқина-қоқина югуриб кетди. Аммо қутулганига ҳали ҳам ишонмасди. Уйдан икки километрча йўл босгандан сўнг чарчаганлигини сизди. Чопишга ортиқ мадори қолмади. Юраги дук-дук урарди. Ботиларини ечиб ташлади-ю, баланд пошналли ботинкалари билан қор босиб кетди.

Ниҳоят ит ҳуригани эшитилди ва қишлоқ четига келганда, уни полякча қичқириб тўхтатишди.

— Тўхта! Қимсан?

Четан девор орқасидан икки нафар қуроли киши сапчиб чиқди. Улар Заремба эскадронидаги легионерлар эди.

— Олинасабли пани ташвиш тортмасинлар. Сержантим шаҳарга элтиб қўяди. Шаҳар яқин. Йўл тинч, биз ҳам ҳозир келдик. Қани, ҳайда, — деди Заремба сержантга қўл силтаб.

Сержант тизгинни олди. Отлар юриб кетди. Стефания хавотирланиб жаланглади. Заремба эскадрони қишлоқдан ўрмон томонга от қўйиб кетди. Тонг ёриша борди.

Йўлакда ухлаб қолган «Бир сўм йигирма тийин» ҳаммадан олдин уйғонди. У совқотган, Стефания очиб кетган эшик йўлакни музлатган эди. Унинг жон ҳалпиди: «Йигитлар, қоч, ляхлар келди!» — деган фарёди ҳаммани уйротди. «Бир сўм йигирма тийин» ортиқ ҳеч нима деёлмади — Заремба уни бошидан отган эди.

Раймонд қуролга ташланди.

Легионерлар йўлакка суқила бошлашди. Птаха мушук сингари сапчиб турди. Бир сакраб уй бурчагига тушди, унинг милтиги ўша ерда эди. Столдан ирғиб тушган Леон уйқусираб, ҳеч нарсага тушунмас эди.

Қизлар ҳам дабдурустдан ҳеч нарсага тушуниша олмади. Андрий эшикка отилди. Эшикни очди-ю, ўзини ортига ташлаб, тагин дарров беркитиб олди. Йўлакда гуриллаб бир неча ўқ узилди. Эшикнинг бир неча ерига теккан ўқлар тахталарни тешиб кетди.

Бир тасодиф Андрийни ўлимдан сақлаб қолди.

Нима ҳодиса бўлаётганлигига ахир Леон ҳам тушунди. Бир зарба билан столни ағдарди-ю, келтириб эшикка тақаб қўйди; ўзи милтиққа югурди. Андрий бўлманинг бурчагида эшик орқали отиб турди.

— Қайт! — деди йўлакда Заремба гувиллаб, — Отишли тўхтатинглар! Бу ерда графиня бор, ит эмганлар! Қайт!

Йўлак бўшади.

— Уларни отишмасдан ҳам қўлга туширамиз. У ерда учта бола бор, холос: отишадиган бўлсак графиняни нобуд қилиб қўйишимиз мумкин, — деб тушунтирди поручик чекинишининг боисини солдатларига.

— Агар мана бу итвачча бўлмаса, — деди у қаҳр билан «Бир сўм йигирма тийин»нинг мурдасини туртиб, — уларни уйқуда босган бўлур эдинг.

Солдатларнинг ўрмон ичига чекинишаётганларини кўриб, Владислав Зарембанинг олдига от қўйиб келди:

— Нима бўлди, пане поручик? Нега чекинаётибсиз? Заремба кичик Могельницкийга зарда қилди:

— Уларни жангсиз қўлга тишириш керак. Уйғонишиб қолди.

Владислав қайнаб кетди:

— Ахир уйга босиб кирган эдингиз-ку?

Бу хитоб билан таҳқирланган Заремба чидай олмади.

— Мен-ку, бостириб кирган эдим, подпоручик. лекин сиз кирмаган бўлсангиз керак. Илтимос қиламан, ўз взводингизга қаранг ва даража эътибори билан ўзингиздан юқори турган одамга таҳқирли танбиҳлар қилманг. Нима қилаётганлигимни ўзим биламан.

Владек газаб ичида отини қайириб, узоқлашди.

— Деразаларни скамейкалар билан тўс! — деб команда берди Раймонд.

Бўлмага баррикада қура бошладилар.

Раймонд бандилар турган хонага югуриб кирди. У ерда қути ўчган Людвиг билан паришон Францисканигина кўрди.

Эсхонаси чиқиб кетган Людвиг унга осилди.

— Худо ҳақи, нима бўлди? Стефания қани?

Раймонд бўлмага дарров кўз югуртирди.

— Қаниси нима? Шу ерда бўлиши керак! — деб ўшқирди у.

— Вой-вой! Қочиб кетипти-да, илон! Уликдай ухлаб қолибмиз-а, Раймонд; шон ҳам, шараф ҳам кетди, деявер, — деб қайғурди унинг орқасида турган Птаха.

Людвиг уни қўлидан ушлади:

Птаха қўлини тортиб олди.

— Энди нима қиласизлар?

— Охирига қадар олишамиз... Ерга ётинглар, мен шу деразадан туриб отаман!—деб қичқирди у. — Барибир, тириклайин қўлга тушмаймиз. Уладиган бўлгандан кейин—бекорга ўлмаслик керак.

У газаб билан оғир диванни дераза томонга сурди.

Раймонд Людвигадан:

— Нега сиз қолдингиз?—деб сўради.

— Унинг қочишлигини ҳеч билганим йўқ... — деб эшитилар-эшитилмас жавоб берди Людвиг.

— Пане поручик, отхонадан иккитасини тутдик, —

деб Зарембага рапорт берди капрал, қўли билан партизанларни кўрсатиб.

Заремба маъноли қилиб қўл силтади.

Уй ичидагилар пақиллаган ўқ овозини эшитишди.

Леон билан Птаха деразанинг олдида, панада кўринганни отишга тайёр бўлиб турар эди.

— Ҳой, уйдагилар, отманглар! Пан поручик сизлар билан гаплашмоқчи!—деб қичқирди ташқаридан йўғон овозли бир киши.

Уйдагилар жим...

— Ҳой, уйга беркиниб олганлар! Мен поручик Зарембаман, мени полковник Могельницкий юборди... Эшитяпсизларми? — деб бақирди ташқаридан Заремба.

— Эшитяпмиз! Хўш, нима бўпти?—деди Пшеничек қичқириб.

— Таслим бўлишингизни таклиф қиламан.

Уйдагилар жим. Аёллар полда ўтиришарди, уларга шундай буюрилган эди. Андрей маузерли қўлини олдинга чўзиб, эшикни пойлаб турди.

— Такрор айтаман: таслим бўлинглар. Сизлар ушлаб кетган графиня Могельницкая башарти соғ-саломат бўлса, ҳаётингизни сақлаб қолишга ваъда бераман. Агар таслим бўлмасанглар, биттангизни ҳам қўймай отаман! Уйлаб олишингиз учун беш минут муҳлат бераман.

Уйдагилар жим. Раймонд, Птаха ва Пшеничек бир-бирларига қараб олишди. Людвиг уларнинг қарашларидан таслим бўлмасликларини англади. Ҳовлидагилар кутар эди... Ажал шу яқин атрофда айланиб юрар, уй ичига кириш учун тирқиш излар эди...

— Ҳой, уйдагилар, таслим бўласизларми?

Андрей ҳайқирди:

— Йўқол газанда! Охирига довур олишамиз! Яшасин коммуна!

1934 — 1936 й.

Биринчи китоб тугади

ИККИНЧИ КИТОБ

Биринчи боб¹

Ҳовлидагилар маслаҳатлашдилар шекилли, шундан сўнг Заремба қичқирди:

— Охирги марта сўрайман: таслим бўласизларми-йўқми? Уйни эскадрон ўраб олган. Биттангиз ҳам тирик қочиб қутулмайсиз. Гапимдан қайтмасимдан аввал таслим бўлинглар. Майли, нима бўлса бўлди, яхшилик билан чиқсанглар, тўрт тарафларинг қибла деб қўйиб юбораман. Ишқилиб, таслим бўлиб, графиняни чиқариб юборсаларинг бўлди!

Энди уйдагилар ҳаммаси бир-бирларига жаланглаб қарашди.

— Қим ишонарди уларнинг гапига! — деди Птаха, хирллаб.

Ана шундан кейин Людвиг полдан турди.

---

¹ Островскийнинг «Бўрон болалари» романи устидаги иши ушбу парчадан сўнг тўхтайд.

— Менга рухсат берсанглар, шу офицер билан бир гаплашсам. Барибир, мен сизларни қўйдириб юбортираман! Менинг чин сўзимга ишонинглар, мен сизларни алдамайман! Қаршилиқ кўрсатишдан фойда йўқ ахир! Бекорга ҳаммангизни нобуд қилишади. Утиниб сўрайман, пане Раевский!—Людвиг яна ҳам қаттиқроқ ҳаяжонланиб, Раймондга мурожаат қилди.

Руҳан эзилган Раймонд графиняга қайрилиб ҳам қарамади.

— Пани графиняга ишониш мумкин. Жуда яхши хотин, булар пани Стефанияга сира ҳам ўхшамайдилар, — деди туйқусдан Франциска, Людвиганинг тарафини олиб.— Графлар орасида булар энг шафқатли жувон!

Птаха Людвигага бир неча лаҳза тикилиб турди. Людвига ҳам унга ростгўй бир нигоҳ билан жавоб берди.

Ниҳоят, Андрий рози бўлди.

— Майли, гаплашсин. Кўрамиз-да, оқибати нима бўларкин.

Бунга ҳеч ким қарши бўлмади. Аҳволнинг мушкуллиги ҳаммага равшан эди.

— Гаплашинг!—деди Раймонд ҳам рози бўлиб.

— Пани Заремба, мен — Людвиг Могельницкая га пиряпман!

— Хайрият-э, саломатмисиз, олинасабли пани? Ғам еманг, ҳозир сизни бўшатиб оламиз! — деб Заремба ҳам қичқирди.

— Саломатман. Бу ердагиларнинг ҳаммасини қўйиб юборишни ваъда қиласизми, пане поручик? Унда булар жанг қилмай таслим бўлишади...

— Қўйиб юбораман. Майли, таслим бўлишсин.

— Бу дворян ва офицер сўзими? Мен ўз ору ному симни тикиб кафолат бердим-а! Мени шарманда қилиб қўймайсизми? Тўғриси айтинг!

— Майли, таслим бўлишаверсин, тўрт тарафинг қибла деб қўйиб юбораман.

— Пани Заремба, мен сизнинг виждонингизга ишониб, бу ердагилардан таслим бўлишларини илтимос қиламан.

Людвиг Раймондга юз ўгирди.

— Мен Зарембани биламан, у виждонли офицер, сўзида туради. Қуролларингни ташланглар, сизларни қўйиб юборади, мен бунга ишонаман! — деди у линиб.

Раймонд полда ўтирган Саррадан энгашиб туриб сўради:

— Сен нима дейсан, Сарра?

— Бизни алдашади. Раймонд... Қандай шармандачилик-а бу! Нима қилиб қўйдик-а!..

— Йўқ алдашмайди. Мен ўзим сизларни ҳимоя қиламан,— деб кафолат берди Людвигга.

Ўйдагилар пича маслаҳатлашганларидан кейин таслим бўлишга қарор қилдилар. Эшик олдига ҳаммадан олдин Птаха чиқди. Чиқа солиб, пиллапоёда ётган чўлоқ партизаннинг мурдасига қоқилиб кетди. Умрида биринчи марта уни даҳшат босди.

Уй солдатлар билан қуршалган эди. Заремба эшик олдида тўппонча ушлаб турарди. Птаха унинг кўзига боқди-ю, бу ҳовлидан тирик чиқмаслигини пайқади. Ана шунда бирдан ўзига ачиниб кетди.

Энг охирида хотин-қизлар чиқишди, булар орасида Людвигга ҳам бор эди. Дарҳол йигитларни тинтув қила кетдилар. Бир неча солдат қурооларни олгани уйга югурди.

Заремба честь бериб, шпорларини шарақлатди-да:

— Соғу саломат қутулганингиз билан табриклайман, пани графиня! — деди.

— Салом, пане Заремба!— Людвигга унинг қўлини қисди.

Заремба:

— Олиб кетинглар буларни! — деб буюрди, кейин Людвигга томонга ўгирилиб, сўради: — Бу аблаҳлар сизга қандай муомала қилишди?

— Жуда яхши. Ҳозир буларни қўйиб юборасизми?

Заремба нафрат билан заҳарханда кулди.

— Бу хумпарларнинг ғамини еб нима қиласиз! Худога шукур, соғ-саломат экансиз! Пан полковник кечаси билан мижжа қоқмай чиқди. Юринг, сизни чанага кузатиб қўяй. Пан Владислав ҳам шу ерда. У билан пича айтишиб қолдик, анави ерда у... — деди Заремба, кейин Людвиггага қўлини тутди.

— Пан Заремба, менинг хоҳишимга қарасангиз, буларни мен кетмай туриб қўйиб юборасиз. Мен-ку, сизнинг сўзингизга ишонаман-а, албатта. лекин булар менга ишониб таслим бўлишган, шу сабабли ҳозир қўйиб юборишингизни талаб қилишга мажбурман,— деди Людвигга хавотирлана бошлаб.

— Қанақа сўз тўғрисида гапиряпсиз? Бизга ёрдам қилдингиз, бунинг учун сизга катта раҳмат. Лекин бу қасанғилар билан ади-бади айтишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Солдатлардан бири унинг фикрини намоёиш қилгандай, Олесьянинг орқасига қўндоқ билан бир туртди. Кейин юришни хоҳламаган қизга ўшқирди:

— Юр деяпман сенга!

Олесья йиқилди. Птаха солдатга ташланди.

— Урма!

Сержант Кобильский Андрийни юзига қўндоқ билан уриб, ерга ағдарди.

— Вой, мана шуми виждонларинг, қора гўрга киргур одамхўрлар! — деб қичқирди Сарра.

Солдатлардан бири унинг юзига қамчи тортди. Раймонд олдида турган солдатни ағдариб ташлаб, Саррани ҳимоя қилишга югурди. Заремба Раймондга қараб отди, лекин тегизолмади. Раймонднинг бошига калтак ёғилди. Уни қўндоқлар, қамчилар билан ура кетишди...

Қуролсиз Леон ўртоғини ҳимоя қилиш учун солдатлар галасига ташланди.

Мана шу ур-йиқит маҳалида жандарм сержанти Кобильский билан иккита солдат ўрнидан зўрға турган Олесьяни судраб қолишган эди, Франсицка орқадан югурди.

— Қаёққа судраб кетаяпсанлар, аблаҳлар! Пани графиня, қутқазсангизчи! — деб қичқирди Франциска ақдан озиб.

Франциска Олесьяни қўйиб юбормади.

— Заремба, бу пасткашликни тугатинг! Минг лаънат сизга! Сиз... аблаҳ экансиз! — деб қичқирди Людвиг.

Поручикнинг юзи қип-қизариб кетди.

— Қўйинглар! Жой-жойларингга боринглар, итдан тарқаганлар! — деб ўқирди у.—Кобильский, қўйиб юбор қизни дедим!

Солдатлар калтаклашдан тўхтаб, секин-секин четга чиқиб кетишди. Жандармлар Олесьяни қўйиб юборишди. Сарра билан Раймонднинг юзида моматалоқ бўлиб ётган қамчин излари, қорда қимир этмай чўзилиб қолган Андрийнинг юзидаги қон, шу топдагина бўлиб ўтган ишлар ҳаммаси Людвигга даҳшатли тушдай туюларди. Қонга беланиб ётган Птаха қимирлади, ҳушига келди. Людвига ҳўнг-ҳўнг йиғлаб унинг устига энгашди. Анд-

рийни суяб турғизди. Птаха гандираклаб турди-ю, Людвигага ваҳший бир нафрат билан ўқрайиб қаради, кейин бутун вужуди билан титраб туриб йўталди, пачоқ қилинган лабларини зўрга қимирлатиб, қонга қориган учта тишини кафтига тупурди.

— Юринг, графиня. Бу ерда туришингиз тўғри келмайди, — деди Заремба қуруққина қилиб.

Людвига ундан нафрат билан юзини ўгира туриб:

— Бу одамларни қўйиб юбормагунингизча шу ердам бир қадам ҳам жилмайман! — деди.

Заремба боягидан ҳам қуруқроқ қилиб:

— Илтимос қиламан, олинасабли пани, бу ерни тарк этинг. Сизга чана маҳтал бўлиб қолди. Бу одамларга эса қонунга биноан чора кўрилади, — деди.

Людвига Заремба томонга шартта бурилди. Унинг кўзларига нафратни кўриб, Заремба саросима бўлиб қолди.

— Заремба, сиз аблаҳ экансиз! Лекин қулогингизда бўлсин: башарти булардан биронтасини ўлдирсангиз, мен ҳам ўзимни ўлдираман! Улай агар шундай қилмасам!

— Сизга дворянлик сўзим, графиня, булардан биттасини ҳам,— деди Заремба, ўзини Людвигадан бир неча одим нарига олиб,— биттасини ҳам отмайман. Қўйиб юборишга келсак, ҳаққим йўқ.

Улар солдатлар қуршовида, бир-бирларига сиқилишиб, жим борар эдилар. Птаха оппоқ қорда қизил доғлар қолдириб, ҳамон қон аралаш йўталарди. Энди уларни ҳеч ким урмасди, чунки руҳан эзилиб кетган Людвига тушган чана орқада изма-из борарди. Франциска эса солдат ёнида, чуқур қайғу ичида ўтирар эди.

Раймонд Андрийнинг тирсагини ўз бағрига маҳкам босиб, у билан қўлтиқлашиб борди. Птаха жуда мадорсиз эди.

— Ухлаб қолиб, шарманда бўлдик. Раймонд! Ким билан ўйин тушишни билишим керак эди. гишимни қоқиб тўғри қилишди!..

{ 1936 й. }

Н «ОСТРОВСКИЙНИНГ «БУРОН БОЛАЛАРИ» РОМАНИ УСТИДА ҚИЛМОҚЧИ БЎЛГАН ИШЛАРИ ҲАҚИДА

«Бўрон болалари» романи қаҳрамонларининг келажак ҳаёти қандай бўлар экан? Романнинг биринчи китобини туширганда миясига мана шундай фикр келмаган биронта китобхон топилмаса керак.

Н. Островскийнинг Москва ва Сочи музейларида жангчининг хомаки материаллари сақланади; юқоридаги саволга ана шу материаллардан маълум даражада жавоб топиш мумкин. У ерда авторнинг фикрлари, алоҳида ёзувлари, қайдлари, романнинг ва ундаги айрим қаҳрамонларнинг умумий тараққиёти ҳақида тахминлар бор.

— Романнинг иккинчи китобида, — деган эди автор, — бир ёқдан, душман кучларининг бириккани, панлар Польшаси томонидан Украинанинг бир қисми босиб олингани ва Петлюра билан топишгани кўрсатилса, иккинчи ёқдан, майда партизан отрядларидан Қизил Армия тузилгани, деҳқонлар оммасининг помешчикларга қарши кураши, ўз-ўзидан қўзғолонлар кўтарилгани кўрсатилади; бу қўзғолонлар чет эл босқинчиларига қарши умумхалқ ҳаракатига айланиб кетади. Қизил Армия петлюрачи бандаларни тор-мор келтиради.

Н.Островский романнинг учинчи китобида пилсудчиларнинг ёш Совет республикасига қарши олиб борган ва ҳеч нима билан оқлаш мумкин бўлмаган ҳужумини кўрсатмоқчи эди. Бунда оз сонли Совет Армияси: ўттиз

мингта қизил аскар душманнинг тиш-тирноғигача қуролланган олтмиш мингли қўшинига қаҳрамонларча қаршилиқ кўрсатади. Пилсудчилар Киевни ишғол қилишади. Буржуазия тантана этади. Лекин Умань ёнида отлиқ армиянинг темир сафлари йиғилади. Даҳшатли зарба душманни орқага улоқтиради. Бизникилар ғолибона ҳужум бошлайдилар, Украинага суқилиб кирган босқинчилар қувилади. Фашистлар йиртқичлик қилишади: гўзал биноларни йиқитишади, қўлларига тушган нарсаларни телбаларча, ваҳшийларча яксон қилишади, қишлоқларга ўт қўйишади, темир йўл станцияларини портлатишади. Узларини «маданият ҳомийлари» деб атаган йиртқич сифат одамлар босиб ўтган йўлларда дарё-дарё қонлар тўкилади.

Н. Островский ўз қаҳрамонлари Раймонд ва Андрий, Пшеничек ва Олесяларнинг ҳаёти билан яшайди...

— Вужудим бу жондош, қондош одамлар тўғрисидаги фикрлар билан тўлиқ,— дерди у кўп вақт.

Бу қаҳрамонларнинг келажак тақдирлари Н. Островский миясида анча аниқланиб қолган эди.

«Бўрон болалари» романининг қаҳрамонлари гражданданлар урушининг оғир синовларига шараф билан чидаш бериб, кейин янги ҳаётнинг актив қурувчилари бўладилар, чунки улар мана шу янги ҳаёт йўлида фидокорона курашган кишилардир.

Олесянинг келажаги Островскийнинг кўзига равшан кўринди...

Отаси машинист Коваллодан кейин Олесянинг ўзи ҳам Қизил Армияга кетади. У ажойиб кокилларини кесади-да, эркакча кийиниб олиб, қомати келишган жозибали йигитчага айланади. Олеся — жанговар комдив Шчабель командирлик қилувчи дивизиянинг жасур отлиқ аскарари. Шчабель унга муҳаббат изҳор қилади. Олеся эса унга бир шарт билан розилик беради: «Олдин Украина душманлардан буткул озод бўлсин, иннай-кейин. Шошма, аввал уруш тамом бўлсин, кейин сенга тегаман»,— деди қиз Шчабелга.

Лекин унинг ёри вафо қилмайди. Олеся унинг кайф ичида бошқа хотин билан маҳрамлик қилганлигини билиб қолади-да, бу хиёнатни кечирмай, алоқасини буткул узади.

Қиз урушдан кейин ўз шаҳрига қайтиб келади. У бу ерда Андрийнинг фронтдаги қаҳрамонлигини, довурак жангчи деган довурак чиқарганини эшитади.

Ҳадемай шаҳарда Андрей Птаханинг ўзи ҳам пайдо бўлади...

Андрей Птаха Олесянинг Шчабелга тегишга рози бўлганлигини эшитиб, севгили қизидан айрилгани учун ич-ичидан эзилади. Кўзига қон тўлиб, жангда ҳалок бўлиш пайига тушади. Қизгин, жангари табиати, панларга бўлган нафрати уни ниҳоят даражада дадил, гоҳо телбаларча ҳаракатлар қилишга ундайди. У жуда мушкул аҳволларга тушиб қолади, лекин бу мушкулотдан ҳаминша омон чиқади, Уйига кўкрагида чўғдек ёниб турган Қизил Байроқ ордени билан қайтади.

Андрей Олесянинг шаҳарда эканлигини, эрга тегмаганлигини эшитиб, суюнганидан боши осмонга етади... Улар эски қадрдон дўстлар каби учрашишади. Андрейнинг садоқати, вафодорлиги Олесянинг юрагига ўт ёқади. Олесянинг отаси ўлган эди, мана энди у отасидан айрилгандан кейин Андрей Птаханинг ўзи учун энг яқин, энг азиз киши эканлигини сезади.

Олеся билан Андрейнинг бахтли, аҳил ҳаётини, бирам ширин қора кўз ўғилча кўрганларини, Андрей ўғлини нечоғли севиб пўпалаганини Островский поёнсиз меҳр, шодлик билан тилга олади.

Островский Василёкни жуда кўп эсга олади. У бу образга ўз хислатларидан, таржимаи ҳолидан кўп нарса киргизган. Островскийнинг ўзи ёш болалигида революцион комитетнинг топшириғи билан варақалар ёпиштирар эди. Василёк ҳам сира қўрқмасдан, тап тортмасдан большевикларнинг хитобномаларини жандармлар кўзида одамларга тарқатади. Коля Островскийга ўхшаш, Василёк ҳам уйдан Қизил Армияга қочиб кетади. У отлиқ аскар қисмларидан бирида арзанда бўлиб тарбияланади.

Андрей довюрак укасининг қаерда эканлигидан узоқ вақтларгача дарак тополмай, қаттиқ хавотирда юради. Ахир бир кун фронтда тасодифан учрашиб қолади.

Бу тасодиф шундай бўлади.

Андрей бир группа жангчи билан дарҳол дарёдан ўтиш тўғрисида буйруқ олади-ю, кўприкка от қўйиб келганда у ердан отлиқ аскар қисми ўтиб кетаётганини кўради. У қўшинлар ичига отини қистаб киради-да, зўрға-зўрға ўтиб бораётганда орқасидан аччиққина бир қамчин ейди. У ҳам қамчинга қамчин бериш учун ғазаб билан ўгирилади, лекин қўли баланд кўтарилган ҳолда қотиб қолади: олдида Василёк турар эди. Бошида то

қошларигача бостириб кийилган папоқ, эгнида бўйига лойиқ келмаган кенг, узун шинель. Василёк шу қадар кулгили бир қиёфада эдики, Андрий укасини қучоқлашдан аввал чин кўнгилдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборади.

Мана шу учрашувдан кейин улар узоқ маҳалгача дийдор кўришишмади. Василёк полкда қолади. У ўша ерда балоғатга етади. Уруш тамом бўлиб, Василёк Қизил Армияга хизматга чақирилганда, у учувчилар мактабига киради.

Раймонд Раевскийнинг ҳаёти қандай бўлди? Островский бу ҳақда ҳеч нима айтмайди. Балки бу образ унинг ўзи учун ҳам у қадар равшан бўлмагандир. Раймонднинг отаси улуғ большевиклар партиясининг чиниққан, саботли жангчиси эди; Островский Раймонднинг ҳам отаси йўлидан боришини жуда яхши билар эди.

Профессионал революционер оиласида тарбияланган Раймонд иккиланишни билмас эди. У курашнинг энг хавфли участкаларида бўлади, Польшанинг, Чехословакиянинг яширин коммунистик ташкилотларида ишлайди. У эски болшевиклар гвардияси пўпалаб ўстирган, тарбия қилган садоқатли, жасоратли сменани ўзида акс эттирар эди.

Пшеничекнинг ҳаёти даставвал фожиали бўлади деб ўйлаган эди. Биринчи жангдаёқ у бир оёғидан ажралади. Ногиронлик ҳисси уни азоблайди. Иш ахтариб бориб, сув тегирмонига жойлашади. Бу ерда Францискага дуч келади. Франциска эрининг зулмидан ва ўхшовсиз жаҳолатидан тўйиб, уни ташлайди-ю. қариндошларининг олдига кетиб қолади; унинг қариндошлари тегирмончи бўлади.

Мана шундай қилиб, Пшеничек Францискани яхши кўриб қолади. Жувоннинг шафқатли юраги унга ийийди. Лекин бора-бора ўртадаги ип узилади: Франциска у билан туrolмайди; унинг умр йўлдошига ва бу гўзал, соғлом хотинга теваракдаги одамларнинг ачиниб қарашлари Францисканинг аёллик иззати нафсини хўрлайди.

Францисканинг ичидан эзилишини Пшеничек тушунади. Франциска: сени ташлаб кетаман деганда, Пшеничек ўзига ҳар қанча оғир бўлса ҳам хотинини ушлаб туrolмайди. Пшеничек армияга қайтишга жазм қилади. Аммо ўша маҳал: «Бориб роз боқсанг-чи Сендақа чўлоқ билан овора бўлиб юришга бизнинг вақтимиз борми?»— дейдиган бедиллар топилди. Шундай бўлса ҳам у бўш кел-

майди: ялиниб-ёлвориб бўлса ҳам партизанлар отрядига ошпаз бўлиб қолади (касби кондитер эмасмиди). Уни партизанлар манзилига келтиришди. У шунақа ширин овқатлар ва олмали ажойиб пироглар пишира бошладики, ҳадемай ҳамма уни яхши кўриб қолди.

Лекин унда жангчи қалби уриб турар эди. Шунинг учун ҳозирги тақдири билан келишолмасди. Ошпаз қатиқ жанглардан кейин жангчиларнинг пулемётларини тиришиб-тирмашиб тозалайди, пулемётларни қисмларга ажратиш, кейин яна йиғишда уларга қарашади. Шундай қилиб юриб ўзи ҳам пулемётни мукаммал билиб олади. Бир кун командирдан ўзини ҳам жангга бирга олиб боришини сўрайди. Пшеничек бурунгидай кўрқмасдан жанг қилади, пулемёти ҳам душманни хатосиз «ўриб» беради. Бу қаҳрамонни олдин биринчи, кейин иккинчи марта Қизил Байроқ ордени билан мукофотлайдилар.

Уруш тугагандан сўнг унга ёғоч оёқ қилиб берадилар, буни шу қадар усталик билан қиладиларки, майблиги сезилмай қолади.

Уруш тугагандан кейин у яна Франциска билан учрашади. Кўп азоб-уқубатларни, кўп синовларни бошидан кечирган бу икки ситамдийда энди узил-кесил қовушади. Франциска — ғайратли, ташаббусли совет ходими. Пшеничек каттакон бир корхонани уддабуролик билан бошқаради.

Михельсонлар оиласи погромда батамом қурбон бўлади. Фақат Саррагина бахтиёр бўлади-ю, қутулиб қолади. Сарра азиз кишилари жасади устида туриб, бутун куч-қувватини халқ озодлиги учун сарф қилишга қасамёд қилади. Бу улур мақсад йўлида у шахсий ҳаётидан ҳам воз кечади. У революцион ҳаракатга бутун борлигини бағишлайди ва охирда каттакон партия ходими бўлиб етишади. Унинг ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлиги, принципиаллиги ва ўзига нисбатан талабчанлиги омма орасида обрўини ниҳоятда кўтаради.

Сарра болалик чоғларида кечирган оғир мусибатлар қалбида чуқур жароҳатлар қолдирган: кўзларида мунг, ҳасрат абадий яширилган, чиройли жамолини кулги, табассум ҳам қарийб тарк этган эди.

Казимир ва Владислав Могельницкийлар ўз ҳаётларини шарафсиз бир ўлим билан тугатадилар. Островский қари ит граф Казимир билан унинг кичик ўғли Владиславни тирик қолдириш фикрида эмас эди.

Бунинг бир қанча варианты бор эди.

Кейинги вариантга кўра қари граф Мечислав Пшигодскийнинг қўлида ҳалок бўлади; хотини Францискани хўрлагани учун Мечислав қари графдан мамнунлик билан қасос олади.

Владислав бўлса партизанларнинг қўлига тушади. У ўзини сақлаш учун графлик мартабасидан, бутун давлатидан воз кечади, дўстларини сотади, партизанларга «улуғ мукофотлар» ваъда этади, аммо ярамас, қўрқоқ ва пасткаш сотқин сифатида ҳалок бўлади.

Людвигачи, нима бўлади?

Эдвард Могельницкий хотини тўғрисида: «романтик хилқат» деб ўйлайди. Ҳақиқатан ҳам, Сенкевич ва Жеромский романларидан тарбия олган Людвиг ҳаётдан жуда-жуда узоқ. У соддалик қилиб, эрини идеал курашчи деб ўйлайди. Ҳаёт эса унинг кўзини шафқатсиз очади. Китобхонлар Людвигани революционерлар лагерига ўтар деб ўйласалар ҳам, лекин у ўтмайди. Унинг «тишсиз инсонпарварлиги» ривож олмайди. Уруш даҳшатларидан Англияга бош олиб кетади.

Эдвард Могельницкий ўзининг аввалги мулкани таллашиб халққа қарши олиб борган кейинги курашларида ҳақиқий башарасини кўрсатади; унинг башараси шу қадар жирканчки, илгари вафодорлик билан севган хотини ҳам у билан туришни истамайди.

Островский Людвиг тўғрисида шундай дерди:

— Людвигани кейинча қаерга олиб борар экан деб кўп киши хавфланади, ҳатто қарши ҳам бўлади. Лекин уни бундан юқорига кўтармайман. У ҳозир ўз инсонпарварлигининг чўққисиди.

Островский граф Эдвард тўғрисида ҳам гапирган.

Эдвард Могельницкий гражданлар урушидан кейин Францияда зўр дипломатлик вазифасида ишлайди.

Эдвардни ҳалок қилиш тўғри келмас эди. Гражданлар урушида у ҳалок бўлмайди. Ёшлар билиб қўйсинларки, ўша маҳалда душманларнинг ҳаммаси ҳам қириб ташланган эмас; Эдвард сингари мулкани, давлатини қайтариб олиш учун ҳамма нарсага тайёр турган, ҳеч бир тиниб-тинчмайдиган баъзи ашаддий душманлар қолган. Бундай душманлар билан ҳали даҳшатли кураш бўлади.

«Бўрон болалари» романи қаҳрамонларининг тақдирлари тўғрисидаги фикрлар умуман мана шулардан иборат.

М У Н Д А Р И Ж А

Биринчи китоб	3
Иккинчи китоб	.224
Н. Островскийнинг «Бўрон болалари» романи устида қилмоқчи бўлган ишлари ҳақида . . .	.229

0-85

Островский Н.

Бўрон болалари. Роман. Мирзакалон
Исмоилий тарж. 4-нашр. Т., «Ёш гвар-
дия», 1977.

236 б.

**Островский Н. Рожденные бурей. Ро-
ман.**

P2

ИБ № 4

На узбекском языке

Для старшего возраста

НИКОЛАЙ ОСТРОВСКИЙ

РОЖДЕННЫЕ БУРЕЙ

Р о м а н

**Перевод с издания ГИХЛ (Москва) 1958 г.
Издательство «Ёш гвардия» — Ташкент — 1977**

Редактор А. Ш о м и р з а е в
Рассом А. К и в а
Расмлар редактори Қ. Алиев
Техн. редактор Л. Буркина
Корректор Ш. Шоумарова

Теришга берилди 19/VII-1976. Босишга рухсат этилди
14/I-1977. Қоғоз № 1. Формати 84×108¹/₃₂. Босма листи
7,375. Шартли босма листи 12,39. Нашр. листи 12,59. Ти-
ражи 60 000.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия»
нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси. 30 Шарт-
нома № 24—76. Баҳоси 1 с. 22 т.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар,
полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат
комитетининг 2-босмаҳонасида босқлди. Янгийўда. Са-
марқанд кўчаси, 44.